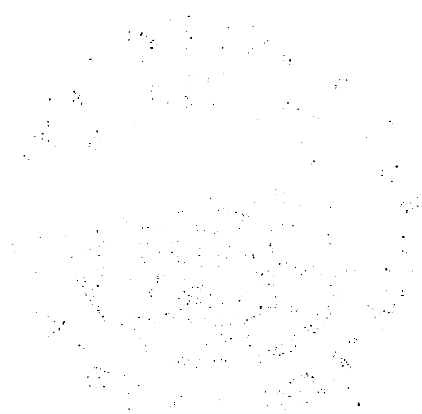

Armerean, H. G. 601

Hin orer u ayd orerun...

ՀԻՆ ՕՐԵՐ

ՈՒ

ԱՅԴ ՕՐԵՐՈՒՆ

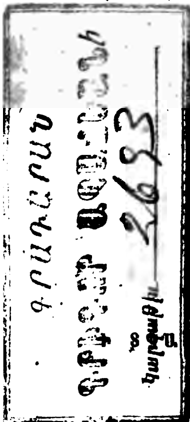
ՀԱՅ ՄԵԾԱՏՈՒՆՆԵՐԸ

1550–1870

ԳՐԵՑ

Յ. Գ. Ա.

61 p.

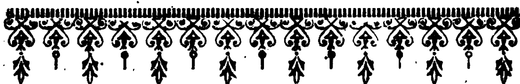
ՎԵՆԵՏԻԿ
ՏՊԱՐԱՆ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՑ
ՅԱԿԱՐԱՆԻ ՄՐԲՈՅՆ ՂԱԶԱՐՈՒ
1901

ՄՈՒՏՔ

ՀԱՅ ՄԵԾԱՏՈՒՆՆԵՐՈՒ վրայ այս պատմական ընծեռուածը՝ խնամով քննեալ ու յաւելեալ վերջին ձեւն է այն հարեւանցի նմոյշին, որ անցեալ տարիին վերջերը տպագրուեցաւ ***Բիւզանդիոնի*** Բանասիրականին մէջ. անոր գրեթէ կրկնապատի՛կը՝ թէ՛ քանակով թէ՛ թափուած մանրակրկիտ աշխատութեամբ, որուն արժէքն այս տեսակ նախաձեռնարկ գործերու մէջ թարթափողները գիտնալու են։

Յ. Գ. Մ.

1900

ՀԱՅ ՄԵԾԱՏՈՒՆՆԵՐԸ

Ա.

ՀԱՅ մեծատուններն առ հասարակ ճանչցուած են Աղբրոյ անունով:

Աղբրո՜յ – Տոհմապետ, Տանուտէր, Մեծաւոր, Չէլէպի, Հօճայ և Աղայ – բառերուն համազօր բառ մը, որ կը պարունակէ տոհմային հին մեծութեանց պարարտ գաղափարը:

Աղբրո՜յ – կը թելադրէ մանաւանդ անծանօթ աւագութեան (dignité) մը գաղափարն ալ՝ բաւական սաստալից ամէն մեծութեանց պէս, որ ունին անծանօթ սկիզբ մը. սկիզբ մը՝ թերեւս նահապետական դարերու չափ հին. ու իրենց անփառ հեղինակութեանն համեմատ մթին այլ իրական:

Պատմապէս ալ անկայն՝ իբրեւ ծագեալ արաբական Մէր, Միր, Միրիմիրան բառերէն՝ շատ նոր է[1] ու կը նշանակէ՝ գէթ ըստ ձայնականին՝ հրամատուր, հրամատիր, եթէ այդ սեմական ժողովուրդին սկզբնական աւանդականութիւնը՝ ժառանգուած չըլլայ յաջորդաբար Միջագետքի և Պաղեստինի տանուտէրներէն ու նշա-

1. Թուրքահայերուն մէջ՝ 1750էն ասդին է որ աւելի պաշտօնապէս կը շեշտուի այս մակդիրն առ հասարակ:

նակէ, ըստ այնմ, Նախադէտ կամ Նահադէտ՝ դրեթէ համազօր նախնի Հռոմայեցիներուն Պոպըլէ կոչումին՝ քիչ մը սեղմելով այս բառին քաղաքական լայնութիւնն և ի փոխարէն լայնելով անոր տանուտիրական առումը:

Ամիրայ բառը՝ մատենագէս չէ յիշուած հայերուն մէջ Մագիստրոսէն, Արծրունիէն, Ուռհայեցիէն առաջ. օրինակ. «Ազդ արար ամենայն մեծաւոր ամիրայիցն», «Ո՛վ մականունդ ամիրայական սերի յԱբրահամէ» Մագիստ. Ը. որով կրնանք ըսել թէ հեղինակական այդ գաղափարէն շատ ետքը մտած է մեր մէջ ամիրայ անունը:

Ամիրաներ ունեցած ենք մենք ալ, և անոնց անունը լծորդուած է՝ մանաւանդ Թուրքահայերուն՝ պատմութեան հետ 1550էն ասդին մինչեւ 1866 կամ 1870, մինչ մեռաւ ամիրաներուն իբրեւ վերջինն[1] ու ծծահատածն ալ — Կարապետ ամիրայ Պալեան, արքունի մեծ հայ ճարտարապետը, Խաչֆան:

Այսպէս՝ ի չգոյէ ժամանակակից ամիրայի՝ արդի սերունդը չէ տեսած ու շօշափած ամիրայ մը, չունի ամիրայութեան վրայ կայուն՝ այսինքն՝ դիրի առնուած գաղափար մը, ժողովածու գրաբար պատմութենէ մը զատ, որ ամիրաներու էութեան և երանգին վրայ ոչինչ կըսէ իբրեւ պատմիչ: Ամիրաներուն անուններն ու դիրքը՝ նոր սերունդին երեւակայութեանը մէջ կը պատկերին, ազդեցութեամբ անհաւասար զրոյցներու և ծայրայեղ կուսակցականութեանց մասնական պատմութեանցը՝ հոմերական հին արարածներուն կամ արաբական գիշերներու արուայիկ պարիկներուն խօլ գիծերովը, այնչափ սերած ենք եւրոպական հեռաւոր երեւակայութեանց անիր վէպերին ու այնչափ անտարբեր մնացած ենք մերձաւոր անցեալին ու ժամանակակից պատմութեան:

1. Վասն զի իրմէն ետքը 1869ին վախճանած է ամիրապատիւ Տատեան Յովհաննէս պէյը, արքունի վառօդապետ ու բարերար Ազգ. հիւանդանոցին ու մատենագրական և դպրոցական ձեռնարկութեանց:

Բայց ամիրաներուն վէպը՝ Զօլան իսկ չգիտէ ու չկըրնար տալ մեզի ինչպէս որ արժան է։

Այդ իրական մութ վէպէն է՝ որ կը փորձեմ այսօր բանալ փոքրիկ սրահ մը, անդիս ժամանակիս և պարագաներու ներածին չափ սրահակ մը, զոր թերեւս ուրիշ պատեհներով կարենամ ալ ընդարձակել ու վերածել մանրանկար ցուցադրութեան մը։

*

Արդի սերունդին բարեբաղդներէ՞ն համարուելու եմ՝ որ խոր աղայութեանս տեսած եմ մէկ հատիկ ջոջ ամիրայ մը, ու պիտի կըրնամ տալ աղօտ գաղափար մը իր ու թերեւս՝ իրմով՝ միւս ամիրաներուն ալ կենդանագիրին վրայ։ Դարձեալ նոյն Կարապետ ամիրան էր այն իմ տեսածս։

Հազիւ հինգ-վեց տարեկան կայի՝ երբ լսելով իրմէն շատ վախցողներուն շշնջիւնը՝ թէ Կարապետ ամիրան կամ Աղան (սոսկ, առանց յատուկ անունի, Աղա՛ն) կու գայ կոր, վազեցի Ինճախյէի զառ ի վերին ծայրը, ուրկէ պիտի անցնէր Ներսէս Աշտարակեցի կաթողիկոսին բարձր թելադրութեամբն և Սեթեան Յովհաննէս վարդապետին ու Տէրոյենց պատուելիին աստուածաբանական ոչ բարձր առաջնորդութեամբը՝ Շահնազարեան Կարապետ վարդապետը դատող և դատապարտող ամիրան, համարձակ Ճէզայիրցիին համեստուկ ո-տին արեւելցի, Վարպե՜տ մարդը։

Զիաւոր էր ինք այն իրիկունը. և ձին՝ միջին արագութեամբ կ'ընթանար զառ ի վերն ի վեր. ետեւէն էր իր անբաժան ծառան՝ Գասպարը. քանի մը անցորդ հայ ալ՝ բարեւի կեցան հոն անցողաբար։ Ինք Խալֆայ Ամիրան՝ իր ձիուն վրայ ուղղաբերձ մը կեցած՝ վաթսուն և հինգնոց մը կերեւէր. Գրիգոր էֆէնտի Գարակէօզեանի ձիաւոր գնացքին բաւական նման ձուլուածով մը, բայց աւելի երկայնահասակ, աւելի տարէց, ու աւելի և աւելի հանդուշն։ Ունէր լայնաբաց փէսի մը ներքեւ կիսով չափ զսպուած անկիւնաւոր ճակատ մը, թանձր լուրջ և քացուած յօնքեր, խոշոր զատապատ ու զարմացական աչքեր, ճերմակ և յորդկէկ պեխեր, նոյն գոյնով և թուլցած այտեր, բերանն ալ՝ բաւական խոշոր։ Կլո-

րակ գլուխն ամբողջ, որուն վրայ ճոխ և գոհ և ծածուկ խինդ մը ծեփուած էր, հայրապետաօրէն յեցած հաստատուն վիզի մը վրայ՝ կը հօհեցունէր ասիական ու պոլսական հին ազնուականութիւն մը, հրաման մը: Շրթունքը կխտացած ու աչքն համարձակահայեաց՝ ամէնապատրաստ դիրք մը ունէին յանկարծ ըսելու և ակնարկելու վեհաբար — Ի՞նչ է ան, ծօ՛ — որուն պէտք էր՝ դէմի աղերսաւորը խոնարհութեամբ պատասխանել ու ըսել անմիջապէս այդ ի՞նչը: Ամիրան՝ այն օրն հագած էր (ու թերեւս մինչեւ ալ կը հագնէր) ֆոֆոլինոլը-ֆոլինոյ մը պարզ, և՝ տասնց գոլայի նոյնպէս պարզ օձիքով ու մթագոյն փողպատով՝ շրջապատուած էր իր մազաւուն փողը. ձեռքն ալ ունէր բարակ շիղ մը եղերուն, որ կը ծառայէր իբրեւ մորակ: Այս ձեւերն էին՝ որ եղբերը, գրեթէ նոյնութեամբ, օրինակուեցան իր ստորակարգեալներէն խորապէս ու ճարպիկ յաջորդէ մը, որ դիզեց իր իրեն չափ հարստութիւն, այլ չունեցաւ իրեն չափ ազդեցութիւն և անուն:

Կանոնական ահուդողով մը՝ Ամիրան քարեւողներուն հետ ես ալ երկու — երեք վայրկեան կեցայ ու դիտեցի մեծարելու ձիւուրը, որուն հետ մեր ընտանիքն ալ ունէր խնամեական կցորդութիւններ, և որուն վրայ կը պատմուէին մեր տունը՝ բաւական ներքին բաներ ալ, ու կը պատմուէին կը սեւեն և կործանազնէն մինչեւ ցարդ: Այո՛, տեսայ ու դիտեցի Կարապետ Ամիրան, ո՛չ Անաքարսիսի մը, ո՛չ ալ Քերոնացիի մը աչքով, այլ մանուկ համարձակութեամբ մինչ թաղիս դպրոցէն ու Արապգատէի լեռնէն անդին չէր անցներ մտային ալ մարմնական ալ տեսութեանցս հորիզոնը. դիտեցի այդպէս, և՝ ողո՜յ՝ ըսի իւրովի — Ամիրան ա՞ս է եղեր. — ինչպէս թերեւս ըսեն հիմայ զիս ընթերցող տղաքն ալ:

Ասոր վրայ տարի մը չանցած՝ ըսին — Կարապետ Ամիրան յանկարծամա՜հ եղեր է: Եւ որովհետեւ լուսանկարը չէր հանած՝ Պէշիքթաշի տանը մէջ, իր անշնչացած մարմինին վրայէն, քաշեցին իր պատկերը: Այս հակիրճ նկարագրէն ուզողին տեսնել փափագողը՝ կրնայ դիտել այդ մեծադիր պատկերն ամիրայական՝ Փափազեան Գէորգ էֆէնտիի որդի Փափազեան Արթաքի

էֆէնտիի տունն ի Սկիւտար, կամ, անկէ օրինակուածը՝ Հիւանդանոցի ընդունելութեան սրահը։

Այսպէս, վաւերական ամիրաներուն իբրեւ վերջինն եղաւ Ճարտարապետ Կարապետ ամիրան Պալեան, որդի Պալեան Գրիգոր ամիրայի և ազդեցիկ հայրը վաղամեռիկ Նիկողոս և Յակոբ Պէյերու Պալեան՝ հայր և որդիք ճարտարապետողք Տոլմապաղչէի ու Չրաղանի դիւթական պալատներու և ամէնն ալ սերունդ՝ անցեալ դարին սկիզբները Պոլիս եկող Բաբերդցի Պալի խալֆային։

Ամիրաներուն իբրեւ վերջինն՝ ինք. իսկ առաջինը, իսկ անոնց սկիզբը՞, ծագո՞ւմը։ Կորդէան հանգոյց, կրկնակի՛ անհեղծուած, ծագումը՝ մութ է շա՜տ մութ, նահապետներէն ալ մութ. այնպէս որ քանի՛ առաջանանք հոս և ո՞րչափ ալ ծերանանք՝ չենք կրնար ըսել կարգ մը բաներ՝ նիւթ հայթայթելու համեմատական ամիրայաբանութեան ալ, ինչպէս տասնիններորդ դարու մօտան էր, ամէն բանին՝ նոյն իսկ Բացարձակին անգամ՝ համեմատականն ստեղծել, երեւակայել, քննել ու բանաքննել և քննադատել անգամ։

Սակայն ես՝ ա՛լ ծերացա՛յ, պատմական պատրաստութեան մը համար, յիշատակարան նայելէն, ծերունիներն հարցափորձելէն, ու ձեռք բերած արդիւնքս՝ չփոխարինէր այժմ յոգնութեանցս գոնէ հարիւրին տասն իսկ։ Հոս շոգիացած, հոն կարծրացած վիմատպուած այդ քրոնիկներէս՝ ինչ որ կրնամ քամել ու համառօտել, կը սերմանեմ ահա պատմական ատաղձ՝ սա միայն խնդրելով որ, ըստ աւանդական ծոյլ սովորութեան, ինք բանաքաղողն ալ գէթ ճանչնայ ու խոստովանի անոնց յարգն ու հանածոյ աշխատութեանս արժանիքը. չապերախտանայ ընկերչակօրէն՝ կարգ մը ճահիլ բանավաճառներու պէս, որոնք սիրեցի՜ ես քան զեղբա՛յր, որոնցմէ խաբուեցա՛յ դարձեալ ես քան զկո՛յր։

~~~~~~~~~~
~~~~~~~~~~

Բ.

Գործիս սկզբնական դժուարութեանցը մէջ՝ մեր գըլխաւոր աղբիւրներն եղած են այն յիշատակարանները, որ անցեալ ու նախանցեալ դարերին Պոլիս տպուած գիրքերուն ետեւն կը գտնուին. վասն զի չուզեցինք անձնիւր տոհմի սերունդին՝ իր նախորդներուն վրայ պատմածները վաւերական պատմութիւններ սեպել, ոչ ալ հակառակ վկայութիւնները բանի տեղ դնել՝ խորշելով միապէս տոհմային նախապաշարումներէն ու նախանձի գրոյցներէն:

Դժբաղդաբար երկտող այդ յիշատակարաններն ալ անունէ ու կարգ մը մահախօսական անկարեւոր պարագաներէ զատ՝ բան չէին յիշատակեր, ու Պոլիսի տպագրութեան սկիզբն ալ 1567 թուականէն անդին չանցնելով՝ հարիւր տարուան պակաս մը կը մնար, որ չկրցան լեցունել ըստ արժանւոյն աւանդութիւնն և ձեռագիր տետրակները:

Յիշատակարաններուն պակասը լեցուցինք բազմահմուտ դրագէտներու հատորաւոր գործերէն ու ժամանակակից արձանագրութիւններէ՝ [illegible] մեծ դժուարութիւններով, և այդ հարիւր տարուան թերոյթն ալ՝ փորձեցինք պարտըկել կենցաղագէտ ծերունիներու և պատմական հետեւուն գնացքի մը ենթադրութիւններով որ ահաւասիկ:

Չգիտենք հաւաստեաւ՝ թէ 1453ի մեծ դէպքին ականատես Աբրահամ վարդապետին յիշատակած «Աստուածատուր Սաթըլմըշինն, և Սիմէոն Բարի փաշին, և պապայի որդի Այվատն (ու) Պարոն Գէորգն Եչիմ հաճին [1]» ընդ ամէնը չորս հատիկ տաղաչափեալ անկիւրացիներ, իրենց տունն և տեղը ձգելով Պոլիս չե-

1. Ձեռագիր Աբրահամ Վարդապետի, տող 265–268:

կած՝ երեւելի տունե՞ր էին աշխարհակալին կամ իր գաղթեցուցիչ պաշտօնեաներուն ուշադրութիւնը գրաւելու աստիճան։ Բայց շատ հաւանական է՝ որ նոր Ստամպուլի ճոխութիւններով և փառքերով իրենք ու իրենց գաղթակից ուխտը Չէլէպի հայերը Մեծափառն ըտուելու աստիճան երեւելի եղան ու հարստացան ալ քիչ ատենի մէջ։

Ասոնցմէ շատ առաջ՝ մինչեւ 5–6րդ դարերուն կը հաստատէ պատմութիւնն՝ հայերուն գոյութիւնն ի Կ.Պոլիս և բաւական քանակութեամբ, 2–3000ի չափ, որոցմէ կարեւոր անձնաւորութիւններ ալ ելած են, և որոնց մէջ կային անշուշտ վաճառականներ, գիտուններ, սեղանաւորներ ու հողատէրներ ալ՝ որ դուքս կամ Էֆէնտի ըսուեցան, բառեր՝ Մեծափառն նշանակող բառ յունական ախորժակի։

Պոլսոյ առումէն քանի մը տարի առաջ է Ղալաթիա եկեղեցի շինող Կոմս վաճառականը, որուն համապատիւ կոմսեր կային անշուշտ այդ առեւտրական Ջոյնիկոյին մէջ, և ժամանակակից ամիրաներուն պէս՝ ունէին իրենց հետեւորդ հայերն ու փոքր կազմակերպութիւն մը առանուտիրական. բայց պատմութիւնը մանրամասն ու վաւերաբար չարձանագրեր ատոնք, կամ չէ հասած մեր ձեռքը։

Ուստի գալով Պոլսոյ առումին ժամանակները, կը գտնենք՝ որ հին տուներու հատակոտոր շարունակութիւններէն զատ ի հինն Փոքր–Ասիա, որոնց մեծ մասը կոչուեցան Եշխանոսոր, և միւս փոքր մասերը՝ Տէր, Պէյ, Հօճայ, Աղայ՝ Աշխարհակալ Սուլթան Մէհէմմէտ Բ.ի պաշտպանութիւնը վայելող Կ. Պոլսոյ Յովակիմ առաջին պատրիարքին հետ 1461ին Պոլիս եկող՝ Պրուսացի, Գաղատացի, Ամասիացի, Արաբկիրցի և այլ Գարամանցի Սամաթիաբնակ[1] հարիւր – հարիւր քսան տուն հայերէն երեւելիները՝ շնորհիւ նորաշուք պատրիարքութեան ու պետական վստահ յարաբերութեանց, ստացան՝ իբր անմիջապէս՝ եկ ու տեղական ծին հայե-

1. Հ. Ղուկաս Ինճիճեան, Եւրոպիա հատ. Ե. էջ 131:

րուն վրայ և անոնց նշանաւոր ջոջերուն հետ խել մը շատ նախապատուութիւններ ու հեղինակութիւն մը՝ տոհմային և եկեղեցապատական գործերու մէջ:

Եւ ասոնք թուի թէ էին Պոլսոյ մեծատուններուն ծանօթ սկիզբը. և արագ արագ գրաւեցին էսնաֆ տղաներէն ու արհեստաւոր ժողովուրդէն բարձր ու մեծապատիւ դիրք մը:

Այս սկզբնական ամիրաներուն վրայ եկան հետզհետէ աւելցան, փոքր Ասիայի միւս քաղաքներէն, մինչեւ իսկ Երեւանէն, Ագուլիսէն, Ջուղայէն, Դաւրէժէն ու Սպահանէն՝ մեծ և հարուստ տուներ: Ասոնք ալ՝ վերիններուն նման՝ յարելով օսմանեան մեծ անձնաւորութեանց՝ ժամանակին անցուկ միջոցներովը՝ գլուխ կեցան պետական գործերու Աղայ, Պաշի, Հօճայ, անուանով, իբր հաւատարիմներ տէրութեան, և իբրեւ դարձեալ այնպիսիներ՝ պետ կարգեցան ու կոթողեցան տոհմային ալ գործերու միւթէվէլլի և հօճայ[1] կամ չէլէպի անուններով: Ամիրայութեան ծագումն՝ այսպէս կը գտնենք Պոլսոյ մէջ:

Այս պոլսական մեծատունները՝ շուտ համակերպեցան պետական ու մայրաքաղաքական շփումներով՝ տեղական տիրող տարազին թէ լեզուով, թէ բարքով, թէ հանդերձանքով. միայն՝ կրօնական աւանդութեանց պինդ փարելով՝ կըրցան պահել հին բայց տարտամ տիպ մը:

Ասոնցմէ պատմութիւնը կը յիշէ նախ վերն ակնարկուած գաղթականներուն վրայ՝ 1600էն 1630 երեւելի Խալֆա Աստուածատուրն ի Պոլիս, որ սիրելին ու եղբայրը պէս էր ժամանակին Օսմանեան Վէզիրին և անոր միջոցով մեծ գործեր կը տեսնէր: Նոյն միջոցներն (1621 յունուար 17ին) է պատահած նաեւ Վափորոնն ի չար՝ տարեգիրքերուն մէջ յիշատակուած՝ ամենասաստիկ ցուրտ և ձմեռ մը, որ սառեցուցած է Նեղուցը, և Ղալաթիայէն Սկիւտար քալելով գացեր եկեր են Դանուբի պէս[2]: Հոս՝ 17րդ դարին սկիզբները՝

1. Տեսած ենք ամիրաներու տրուած պետական փառաւոր պէրաթներ՝ դիւանական լայն — տողձսկայն գրչութեամբ, մինչեւ 27 1/2 տողնոց:

2. Դարապատում և Ամարանոց Բիւզանդեան (էջ 35) կը յիշեն զայս:

կը յիշուի նաեւ, իբր այր անուանի, Տիվրիկցի Աստուածատուր Պօլոզմէն կոչուածը՝ հանճարեղ ու քաղցրաբարոյ՝ որ բարձրագոյն Դրան մեծամեծներուն և Գրիգոր Պարոն–տէր Երուսաղէմի պատրիարքին սիրելին էր: Մեծ դժուարութիւններէ ու ներքին հակառակութիւններէ ետեւ՝ յաջողեցաւ շինել վերոյիշեալ պատրիարքին հետ Գալաթի Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցին, (Ժամանակագրական պատմ. Երուսաղէմի առ. 1890 հատ. Ա էջ 308): Կար 1844–49ին Տիարպէքիրցի Մաղաքիա Չէլէպի մը, որ սիրելին էր Մեծ Եպարքոս Մէլէք Ահմէտ փաշային և կատարեց յիշատակութեան արժանի գործեր, զոր կը գովէ Երեմիա Չէլէպին ալ:

Պատմութիւնը կը յիշէ նաեւ՝ նախնական մեծատան Խոջէնտէր Չէլէպին, որ բարեկամ ալ էր Կոզմէս Գալանոս բժիշկ – կրօնաւոր մատենագիրին, և հիւրընկալեց զայն՝ ժամանակին կրօնական հակառակութեանց առթիւ: Խոջէնտէրի Չէլէպի մակդիրը՝ կենթադրէ որդէն իր վրայ բաւական ֆրանկօֆիլ՝ ժամանակին բացորոշ և բացորոշող բառովը: Կայ իրեն ժամանակակից Խարբերդցի Ոսկանակէս անուն երեւելի մըն ալ, որ իր հարստութեամբն և ազդեցութեամբ բաւական օգտակար եղած է իր ժամանակակիցներուն[1]:

Դարձեալ պատմութիւնն առաջին անգամ 1647ին կը յիշատակէ՝ հայ մեծամեծներու պատուիրակ երթալը Էջմիածին, Պօլսի կրօնական երկպառակութեանց համար հայցելու Փիլիպպոս կաթողիկոսին խաղաղական միջամտութիւնը: Նաեւ Վանեցի Ռուհիջան հօճան (մեծ եպարքոսին հայ քիւրքճիպաշին) իբրեւ պետ կրօնապատրիարքական կուսակցութեան մը ու գործակից պատրիարքական տեղակալներու. նոյնպէս Խոճա Աստուածեանց և Չերազ Գերպաքեանց[2]: Այդ աշխարհա-

1. Երեմիա Չէլէպի՝ առ Հ. Ղուկաս Ինճիճեանի. Աշխարհ. Եւրոպա. հատ. Ե, էջ 129–130, Սահ. ծանօթութեանը մէջ:

2. Հաւանաբար ասոնց սերունդէն ըլլալու է Ջուղայեցի Պայծառ իշխան Աղայ Յօհանջան Գերպաքեան՝ բնակեալ ի Հնդիկս, ի Սուրաթ, որոյ ծախքովը

կան մեծերէն մէկ քանին՝ 1640ին Դուբեթի պատ-
բերազմութեան առեն՝ յաջողեցան նաեւ 10–15 ամիսի չափ պատրիարքական աթոռն ելնելով՝ կառավարել ժողովուրդը, առանց եկեղեցականի առանց կրօնական նախապատրաստութեան¹:

1650–55ին կը փայլի Պրուսացի Անտոն Չէլէպին բազմահարուստ, որ տուաւ շատ դրամ Փիլիպպոս կաթողիկոսին՝ Էջմիածինի մեծ զանգակատունին շինութեան համար: 1632–1635ին Պոլսոյ բնիկ հայերուն մէջ տիրած էր իշխելու եւ եկեղեցական եկամուտներն ինքնահրաման առնելու յաւակնութիւն մը, որով արեւելցիները՝ այսինքն Անատոլուէն եկողները կը նկատուէին արհամարհութեամբ մը իբրեւ «գռեհիկ», ըստ Առաքել Դաւրիժեցւոյ: Արեւելցիներն ալ մի՛շտ կը բողոքէին, որով երկուստեք անպակաս կըլլար կռիւն եւ դուռ կը բանար մեծ ծախքերու. Փիլիպպոս կա՛թողիկոս շատ աշխատեցաւ վերջ տալ այս վէճերուն:

1652ին կը յիշուի Խաչկոյ անուն Իլովացի հայ դատաւոր մը, որ կաթողիկոսական խնդիրի մը համար կու գայ Պոլիս՝ Իլովի հայերուն կողմէն եւ ազդեցութեամբը կը կարգադրէ զայն. սա ինքն ալ՝ իր ժամանակի ամիրապատիւներէն էր:

1655ին՝ նորէն կարգ մը մեծատուններ ձեռք կ'առնեն պատրիարքական տեղապահութիւնը: Այսոնցմէ մէկ քանին կը վարէին արքունական դեսպաններու թարգմանչութիւնը, տեղեակ էին արեւմտեան պատմութեանց ու սովորութեանց ալ: Քանի մը տարիէն՝ քսան եւ չորսի հասած կը գտնենք թիւն այս տեղակալներուն, որոնց մէկ քանիին անուններն են՝ Խոճայ Տավուտ, Խանճի Սէֆէր, Էքմէքճի Պէկլէր, Քէրէստէճի Գրիգոր, Սիմէոն երէց, Քիւրքճի օղլու երէց, Պօտուռ Սիմէոն, Մկրտիչ, Մուրատ, Յարութիւն Պալի, Ֆէրհատ օղլու եւ այլն. եւ ասոնց ձեռընտու էր՝ յիշեալ վանցի Ռու-

տպուած է երկու մեծահատոր ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԹԷԼԷ-ՄԱՔԻՆ, թարգմանութիւն Մարգար Զաքարիայի խօջենց:

1. Չամչեան գ. էջ 627–629:

հիջանը։ Ասոնք էին նաև Թոմա պատրիարքին հակառակորդներն ու անոր մահուան պատճառները, և առանցմէ դարձեալ ծայր կու տայ Եղիազարեանց ու Թլիթըլեանց հոչակաւոր վէճը պատրիարքական։

Տասն և ութներորդ դարուն այդ մեծերուն մէջ է նաև ներհունն Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան, բարեկամն Այնթապցի Եղիազար կաթողիկոսին, նաւասար և դրագէտ ու մատենագիր մեծատունն՝ երէց եղբայրը Տէր Կոմիտասի[1], որ և նախ Սամաթիայի Ս. Գէորգ եկեղեցւոյն աւագ սարկաւագն էր, և վախճանեցաւ 60 տարեկան 1695ին։ Գրած է հինգ գիրք պատմութիւն Օսմանեան թագաւորութեան ընդարձակ, Գիրք մը՝ անոր համառօտութիւնը, միւս Գիրք մը ոտանաւոր՝ Յակոբ կաթողիկոսի խնդրելովը, Աղեքսանդրի պատմութիւնը՝ նոյնպէս ոտանաւոր. թարգմանած է թուրքերէնի՝ Խորենացիէն քաղուածներ. գրած է՝ գերման դեսպանին խընդրելովը՝ պարսկական, հնդկական և Փոքր Ասիայի աշխարհագրութիւններ. Գիրք մը ընդդէմ Հրէից, Քարոզներ, ճառեր՝ հայերէն տաճկերէն. պատմութիւն Երուսաղէմի, թարգմանած է թուրքերէնի՝ Աւետարանն և ինչ ինչ կտորներ Հին կտակարանէն. թարգմանած է յունարէնէ ու լատիներէնէ գիրքեր. տպագրել տուած է իր հեղինակութեամբն երկու հատոր Գիրք – Մնացորդք Յիսուս որդւոյ, և Տնօրինական տեղիք. գրած է ժամանակակից խնդիրներուն վրայ՝ ընդարձակ նամակներ առ կաթողիկոսս և պատրիարքունս, նաև յորդորականներ, տեղեկագիրներ ու յիշատակարաններ վանքերու վարչութեանց և արտօնութեանց վրայ, ճանապարհորդած է Փոքր Ասիայի շատ քաղաքներն ու գիւղերը, ինչպէս նաև՝ Պէրութ, Բերիա, Երուսաղէմ, Արմաշ, և այլն։ Գրած է նաև ստուգութեամբ իր ժամանակին պատմութիւնը, որմէ Չամչեան առած է շատ բան. մենք շատ փնտռած ու հարցուցած ենք իր այս գործերն ու չենք գտած. նոյն իսկ ամէնէն բազմահմուտ անձերու քով և ամէնէն բազմահատոր մա-

1. Տես Չամչեան հատ. Գ: Եւ Վարք Տ. Կոմիտասի, էջ 9-10 :

տենադարաններուն մէջ։ Կը թուի շատոնց ինկած են Վենետիկի մատենադարանն ու հաւաքագրուած վարդապետ մատենագիրներէն։ Իր գրաբարն ունի խաթուն արծաթի ձուլուած մը՝ տարբեր ժամանակին լատինական անոճ ոճէն, որ ճարտկելու վրայ էր Ոսկան Երեւանցիին հրատարակութիւններովը։ Իր տպուած քանի մը հատուածներէն կը համարձակինք ըսել այս դատաստանն ալ։ Երեմիա Չելեպին՝ ցաւսիրտ անձնաւորութիւն մըն ալ է եղեր, ու իր գրական յառաջադիմութիւնները՝ գործի մը կանխուած են Վենետիկի ու Պոլսի գրական նախանցեալ դարի զարգացումներուն։ Իր ծագումն է Ակնէն[1], 1600 թուին։

Դարձեալ նոյն 1600 թուէն է հռչակաւոր և հին Տիւզեանց ծագումը՝ Տիվրիկէն, ուրկէ նոյն թուին գաղթած է Յարութիւն անուն կաթոլիկ հայազգին[2] ի Կ. Պոլիս, և իր ճարտար ոսկերչութեան շնորհիւ յաջողելութեան մտնելով կայսերական պալատան հետ՝ կանուանի հոն փեշքէշ ոսկեղէն, կը բանայ իր անունովը կայսերական գանձատան քով ոսկերչութեան խանութ մը, որ մինչև 19րդ դարի սկիզբը կանգուն էր Տիւզեան անունով։ Տիւզեանք 18րդ դարէն սկսեալ բնակած են Գուրուչէշմէ գիւղաւանը։ Յարութիւնի մահէն ետքը՝ արքունի ոսկերչապետութիւնը կը մնայ իր որդւոյն Մահտեսի Սարգիսի, որուն բարձրահասակ, կաշմբուռն և ուղղորդ[3] կազմուածքն առաջին անգամ տեսնելով Վեհ. Սուլթան Ահմէտ Գ. արքունի պարտէզին մէջ «սա Տիւզը ինծի կանչեցէք» կը հրամայէ, որմէ կը սկսի ալ ատոհմին Տիւզ անունը։ Տիւզ Սարգիսէն կը ծնին Տիւզ Յովհաննէս ու Տեվլէթ աղաները, և Տիւզ Յովհաննէսի որդին էր Հոճա Միքայէլ Չելեպին (ծն. 1724 մահ. 1783) Տիւզեան գերդաստանին փառաւորագոյն զարդը, որ միապէս հմուտ էր նկարչութեան, ոսկերչութեան և ստորագիտութեան ու ժամանակա-

1. Վարք Տէր Կոմիտասի, էջ 9։
2. Ազգաբանութիւն Զարմին Տիւզեանց. Հ. Գաբրիէլ Մէնէվիշեան, Վիեննա, էջ 6–7։
3. Նոյն. անդ, էջ 9–10։

կից նախանձներու նշաւակ ալ եղաւ իր բարձր արժա-նիքովը. իր մէկ խօսքովը՝ 1701ին 53 հոգի ազատեցան, ու 1769ի պատերազմին ալ՝ իմաստուն միջամտութեամբ մը ազատեց Յոյները: Այս Հօճա Միքայէլի որդին է Յովհաննէս Չելէպին (Ծն 1749. Վխճ. 1812), որ շատ ուսումնասէր էր և ուսումնական ալ. ինք էր Դիւրոյ Բիւզանդեանն հրատարակել տուողը, և շատ գիրքեր ալ իր ծախքովը հրապարակ ելան, ասոր Իսկուհի ա-նուն աղջիկն էր, որ Հ. Ա. Կ. Բագրատունիէն անուա-նեցաւ «հայկաբան»: Յովհաննէս Չելէպին թողուց 12 զաւակ, որոնց մէջ էին Սարգիս, Գրիգոր, Յակոբ ու Միքայէլ Չելէպիները, և ասոնց պատմութիւնն հա-մառօտիւ ըրած են Ա. Պէրպէրեան ու Հ. Գ. Մէնէվի-շեան[1]: Տիւզեան ընտանիքն ամենէն հին ու նշանաւոր ընտանիքներէն է Պոլսոյ, որ թիւով նուազ ու դիրքով և տաղանդով առատ՝ բացառիկ փայլ մը տուին բիւ-զանդեան հայութեան:

Դարձեալ 17րդ դարուն կէսերը կը յիշուի Սեմէրճի Տէտէ կոչուածով Կասըմցի Մուրատ հօճայ մը, որ վայելած էր Վեհ. Սուլթան Մէհէմմէտ Դ.ի վստահու-թիւնը և ազդեցիկ անձ մըն էր Տէրութեան մէջ, որով մեծ յաջողութեամբ կը միջնորդէր պետութեան ու տոհ-մայիններուն:

Գ.

Նախ, անցեալ 17րդ դարու կէսէն ասդին հետզհետէ՝ կ'ընդարձակին նաեւ Ռուսաստանի, Պարսկաստանի և Թուրքիայի ու, հետեւաբար, Պոլսոյ գլխաւոր տէրերուն ե-ղող հայերուն գործառնութիւններն ու ազդեցութիւննե-րը: Նոյն ժամանակի Պոլսոյ գաւառացի երեւելի վաճա-ռականներէն էին նաեւ՝ Պարոնայք Միրզէ ու Խոսրով,

1. ԱՕդ, էջ 25–40:

Յակոբ կաթողիկոսի ծանօթները. (աւետարանական ամբ-րաններուն ամէնէն ջոջերը կը համարուին 18րդ դարուն Սամուէլ Մուրատ և Ռափայէլ Հնդկաստանի մեծ թան-գարաններն ու Մխիթարեանց Վենետիկի Վանքին* մեծ բարերարները)։

Բայց Պոլսոյ մէջ ժամանակակից ամէնէն նշանաւոր դէմքն է Աղրոյ Չելեպին՝ եպարքոսին մարդն և խոր-հրդականը, Եղիազար Այնթապցի Կաթողիկոսին մտե-րիմը և պաշտպանը։

Տասն և եօթներորդ դարին Երուսաղէմի Գրիգոր Պա-րոն — տէր Պատրիարքին ժամանակակից է նաեւ Բաղի-շեցի մահտեսի Ամիրաղիկ ամիրխան բան-ատէր ու աս-տուածատէր աղան, որ շատ տեղ՝ մինչեւ Հռոմ իսկ՝ ուխտի գնաց, իմաստասէրի մը վայելուչ անխտրու-թեամբ և իր բարեկամ Պարոն — տէր Պատրիարքը կարգեց զինքը Վանքին նուիրակ՝ քաղցրաբանութեանն և նախանձաւորութեանն համար։

Այդպէս՝ աշխարհական կրօնասէրը՝ իր համբոյր բար-քովն ու անբիծ վարքովը օգտակար եղաւ Երուսաղէմի Աթոռին վարդապետէ մը աւելի. անուշ լեզու Ամիրա-ղիկին ձեռքով ամէն մարդ առատ դրամ կու տար Վան-քին՝ բաւ էր որ ինք բերան մը խնդրէր։ Եւ վախճա-նեցաւ յԵրուսաղէմ։

1681ին պոլսոյ հայերը բնակած կը գտնենք գլխա-ւորաբար Գում-գաթու, Վլանկա, Եէնի Գաբու, և ասոնց եկեղեցին էր Ս. Աստուածածին մայր եկեղեցին։ Սամաթիա ունէր 1000տուն, եկեղեցի՝ Ս. Գէորգ. իսկ Եէնի Գաթու և Պալատ՝ եկեղեցի Ս. Հրեշտա-կապետ. Ղալաթիա՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ. Սկիւտար Եէնի-մահալլէ՝ Ս. Կարապետ։ Նոյն դարիներն, ըստ եւրոպական ժամանակագրի մը, պոլսոյ մէջ կային իբրեւ 40000 բնիկ և 30000 պանդուխտ Հայեր։

Ամիրաներէն Պատրիարք ալ եղածը կայ, ու թերեւս ժամանակին պահանջներուն կամ իշխանութեան համաձայ-նութեամբ։ Հազար վեց հարիւր եօթանասունեւինին

* վարժարանին այժ, բայց վանքին և ոչ բնիկոն մը։ Ն. ԲԱԶՄՎԳ.

մեծատուններէն, Էջմէջեհի Պաշի Սարգիս բարձրացաւ, արխարհիկ վիճակովը, մինչեւ պատրիարքական տեղապահութեան. առաջ եկեղեցական դառնալով եղաւ պատրիարք ալ ինչպէս կարձանագրէ նաեւ Չամչեան[1]:

Եւ այս յանդուգն նախընթացին վրայ՝ 1684ին դարձեալ աշխարհական երեւելիներէն Սաղայ օղլու և Շահին անուն ամիրաներ՝ կելնեն Պոլսոյ պատրիարքական աթոռը, և կը վարեն զայն քանի մը տարի: Այս միջոցին (1685–1706) տեղի ունեցած են մեծ յուզումներ պատրիարքական աթոռին շուրջն և Պոլսոյ հայերուն մէջ ու հասարակ, ինչպէս արձանագրուած է 1709ին Պոլիս տպուած Ագաթանգեղոսի մը յառաջաբանին մէջ: Գրիչն այսպէս կ'ըսէ «Յորժամ նորին (Տէր Աղեքսանդր կաթողիկոսի) հրամանաւ եւ նուաստ Աստուածատուր վարդապետս՝ ձեռնատուն աշակերտ ի մանկութենէ սոյն հայրապետիս գոյի՝ ի նուիրակութիւն ի մայրաքաղաքս Բիւզանդիոն, եւ ինձ զգիրքս զի բերեալ տացից մահտեսի Գրիգոր դպրին՝ զի տպեսցէ և ՌՃԾԶ թուոյ և յամսեան ապրիլի եօթներորդի ժամանեալ հասի ի Կ. Պոլիս, և տեսի զի խառնակութիւնք յոլովք յուզիւր ի քաղաքիս. ամենեցունց յայտ է յաղագս որոյ եղեւ խափանումն իրողութեանս մինչեւ ի թիւն ՌՃԾԸ»:

Բայց 1704էն մինչեւ 1706՝ հաշակաւորն Աւետիք Պատրիարք, իբրեւ նախանձաւոր եկեղեցականներու իշխանական իրաւունքին, կը յաջողի վերջապէս բաւական նեղը ձգել ատենին ամիրաներուն հարուստներն ու իշխանաւորները. անոնց ալ միաբանելով՝ կը հրաժարեցունեն զինքը: Ահա այդ միջոցներուն է, հաւանաբար, որ կը զայրանայ ու տեւական կամ պատմական երեւոյթ մը կ'առնէ՝ վերի գրիչին յիշատակած յուզումներուն հետ՝ պատրիարքութեան և ամիրայութեան մէջ իրարու վրայ իշխելու և իրարու հրամանահան ըլլալու նախանձաւորութիւն՝ մանաւանդ թէ հանուրին տեսակար կերպ մը, որ տեւած է մինչեւ 1863 թուականը, և, շրջան ընդ մէջ, մինչեւ մեր օրերն իսկ:

1. Հատոր Գ:

Նոյն տարիներն է (1705)՝ որ Աւետիք պատրիարք կերթայ ֆրանսական դեսպանատունն՝ հետը առած երեքհարիւր երեւելի և հարուստ հայեր, բանադրանք մը վերցունելու համար: Դարձեալ՝ երկու տարի ետքն՝ 1707ին՝ է որ, եպարքոսական հրամանով, Խաչատուր Մարկոսեան և Տօնապետ Վարդանեան ազդեցիկները ճամբայ կ՚ելնեն Կ. Պոլիսէն Երուսաղէմ՝ գտնելով Աւետիք ծածկեալ պատրիարքը բերելու համար, ու կը վրիպին, Ֆերիոլ դեսպանին նախապատրաստեալ երկդիմութեամբը. Թէպէտեւ ժամանակին Օսմանեան Վեհապետն ալ ջերմ փափաքող էր, հայ ժողովուրդին հետ, արեւմտացեալ Աւետիքի դարձին:

Վիպական այս դրուագներէն առաջ, որ Թուրքահայերուն պատմական ամէնէն անանդորր փուլերն են, ու չղթայակիր Գրիգոր Երուսաղէմի խաղաղիկ պատրիարքէն քանի մը տարի առաջ՝ նոյն վանքին եղծութեանն հզօրապէս օգնած են ժամանակին ամիրաներէն Թէվէքէլլեան Յարութիւն, Պոլսեցի Մահտեսի Իսրայէլ, Մահտեսի Լութֆի և Ակնեցի Երեւանենց՝ մահտեսի Սեղբեստրոս Պապիկեան Պաշը, որ էր ճոխ սեղանաւոր և եղաւ վաճառապետ արքունի[1]: Այս օգնողներուն մէջ ամէնէն ազդեցիկն եղած է՝ Կեսարիայի Տալասու գիւղէն Արապ օղլու Մելտոնը[2], ճարտարապետ Վեհ. Սուլթան Ահմէտ Գ.ի, որ Բ. Դրան ալ մեծաւորն էր[3]. նաեւ մահտեսի Սեղբեստրոսի ընկեր՝ Հովուեան մահտեսի Յարութիւն. նոյնպէս Կեսարացի Սարգիս Խալֆան, որ ժամանակին արքունի ճարտարապետն ու Ղալաթիայի եկեղեցին վերաշինողը, միւս եկեղեցիներուն ալ պաշտպանն էր: Եւ սոսոնք ամէնը կը յիշուին ժամանակին գրուածներուն մէջ պերճաշուք անունով: Կան դաս մը մահտեսի պայազատներ ալ, որ յիշուած

1. Յովհ. Հաննայ, Բ. տպագրութիւն 1767ի, էջ 139: Երուսաղէմի Աթոռին այս բարերարը վախճանած է ի Պոլիս՝ Իսահակ պարթեւի տօնին իրիկունը, 1754 փետր. 5ին:

2. Հ. Ղուկաս Ինճիճեան, Եւրոպիա էջ 131: Նաեւ Բ. ծանօթութեան մէջ:

3. Նոյն, անդ, էջ 169:

են Պոլսի տպագրութիւն հին Հարանց վարքին յիշատակարանին և ուրիշ ձեռագիրքերու մէջ, ամէնն ալ սիրող Երուսաղէմին ու խաղաղութեան և ամէնն ալ սիրուած անոնցմէ։

Երուսաղէմի մէջ Գրիգոր Շղթայակիրի ու Պոլսի մէջ Յովհաննէս Կոլոտի Պատրիարքութեան իբրև քառորդ դարուան միջոցը՝ կ'երևի Արծաթ դար մը շինութեանց և ուսումնասիրութեանց, մինչ ամիրաներ, մահտեսիներ, աղաներ և ուսումնասէր վարդապետներ ու եպիսկոպոսներ՝ չուրջն առած այդ երկու ամլածիններուն¹՝ կառուցին իմացական բարեսիրական և աստուածսիրական շատ բաներ, ու տպագրեցին և թարգմանել տուին կրօնական ու պատմական շատ գիրքեր։ Այդ արծաթ դարին ծաղկած են, ի մէջ այլոց, Ճամհուկառէ լեզուագէտ Յակոբ դպիրը՝ Թարգման Շուէտի դեսպանին ի Պոլիս, որուն բարեկամն ալ էր Նալեան Յակոբ յաջորդ պատրիարքը. և անոր թարգմանել կու տար իր փափագած եւրոպական հեղինակները. նաև Կեսարացի Բարսեղ արքունի նկարիչն հռչակաւոր, որ քաշած է բարձր անձնաւորութեանց կենդանագիր պատկերները։

Ասոնցմէ ետքը կու գայ՝ Ճէվահիրճի Մաղաքիա Չէլեպին, ազգական Երեմիա Չէլեպիին և Սեղբոսեան Յովհաննէս Չէլեպի կամ Մարգիզ՝ մատենագիր ամիրան, որ իտալերէն և հայերէն քանի մը հրատարակութեանց հետ ունի նաև գրած իտալական պատմութիւն մը և Տ. Կոմիտասի վրայ ծանօթութիւններ։ Քիչ ետքն է նաև՝ որ հետզհետէ կը ծաղկին Նալեան Յակոբ պատրիարքի խաղաղ օրերուն յառաջադէմ ամիրաններն ու արուեստապետները, որոնց վրայ կ'արժէ կատ գրել ուրիշ աւելի լայն պատեհով մը։

1. Բաղէշի Ամլորդւոյ վանքէն էին անոնք, և գլխաւոր աշակերտները՝ Վարդան Բաղիշեցի մեծ վարդապետին։

Դ.

1706ին տասնները է որ Էջմիածինէն Պոլիս նուիրակ եկաւ Ցախիպապատցի Աստուածատուր աստուածաբան Վարդապետը, որուն համար կը վկայուի * թէ փիլիսոփայական ու բանասիրական ուսումներու նախասկիզբ։ Երն աւանդեց պոլսեցի պատուելիներուն և որուն առաջին աշակերտն հասաւ Պաղտասար պատուելի դպիր. ըսուածը, Նոյնանք դրան գրաբերը, որ գրած ունի նաև ընդարձակ պատմութիւն մը տոհմային։

ՓԻԼԻՍՈՓԱՑ — մատենագիր Նալեան Յակոբ պատրիարքի օրերուն՝ ինչպէս իր հոգեւոր հօր Կոլոտ Յովհաննէսի[1] ժամանակ՝ փայլած են նշանաւոր դասատուի ամիրաները նուամայական քեղուն խաղաղութեամբ մը, որ տուած է բացառիկ գրոշմ մը գիմաստցի[2] պատրիարքին երկարաձիգ վարչութեան։

Կաթողիկութեան, պատրիարքի, աշխարհական առաջնորդներու հին կուիւները՝ առած են այդ օրերուն երկարատեւ դադար մը փառատարանութեամբ և յորդորներով, որով լի են Նալեան Սրբազանի բազմաքերթ երկերն ու քարոզները։

Ինք Նալեանն ալ՝ ոչ միայն իբրեւ պատրիարք մը իմաստասէր, այլ նաեւ իբրեւ կրօնական պետ ազգային տուեալ մեծամասնութեան՝ ժամանակին ամիրաներուն և առաջնորդներուն հետ՝ թէ պատրիարքարանի խըն-

(*) Գիրք տրամաբանութեան Սիմէոնի Ջուղայեցւոյ, տպ. ի Պոլիս էջ 295 և Տէրոյենց յՆերածին։

1. Պոլսի պատրիարքներուն ամէնէն խաղաղականն ու կազդուանցի Զաքարիա պատրիարքէն զատ՝ երկարատեւը, որ անխափան 25 տարի վարեց Պոլսի աթոռը, և մեռաւ 1741ին։

2. Եւ սա 20 տարի իմաստուն խաղաղութեամբ վարեց պատրիարքութիւնը, սակայն ընդմիջումով։

դիրներու մասին թէ համեմական հատուածի մասին բռնած է իրաւարար դերը մը և կատարած է հաշտ դեր մը՝ հնարաւոր իրաւախոհութեամբ ու միջին քաղաքագիտութեամբ մը, որով մեծութիւնք, արուեստք, դպրոցական, եկեղեցական, գրական և վանական զարգացումներ դիւրաւ կըրցած են արմատ ձգել ժամանակակից տոհմայիններուն մէջ: Կոլոտի ու Նալեանի օրերէն է՝ որ Թուրքահայերուն ընկէ յառաջդիմութիւնը կը ձգէ խորունկ արմատ՝ մը, որմէ կը բուսնին և կ'ընձիւղին ցայսօր կատարուած իմացական ու արհեստական բարգաւաճումները:

Այս միջոցներուն կը սկսի նաև փայլիլ ի Ռուսիա՝ Յովհաննէս Լազարեան ազնուականը, որ ծնած է Բեդըրպուրկի մէջ երկու հայ եկեղեցիներ ու կտակած է երկու հարիւր հազար ռուպլի՝ Մոսկուայի մէջ հիմնելու Լազարեան Ճեմարանին համար:

Նոյն միջոցները կը սկսի նաև յիշատակուիլ Ռուսահայերուն մէջ՝ Արղութեանց երկայնաբազուկ տոհմը, որմէ էր Յովսէփ ընտրեալ կաթողիկոսն Արղութեանց և Հասան Ջալալեանց հին գերդաստանը, որ յաճախ յիշատակուած ու արձանագրուած է: Այս վերջինին չառաւիղէն էր 1840էն առաջին իբրև մատենագիր ու իբր առաջնորդ Վրաստանի և Իմէրեթի փայլող Սարգիս արքեպիսկոպոսն Հասան Ջալալեանց. կը գրէր յատակ ու կշռելով գրաբար մը:

Իսկ Պոլիսի մէջ ծաղկած ու փայլած է նոյն տարիները (1730) ամէնէն երեւելին թուրքահայոց — ակընցի Սաղուալ ազան կամ ամիրան, որ հիմէն նորոգած է Մուշի Ս. Կարապետի վանքը, որ և մայրաքաղաքի ամենազգի ժողովուրդներէն մեծարուած էր, ու հայերուն մէջ ցայն վայր չէր տեսնուած իրեն հաւասարազօրը մը. մարդ՝ Ղազէզի պէս: Իսկ իրեն ժամանակակից՝ փայլած են նաև ապուշեխցի Ազատեան ամիրաները, որոնց տապանաքարերը կը կենան դեռ Սկիւտարի հայերուն գերեզմանատունը, ակընցի Մոմճի Սարգիս ամիրան՝ որդի Խաչատուրի Մոմճեաններուն նախահայրը, որուն յաջորդները սերնդաբար դրամէր մարդիկ եղած են, մանաւանդ Մոմճեան Մկրտիչ աղան, որ ունի գործօն և նշանաւոր դեր մը 1835էն 1855:

1749 Թուականներուն էր նաև Սահաթճի Եուսուֆ՝ Պոլիսի Եուսուֆեանց նախահայրը։ Նոյն միջոցներն Ապրօ Չելէպին միջնորդելով Դրան մեծերուն՝ տուաւ հայերուն համար Կրէտէի Քանտիա քաղաքին Յունաց Ս. Գէորգ Եկեղեցին, որ այնուհետև կոչեցաւ Ս. Կարապետ։

Ասոնցմէ տասը — տասնևհինգ տարի ետքը կու գան արքունի ոսկերիչ և դրամապետ Տիւզ Միքայէլ ամիրան, որուն ծագումն և վերջալ[illegible]երն յիշեցինք անուանաքար և մահտեսի Տատ Առաքել ամիրան 1, համանուն գերդաստաններուն նախահայրերը, մեծահաւատ ըսուած Մուրատ ամիրան և Պաղտասար ու Մուրատեանց Գասպար ամիրաները 2։

Ասոնք են, ըստ մեծի մասին, կարգ մը երկրորդական ամիրաներու և Թարմասար ազգաներու հետ՝ ակընցի նախնական ամիրաները, որոնց արտակարգ փայլելուն մեծ պատճառը կը թուի դարձեալ ինք՝ Նալեան Յակոբ պատրիարքը, երբ անոնց համշէրին ակընցի՝ ըլլալով ինք ալ Զիմառայ գիւղէն։

Հինաւուրց այս ակընցիներուն յաջորդելով է՝ որ հետզհետէ կը ծլին ու կը մեծնան միւս ակընցի Թանձրախօսիկ և Խորամանկիկ ամիրաներն ալ, որ երևեցան ու ճոխացան մինչև 1840՝ իրենց երփնազանգուած ու տեսակ կարգ անցած վարպետորդիութիւններովը։

1760-1765ի միջոցը փայլած են մեծ Վէզիրին վաճառապետ՝ Պօղոս Ղազար և Ասլան Ամիրաները, որ Վէզիրին մեռնելէն ետքը բանտարկուեցան և քարեխօսութեամբ ազատեցան. բայց Ղազար ամիրան ինկաւ, և իրենց երեքին միանգամայն յաջորդեցին Ճանոսեանց Յարութիւն Սարգիս ոմն և Սագայեան Մարտիրոս։

Նոյն 1750-65ի միջոցին է՝ որ կը շինուի հոյակապ

1. Կաղզուանցի Պօղոս վարդապետ՝ գրած է ոտանաւոր գովեստ մը ի Մահտեսի Տատ. Առաքել ամիրայ, տես ի տետրակն «Զուարճութեան կենցաղոյս» տպեալ ի Պոլիս 1805։

2. Յիշատակարան ճաշոց գրոց, տպեալ երկրորդ անգամ ի Պոլիս 1793ին և հինգերորդ տպագրութիւն Նարեկի՝ 1774, ի յիշատակարանին։

մեծ — Նոր խանը, և Վալիտէ խանին հետ կ՚ըլլայ գըլխաւոր կեդրոն ու օթեւան սեղանաւոր — վաճառական հայ ամիրաներուն և մեծատուններուն՝ մանաւանդ սեղանաւորներուն, որ այդ հսկայակուռ չէնքերուն մէջ ունէին հսկայակուռ առեւտուրներու ձեռնարկներով իսկ՝ չկըրցան դարձեալ մինչեւ տասնեւիններորդ դարու իբրեւ կէսէն ասդին ալ անխարխար պահել, այդ խաներուն չորեքկանգնեան վէմերուն և որմերուն հետ, իրենց հարստութիւնն և հեղինակութիւնը. չկրցան սիրել զիրար անձնախանձութեան մը չափ ու տեւել համերաշխաբար իրենց նախանձելի դիրքին մէջ։ Մեծ Նո՛ր խանը մանաւանդ՝ հայ ամիրաներուն խորանն եղած է հարիւր տարիի մը չափ։

Ասոնցմէ դուրս և ժամանակով աւելի նոր է՝ Զարպխանէ Սարրաֆի Ծերունեն և Քասա օղլուն, որոնց Ապուչեխցի Բեզըրգի հուչակաւոր Չէլէպին ծառայած էր նախ և ապա յաջորդած։ Այս Բեզըրգի հայ-հռոմ Չէլէպիին ազդեցութիւնն ու պատիւը մեծ էր օսմանեան ազնուականներուն մէջ, որոնցմէ շատն հարստացան՝ միայն իր հաշուագէտ գործառնութեանց շնորհիւ. բայց ինք ու վերոյիշեալ Եաղուպ աղան ալ՝ չգիտնալով խոնհեմութեան սահմանին մէջ կանգ առնել, շուտ ինկան[1]։

Ակընցի այս Եաղուպ աղան Յովհաննէսեան. Նալեան Յակոբ պատրիարքին՝ ամէն գործերու մէջ՝ ձեռնտու էր, և Նալեան ալ իր Երուսաղէմական պատրիարքութեան միջոցին շատ անգամ կը թղթակցէր անոր հետ և կը հրաւիրէր ալ ուխտի յԵրուսաղէմ՝ կոչելով զայն վաճառականաց արքունի. նոր Յովսէփ գեղեցիկ ժամանակին և երկրորդ Զօրաբաբէլ տաճարաշէն։ Ու Եաղուպ աղան ալ Երուսաղէմ ուխտագնաց ըլլալով՝ դարձին հետը Պոլիս բերաւ ու Պոլսոյ Պատրիարքութեան աթոռը նստեցուց Նալեան Սրբազանն՝ ըստ թախանձագին փափաքի այս վերջինին։

Կա՛յ Երուսաղէմի Վանքը ազնիւ յիշատակարան տախտակ մը, որուն վրայ մի առ մի գրուած են Եաղուպ աղայի բարեպաշտական ընծաներն ու յիշատակ-

1. Դարապատում հատ. Ե. 1789–1795 էջ 23–25։

նէրք՝ նուիրեալ միայն Ս. Յակոբայ տաճարին: Տալու համար առ հասարակ գաղափար մը ժամանակին նուիրական ոճին ու հարստութեանց որակին՝ կօրինակենք հոս այդ յիշատակարանը (Ժամանակագրական պատմ. Երուսաղէմի հատ. Բ, էջ 78):

Նուէրք Եաղուպ աղայի ի գանձս Ս. Աթոռոյն և Ս. Տեղեաց Քրիստոսի յԵրուսաղէմ՝ ի յիշատակ իւր և ազգատոհմին իւրոյ — 1 արծաթի ջահ 56 օքքայ՝ կախեալ ի մէջ գմբէթի եկեղեցւոյն Ս. Յակոբայ, և ի ներքոյ նորին կանթեղք 8. 1 մեծ և պատուական վարագոյր Աւագ խորանին ոսկեթել ասղնեգործ, յորոց վերայ անուանին կերպարանք վիշապաց. 2 ծաղկեայ ատլազ գոգնոց. 1 իւղաբերից շուրջառ. 1 Սոոֆա վարագոյր Ս. Գլխադրի, և որմոց նորին պատկերք անօրէնութեան փրկչին, գործ սքանչելի հանդերձ արծաթի շրջանակաւ և վանդակաւն. 1 արծաթ կանթեղ ի մատուռն Մակարայ Հայրապետի. 1 ոսկեթել թաւիշագործ (կլապիտոն. աթլազ ատզուման) վարագոյր, Ս. Էջմիածնի խորանին. 1 պղինձ ծորակ անաւազան, երկաթեայ արտաքին մեծ Դրան Վանուց: Ս. Յարութեան 1 ոսկի կանթեղ 600 դրամ ի վերայ գերեզմանին Քրիստոսի, 1 շուրջառ. 1 սաղաւարտ. 1 վակաս. Ս. Յովհաննէս եկեղեցւոյ՝ 1 լեհ չիթ վարագոյր. 1 ատլազ գոգնոց: Ս. Թորոս եկեղեցւոյ՝ 1 արծաթ ոսկեզօծ սկիհ. 1 ատլազ գոգնոց, Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ՝ 2 ատլազ գոգնոց. 1 լեհ չիթ վարագոյր. 2 քարեայ աշտանակք մոմեղինօք: Ս. Փրկիչ եկեղեցւոյ՝ 1 ատլազ գոգնոց. 1 զոյգ քարեայ աշտանակ մոմեղինօք: Ս. Աստուածածնի գերեզմանին՝ 1 ատլազ գոգնոց, 1 սաղաւարտ, 1 վարշամակ, 3 շապիկ: Ս. Ծննդեան եկեղեցւոյն՝ 1 շուրջառ. 1 սաղաւարտ, 1 վարշամակ. 1 փորուրար. 3 շապիկ. 1 արծաթ բուրվառ: Ս. Նիկողայոս եկեղեցւոյն Յոպպէի՝ 1 շուրջառ 1 սաղաւարտ. 1 վարշամակ. 1 փորուրար. 4 շապիկ. 1 լեհ չիթ վարագոյր: Իսկ Եաղուպ աղայի բարեպաշտուհի տիկինը՝ Սողոմէ՝ յիշատակեց Ս. Յարութեան տաճարին մէջ կանանց վերնատանը՝ 2 ատլազ գոգնոց, 1 չիթ լեհ վարագոյր, Քրիստոսի գերեզմանին հանդէպ խաչելութեան պատկերի ոսկեզօծ շրջանակը քանդակագործ:

Այս ձեւն ունէին ընդհանրապէս նուէրները Պոլիս ալ։ 1773ին՝ Էջմիածնի չորս միաբաններէն կողզուանցի Զաքարիա արքեպիսկոպոս Փոքուզեան կ'ընտրուի պատրիարք Կ. Պոլսոյ, ու իր Էջմիածնական անկեղծութիւնը դրդելով և եւս Մխիթարեանց ու Հ. Միքայէլ Չամչեանի քանի մը խորական գրութիւններէն ու քարերէն, իր նախորդաց իմաստուն առհամարհութեան հակառակ՝ ձեռք կառնէ ն անանդորր առհամարհութիւն մըևի գործ կը դնէ ծայրայեղ հակակաթոլիկութիւն մը։ Իրեն այդ անհաշտ ոգին կը ըղձնուին ժամանակին Փոքր Ասիոյի եպիսկոպոսները ու ամիրաները ալ մեծ մասով՝ հալածելով և աքսորով կաթոլիկները ու հալածուելով և ատուելով անոնցմէ. այս ատելութիւնն և ընդհատ անմիութիւնն է՝ որ տեւած է մինչև Աբրահամ պատրիարքի օրերն և մերթ անկէ շատ աւելիները՝ մինչև որ քաղաքական նոր հաստուած մըն ալ հակոտնեայ արեւմուտքէ մը վրայ հասնելով, չըջեց միաբերը բոլորովին ընդդիմոան նորութեան մը դէմ, մոռնալով ալ ձեւակերպեալ կաթոլիկութիւնը։

Դարձեալ այս միջոցներուն նշանաւոր է՝ թէ մեծութեամբը թէ վշտակրութեամբը՝ Կարապետ Մանուկօղլուն ամիրայի, որուն կենդանը կը համառօտադրենք հոս և աւելին համար կը դրկենք ընթերցողը 1828ին Փարիզ տպուած Վարք Հայոց Կարապետ Մանուկ-Օղլուի. օրդանաւորէ Գայմագամ Թահիր Բաշայի և Վեզիր Ալի Բաշայի Եանիքայու տեսարակին։

Այս Կարապետ Մանուկ-օղլու ծնաւ Ամասիա քաղաքն ազնուական և հարուստ ծնողքէ 1735ին։ Տասնեւեօթ տարեկանին սկսաւ ինքնագլուխ կառավարել իր հօր վաճառական գործերը. քանի երեք տարեկանին՝ վաղ խիկ ամուսնացած՝ անցաւ ի Կ. Պոլիս, ուր ընդունուեցաւ մեծ պատուով և սկսաւ աւելի մեծ գործերու։ Շատ քաջաներու սեղանաւորութիւն ըրաւ, մաս-

1. Ասոնցմէ է նաև ծերունի յիշուած Պօղոս Գարագոչ Եպիսկոպոսն. որ Պրուսայի առաջնորդեց. Արմաշը վերստին հիմնեց և հասցուց մեծկակ աշակերտներ :

նաւորապէս երկու մեծ բաշաներու, որ հռչակ հանած էին։ Իր վաճառաքարձ նաւերը կերթեւեկէին Ռուսիա և Խրիմ. քանի տարի այսպէս շարունակելով՝ դիզեց մեծ հարստութիւն և ապա սկսաւ նուազիլ և իյնալ։

Այդ առաջին անկումէն ետև՝ նորէն կանգնեցաւ օգնութեամբ իր եղբայրներուն՝ վերստին իյնալու համար, մինչև որ՝ մղեալ արկածներէ ու հիւանդութիւններէ՝ գնաց Սինոպ և անտի Եանեա, ուր բաշային պաշտպանութեամբը գիւղի և տունի մը տէր եղաւ։ Եւ ապա դարձեալ Պոլիս դառնալով կրցաւ զբաղիլ իր հին գործերով տարի մը համար, մինչև որ բախելով մեծամեծ վնասներու՝ միտքը դրաւ երթալ ապրիլ Ֆրանսա։ Հետզհետէ Վարշաւ, Պերլին, Վիեննա, Համպուրկ, Լոնտրա և ուրիշ քաղաքներէ անցնելով՝ 1823ին հասաւ Փարիզ։ Հոն՝ իր ամբաւ հարստութեանց նշխարներովը բացաւ արեւելեան անուշահոտութեանց խանութ մը՝ պալէ րօյալին ի մէջ, մինչև որ հրոն ալ կրակ մը պատահելով մոխիր դարձուց Կարապետին վերջին հանգրուանը, այնպէս որ եօթանասնամեայ հայ Յոբն հարկադրեցաւ գիշերօթել ճամբու մը վրայ։

Վերջապէս ֆրանսացի երեւելի բարեկամ անձնաւորութիւն մը՝ վրան գթալով հանգանակութեամբ անոր ապաստան ճարեց և խանութ մըն ալ դնեց Պուլըվառ տը Բօննուվէլի վրայ, ուր անկեալ ծերունին կապրէր՝ ծախելով դիւրագին բաներ։ Հոն ալ սակայն հալածեց զինքն անողորմ վճիռը՝ զի օր մը ամբաստանուեցաւ արգիլեալ ծուխ ծախելու յանցանքով և դատաստանի քաշուելով՝ հազիւ կրցաւ արդարանալ և ազատիլ տուգանքէ։ Իր փաստաբանը Տիւբլանէի գրեց վերոյիշեալ իր վարքը։

Եւ Կարապետ՝ ա՜լ վերահասու եղած իր ճակատագիրին դժնէութեան՝ որոշեց քաշուիլ Արշիպեղագոսի կղզիներուն մին՝ հանդերձ իր ընտանիքովը, ու ապրիլ հոն վերջին փիլիսոփայութեամբ մը։

* 1780ին կը յիշուի Պոլղարանցի մահտեսի Յարութիւն ամիրայ. որ էր Սարաֆլար քէհեասի և ամենէն ազդեցիկն հանրային գործերու մէջ։

1782 օգոստոսի առաջին օրը սոսկալի հրդեհ մը 66 ժամի մէջ մոխիր դարձուց Պոլիսի մէջ հազարներով

տուն և կխղեց այրեց հազարէ աւելի մարդ։

1786ին կը յիշուին նոր Ջուղայեցի ազնուատոհմ Մանիչարեանց, որոնցմէ հասած են գրասէր մարդիկ։

1789ին Պոլսոյ մէջ տեղի ունեցաւ սոսկալի տեղատարափ մը, զոր այսպէս կը նկարագրէ՝ ժամանակին ոմն՝ Հ. Ղուկաս Ինճիճեան Մխիթարեանը1։

«Այս տարի Սամաթիոյ մէկ ալեկոծեալ տարի մը եղաւ. երկինքէն մէկ հեղեղ (սէլ) մը եկաւ որ չիկար ծեր մը անանկ սաստիկ անձրեւ յիշող. երկու օր անձրեւային եղաւ, բայց մէջը մէկ անձրեւ մը եկաւ ժամ ու կէս քշող անանկ չառ որ լման պղտիկ. Ջրհեղեղ մը երեւցաւ մեզի. Սամաթիոյին համբաները անանկ բարձրըցան ջրով որ տեղ տեղ մարդիկ չի կրցան անցնիլ, տեղ տեղ ալ անանկ խորունկ փորեց որ՝ գետնի տակէն հնուցմէ թաղած գերեզմանի քարեր երեւան հանեց. Գասըմ փաշան տուներ՝ տէխրմէնի քարեր քակեց ծովը տարաւ։ Պօղազ իչիին ան գեղերը որ ձորի (տէրէի) մէջ են՝ տուներուն բարձերը, ֆըչիները, սեղանները և այլն ծովը քշեց տարաւ. Խանտիլլիին ջուրի համբուն մէջը քշելով խօթելով կով մը՝ անանկ հրելով ծովը տարաւ, տեղ տեղ ալ ան համբուն ամուր պատերը պատռեց որ սուլդան Մուրատէն են շինուած. Պէպէքին ձորին մէջը ծառեր քշելով իրարու վրայ դիզելով մէկ պատուար (պէնտ) մը շինեց, ու ծառերուն վրայ ջուրը արգիլուելով բարձրըցաւ, բարձրութենէն վար վազելով ջուրին սաստկութիւնը ինչ հռոմի գերեզմանի քարեր որ կային՝ ծովեզերքը քշեց տարաւ, տուներ փլուց, լեռան հողը վար բերելով չարչին հողով լեցուց. խանութները վարը խորունկը թաղցին, տախտակները խուլահի չափ խանութներէն բարձր թաղցին։ Կէօքսուին ամէն պարտէզներէն որ 4 ժամ ներսէ ներս կը քշէ՝ իրենց ամէն բերքը ծովը քշեց տարաւ. Ջէնկէլ գեղին ծովածոցը լեցուած կերեւնար քշուած կանանչեղէնով, ծառերէն հանած բարձերով։ Ամէն մէկ տեղին պատահարները ինչ որ տեսանք աս սոսկալի անձրեւին սաստկութենէն եղած՝

1. Դարապատում հատ. Ե. 1789–1795 էջ 11-12։

թէ որ պատմելու ըլլանք՝ մէկ գիրք մը կ'ըլլայ[1]. ամմէնուս վրայ անանկ ահ մը պատել տուաւ աս անձրեւին սաստկութիւնը՝ որ իբր թէ գետինը անցնելու կը ցըցնէր աս ամբողջ քաղաքը»։

Ե.

Ժամանակին հետեւակ մակարդակէն բաւական բարձրացած ու մեծցած ազնուականութիւն մը կելնէ նոր մեր դէմը՝ տասնեւութերորդ դարին վերջերը, նշանաւոր դեսպանական մը՝ թէ՛ իբրեւ գրագէտ թէ՛ իբրեւ Չելէպի կամ Ամիրայ, Մուրատճան[2] ըսուած պոլսեցին,

1. Տե՛ս որչափ որ գրեց ինք Ամարանոց Բիւզանդեան գրքին մէջ թղթ. 207։

2. Մ. Յովհ. Հիսարեան (տե՛ս ԲԱՆԱՍԷՐ ամսական տետր տպ. Պոլիս 1851ին. հատոր Ա. էջ 14-15) կը գրէ այս անունը Մուրատճա տ'օհսոն։ Դարձեալ՝ ըստ Բանասէրին՝ Իգնատիոս Մուրատճա տ'օհսոն ծնած է ի Պոլիս 1740ին թոսունեան ընտանիքէն. իր հայրն՝ Զմիւռնայի շուէտական հիւպատոսն էր, որ տուաւ իր այս զաւակին արեւմըտեան ընտիր կրթութիւն մը։ Մուրատճա՝ իր համբոյր բնաւորութեամբն և իւլէմայի մը օգնութեամբ ստացաւ արեւելեան լեզուներու և պատմութեանց վրայ մանրամասն ծանօթութիւններ. ու 1782ին եղաւ Շուէտի դեսպան, և 1787-1790ին հրատարակեց իր պատկերազարդ Ընդհանուր պատկերին Օսմանեան կայսրութեան առաջին մասը։ Մեռաւ 1807 օգոստ. 27ին իր Պիէվրի տունին մէջ. իր զաւակը՝ Կարոլոս Մուրատճա ասպետը, դեսպան Շուէտի ի Պրիւսէլ՝ շարունակեց իր ընդհատած գործերը, և հրատարակեց Պատմութիւն Մողոլաց՝ 1824ին և Սեւ ու Կասպից ծովերուն Հիւսիսային երկիրներու վրայ ի Ժ. Դարու, 1828ին։

որ քաջ Ֆրանսագէտ ալ էր և ըրաւ հեղինակութիւններ ֆրանսական լեզուով Օսմանեան պետութեան պատմութեան վրայ (տպ. ի Փարիզ 1784) ու տեսաւ ի փոխարէն հայասէր Սուլթան Սելիմէն մեծ պարգեւ։ Ինք այս Մուրատճանը՝ գնացած էր նաև 1792ին Վենետիկի վանքն և հոն ալ բանտարկուած էր։ Իր հրապարակային ու մատենագրական վերջին անունն էր՝ Ասպետ Օսոնի և այս է պատճառն՝ որ Եւրոպացիներն յոյն կանուանեն զինքը։ Այս հայ ասպետն՝ եղաւ նաև Թարգման Շուէտական դեսպանին և տեսաւ, Շուէտի մէջ, Օսոնի ասպետութեան այդ տիտղոսն ու պատիւը, ուրկէ իբրև լիազօր դեսպան եկաւ Պոլիս։ Պոլսէն դուրս մեռած է։ Չափազանց յարած գրելու կարդալու՝ դեսպանական ու պաշտօնական գործերուն մէջ անգամ՝ օրն ամբողջ եօթը ժամ՝ կը զբաղէր գրականութեամբ. արժանիքով՝ Երեմիա Չէլէպիի պէս, իսկ պաշտօնով՝ անկէ շատ վեր անձնաւորութիւն մը[1], որուն անունը յիշուած է նաև Երևելի արանց եւրոպական բառգիրքերու մէջ։

Գրագէտ ամիրայ մըն էր Մարգար Խօճենց Զաքարեան ալ, որ պատմութեանս միջոցին Պոլիս գտնուելով՝ Պէյօղլուի գերեզմանատունին մէջ տօն օր մը ունեցած է հռչակաւոր և իմաստուն զրուցատրութիւն մը ժամանակին Անատոլու-Գաղաակերին հետ՝ Երրորդութեան վրայ, որ արձանագրուած է Սիոն Երուսաղէմի հանդէսին մէջ։ Ունի Հոգեշահ բանից կօշկոտէր մը տպեալ՝ առ իւր որդւին և առաջին թարգմանութիւն մը Տնկեմտոյ Արքնածի ին՝ տպագրուած նոր Նախիջեւան՝ ընդ հովանեաւ երջանկահանգիստ Սարգիս Խոջամեանց 1793ին։ 1799ին կը յիշուին՝ Բրնկեանցի մահտեսի Պետրոս ամիրայ Ադրիանուպոլիսի մէջ, ու իր որդիները՝ Պաղտասար, Յովհաննէս, Խաչատուր, որ տպագրել տուած են Սիւնեցիին Ադամ Գիրքը, հիններուն լաւագոյն տաղաչափեալ քերթուածներէն։

Ռուսիոյ մէջ ալ՝ 1789ին ծնած էր Խաչատուր Լազարեանց, Ռուսիայի պետական խորհրդական, որ նուիրեց իր նախնեաց հիմնած Լազարեան ճեմարանին մե-

1. Դարապատումէն ու աւանդութիւնէ։

ծաղկանոկ գումարներ. վախճանեցաւ բարւոք ծերութեամբ 1871ին Բեռլէրպաղուրկի մէջ։

1790ին Մատրասի մէջ կը փայլէին կարգ մը հայ մեծ տուներ, որոնց մէջ էր նաև Շահամիր Ս. Շահամիրեան, որ տպել տուած է Աղեքսանդր Մակեդոնացիի պատմութիւնը։ Այդ միջոցին գործեալ նշանաւոր է Մանուկ պէյ Ռուսճուկցի, որ փայլած է տարաբնոյ կարգի թեւարկութիւններով։

1799ին առաջնակարգ հայեր էին՝ ի Պոլիս՝ Աղնաւորեան Գասպար, Տաղէսեան Յովհաննէս, Լիմոնճեան Յովհաննէս և Յիւլլապեան Յակոբ աղաները։

1800ին կը յիշատակուի Ղրիմեցի Աղայեկեան Եաղճի Գէորգ՝ Թարգման Ռուսի դեսպանատունին, որ աշխատեցաւ Կաթողիկոս ընտրել տալ Յովսէփ Եպիսկոպոս Արղութեանը։ Նոյն թուականներուն յիշուած են ի Գանձակ Արլուեցի Տայիրեանք, որոնց սերունդը բնակեցաւ 1842էն ասդին ի Տփխիս. կը համարուին Օձնեցի Յովհան իմաստասէրին տոհմէն։ Այս սերունդին վերջին նշանաւոր անդամն եղած է Ստեփանոս Տայիրեանց։

1780էն մինչև 1825՝ կը յիշուի նաև ժողովրդասէր Մահտեսի Աբրահամ ամիրան1, որ տպել տալէ նաև

1. Իբր հայրական և հանրական ալ պարագայ մը՝ ներեն մեզի հետաքրքիր ընթերցողներն յաւելուլ հոս, որ Ակնցի տպագրասէր այս ամիրային եղբայրն էր հաճի Նրամ բարեսէր անձնաւորութիւնը՝ հայր Նրամեան Կարապետ ու Գէորգ Պէյերուն, որ այս վերջինն ալ՝ էր հայր Բարձրապատիւ Աբրահամ փաշային։ Այս հաճի Նրամ աղան ևս կը բնակէր Սամաթիա՝ ատենին հռչակաւոր կեդրոնը, և Մրմըր զատէ Յակոբի (մեր հօր կուսէ պապն ու Մրմըր Տէր Աբրահամ՝ Սամաթիայի վաղնջուց աւագերէց և Աւետիք պատրիարքի մօտիկ ազգական աղօթամրմունջ «Մրմըր» քահանային թոռան թոռը) նաև Գոյումճը Ղազարոսի հետ թաղին համերաշխ երեսփոխաններն էին. երեքը միասին ընտանի մտերմութեամբ կը հաշուեն որ 1816 Ս. Գէորգի տօնին շաբթուն՝ երեքն ալ

իր ծախքովը շատ գիրքեր՝ բացաւ ալ ի Պոլիս Հասան փաշա խանը տպարան մը իրեն սեպհական. ժամանակին մամուլէն՝ կրօնական ու պատմական գիրքերուն մեծ մասն ելած են այդ խոշորագիր տպարանէն։ Ասոր հայրն է Թեոդորեանց Սարաֆ Հաճի Օհան աղան՝ մինչա ակընթի։

Ասոնցմէ զատ կան նաեւ չարաակիրգքիկ՝ 1780–1810՝ դպրոցապէն Մխիթարեան Շնորհք ամիրաները, որ նը-պաստած են Ս. Յարութիւն եկեղեցիին քովի հիւանդանոցին հիմնարկութեան (1794)։ Փափազեան Սի-մէոն ամիրան, հայր նշանաւոր Ճանիկ յաղթանդամ ու յաղթագրամ ամիրային և Մուրատ ամիրայ Սուրէնեան։

Կեսարացի նաև կօշկակար տղայ դարձած՝ Պաղտասար Ա. դպիր յորջորջուած Պատուելիէն եաքը, որ Էջմիածինի

մէյմէկ նոր զաւակի տէր պիտի ըլլան, ուստի, ուխտ կը դնեն որ յղացուած երախաներուն երեքին ալ անունն առ յիշատակ Գէորգ դնելով՝ նուիրեն անոնք հանրական ծառայութեան: Սակայն Ղալաթիայի անհանդարտ այն մարդը, Գույումճը զատէ Ղազարոսի որդին, յառաջադիմարա՛ր երկու շաբաթ առաջ կը ծնի, ու հայրն ալ՝ այս պատճառով կը յայտարարէ իր ընկերներուն թէ պիտի աւրէ իր ուխտը, քանի որ Աստուած կը կանխէ, տասն և հինգ օր առաջ տալու իրեն զաւակը. մկրտելով անհամբեր երախան ալ՝ իբրեւ Քրիստոսի արագուքը՝ անունը կը դնէ Քրիստոստուր, հռչակաւորն այն Ղազարոսեան Քրիստոստուր էֆէնտին: Իսկ հանի Երամ աղայի և Մրմըր զատէ Յակոբի ժամադէտ երախաները՝ ճիշդ ուխտեալ ժամուն, Ս. Գէորգի շաբթուն, 1816ին աշխարհ գալով՝ կը մկրտուին երկուքն ալ Գէորգ անունով նոյն Վարագայ խաչի կիւրակէին – մին Երամեան Գէորգ Պէյ սեղանաւորը, միւսն հանգուցեալ (1873) հայրս՝ Գէորգ Մրմըրեան, երկուքն ալ երրորդին Քրիստոստուր էֆէնտիի հետ՝ կ'ըլլան այսպէս յորովայնէ ընկերներ: Զայս այսպէս պատմած է ինծի ինք Քրիստոստուր էֆէնտին աւանդաբար:

Հին նուիրակի մը ամէնէն ներհուն աշակերտն ու 1700էն մինչեւ 1738 Պոլսոյ ամէնէն բանիմաց ու բազմահմուտ վարժապետն եղաւ՝ ձեռնհասութեամբ իր ժամանակակից ամբիոններուն և Պատրիարք Յովհաննէս Կոլոտ և անոր ձեռնասուն Յակոբ Նալեան պատրիարքներուն, հետազօտել իրեն լեզուագէտ ու գրագէտ դպիր և թարգմանիչ՝ փայլեցաւ, Խարբերդցի Ղուկաս լեզուագէտ վարդապետին հետ, 1750էն 1812՝ անխոնջ աշխատող Պոլսեցի Տէր Յովհաննէսեան Գէորգ քահանային։

1։ Ըստ ծերունի Գաբրիէլ Գալէմքեարեանի (ծանօթաքան կենսագրութիւն Ներսէս Ս. Աշտարակեցի կաթողիկոսի, էջ 11–12) այս Պաղտասար դպիրն՝ հոյով Յովհաննէսի Մոխիթար աբբային գրական հեղեղէն պահպանած էր ուղիղ հայերէն լեզուն, գրելով և տպելով շատ հեղինակութեանց ու նորագրութեանց հետ՝ նաեւ երեք հատոր աշխարհաբառ ու գրաբառ քերականութիւն, զոր, կըսէ Գ. Գալէմքեարեան, ծայրէ ծայր խրացուցած է Հ. Միքայէլ Չամչեան՝ առանց յիշելու իր պատմութեան մէջ գէթ անունը Պաղտասար Ս. Դպիրին։ Այս վաղեմի դպիրին վարժարանին մէջ նախարակուեցան՝ Սիմէոն կաթողիկոս, Քասնեցի Յարութիւն վարդապետ, իմաստասէր Պետրոս վարդապետ Բերդումեան, Թագւոր վարժապետ (Ներսէս Ե. Աշտարակեցի կաթողիկոսին վարժապետը), Ողամալեան, Ղարամեցին, Բարսեղ Կեսարացի և Սահակ Բ. անհաջին ընտանիքը՝ որ հոկտեմակորդն էր Ջաքարիա պատրիարքին Պոլսոյ։

2. Այս Ղուկաս վարդապետ լատինագէտը՝ շատ նշանաւոր է իբրեւ թարգմանիչ բազմակասանակ ուսի թարգմանած 20 հատորի չափ իբր մէկն սեղանակ մեկնութիւն Ս. Գրոց, որոնց մեծ մասը դեռ ձեռագիր կը մնայ Ազգ. մատենադարանի սորոմանկրմ դարմանին մէջ և մէկ մասն ալ տպուած է ի Վենետիկ և ի Պոլիս. Մխիթարեանցմէ ու Տէրոյենց պատուելէն զատ՝ չիկայ այս անձին չափ թուղթ սեւցնող գրագէտ, որ կը գործէ երբ ծախքովն ու յորդորելովն Յակոբ Նալեանի։

նոյնքան գործնականօրէն ալ վեց մեծ լեզուներու (յու-նական, եբրայական, ասորական, արաբական; լա-տինական ու հայկական), որ ամբողջներուն չափ գլուխ ծանր մարդ ալ չէ եղեր, ու Պալաթի Հրեշտակապետ եկեղեցիին քովընտի մէկ սենեակին առանձնական բու-սակեր ներանձնութեամբ մը՝ բանասիրին է տարբերե-րով, օժտելով տասն և հինգ հատորի չափ հմտալից գործերով (գլխաւորները՝ պարսկահայ բառարան, եբրա-յականէ թարգմանութիւն մը Սաղմոսի, Աստուածա-բանական հատորներ, Արաբերէն ձեռագիր քերակա-նութիւն մը գրաբար բացատրութեամբ, արաբականէ թարգմանուած աստղագիտութիւն մը և այլն) տոհմային վերջ բանասիրութիւնը, մինչ Վենետիկի Հ. Արսէն Բագրատունին դեռ աշխարհ իսկ չէր եկած․․․ Պէշճեան Ճշգագրին տուած է այս անձին քանի մը գործերը, և մեզ շատ ուրիշ պատահած ենք իր կոնդակ ու կարեւոր ձեռագիրներուն: Ա՛ն ալ իր ժամանակի գրագէտներուն ամիրան է եղեր, որ Պալաթցի ըլլալուն համար՝ կը-տորագրէ եղեր Գէորգ դպիր Պոլսեցին: Գէորգ դպիրին մէջէն ձախէն զոյգ կ'ընթանան՝ Մելքիսեդ դպիր և Յովհէնց իմացուցանէր ընտանի՝ հաւանաբար հայ-հոռոմ, որ թարգ-մանած է՝ ի մէջ այլոց յունականէն վարդապետ տօնեցին ըսուած (ձեռագիր) կարեւոր գիրք մը, և Սարգիս դպիր Յովհաննէ-սեան՝ որ գրած է Կ. Պոլսոյ վրայ հետաքրքրական տե-ղեկագրութիւն Բիզանդէն մինչև իր օրերը պատմական անկիւններով, որուն ոճը կոկիկ և լեզուն պարզ եղուն գրաբառ մըն է. Պալաթի այս հմտասէրներուն թի-կունքն էին Ղազէզ Արթին ու Հովուեանց Մարտիրոս՝ Թոռն Ապուչեխցի արդիւնաւոր հօճայ Յարութիւնի*: Իրենց յաջորդներին այս դարուս՝ Գրիգոր Փեշտըմալճեան և Զամուրճեան, որ ապա (1837ին) Տէրոյենց կոչուեցաւ:

Պատմական է նաև 18րդ դարուն վերջերն Ակնեցի Զօփէնց մահտեսի Աստօն ամիրան, որ Երուսաղէմ գացած էր մեծ վէզիրին հետ և Մեծն Նաբոլէոնի Սուրիական արշաւանքներուն առեն Պաղեստինի տե-

* Ձեռագիրք Վ[illegible] [illegible] Սամուէլ Րաֆֆիին էջ 1 և 92:

ղացիներէն հայերուն և Երուսաղէմի վանքերուն կրած վնասները թեթևցնելու համար՝ Պետրոս Երուսաղէմի Պատրիարքին խնդրքով միջնորդ եղաւ տեղւոյն մեծ Բէհաչխին և Յակովբեանց Միաբանութեան։ Զօփենցի հետ կը յիշուին նաև Մատէնի Ստեփան և իր ընկերը Փիլիպպոս ամիրաները։

Զ.

Ամիրաներուն ծագումն՝ իրենց նշանաւոր պատրիարքներովն ու կցորդ դրագէտներովն և դպիրներով՝ կը հասնի այս տարտամ գիծերուն հետ մինչև 1800 թուականն, մինչ իրենք կը սկսին առնուլ աւելի գործօն աւելի վառ դիրք մը անձնական ու հանրական կամ, ըսենք, այսպէս կերևին ժամանակի մերձաւորութեամբ։

18րդ դարու ամիրաներն ընդհանրապէս աւանդական պարզ մարդիկ եղած ըլլալ կը թուին․ յիշատակարաններն ու աւանդութիւնն և տոհմին նախապետական վիճակն ալ կը ցուցնեն՝ որ անոնց մէջ պակաս չէին եղեր դպրոցասէր ու եկեղեցասէր մարդիկ․ ընդհանրապէս մահատեսի են եղեր անոնք, ընդհանրապէս բարեհոգի ու երկիւղած (pieux) թէպէտ անուսում թէպէտ ըստ ամենայնի անոճ ալ, այլ խորագէտ և ոճովն իրենց գործին և տունին՝ շրջավայրին ներած ու ներգործած արևելեան համեմատութեամբը։ Իրենց բնակութեան տեղերն են եղեր առ հասարակ՝ Սկիւտար․ Օրթագիւղ, Հասգիւղ, մերթ Սամաթիա, Պալաթ, Գում-Գաբու կամ Եէնի Գաբու և ուր որ նշանաւոր եկեղեցի մը կամ հայ բազմութիւն մը կը գտնուի։

Գալով ուրեմն այսպէս ներկայ դարուն սկիզբը՝ ճարտարապետ, արհեստապետ, մանաւանդ սեղանաւոր ամիրաներուն՝ ընդհանրապէս ակընցի՝ կառնեն որոշ ուղղութիւն և կը շողան յատուկ փայլով՝ մանաւանդ երջանկայիշատակ Սուլթան Մահմուտ Բ․ի և Սուլթան Ապտ-իւլ-Մեճիտի օրերուն։

Անոնք ալ կը սկսին Տէրութեան և Եղեշխաններու հետ ընել մեծ գործառնութիւններ՝ հաղորդակցութեանց, գիւտերու, շոգենաւներու տակաւ յառաջացիմող դիւրութեանց արագութեան չափով՝ արագ արագ կրկնապատկելով իրենց ազդեցութիւնը դիւրութիւնն և հարըստութիւնը․ արեւմտեան գաղափարներու և ոճերու նախնական աղօտ շփումը կը սկսի իրենց որդիներուն ձեռքով, և արեւելեանէ ու արեւմտեանէ խառնուրդ միջին կենցաղ մը, արուեստագիտութիւն մը, կառավարելու և կառավարուելու տարազ մը յատուկ՝ մարմին կ'առնէ հետզհետէ, որուն քաւական ալ կ'ընդդիմանան հիներէն մնացած ամիրաները և որուն մեծապէս կը նպաստեն Վենետիկի կիրթ վերապատուելիներն ու Պոլսոյ հռոմէական հայերուն երեւելիները։ Ասոնցմէ քաւական զատ՝ Ջաստեանց — Տատեանց Տունը՝ կը ճանչցուի իբրեւ Վառօդապետ Տէրութեան ու Պալեանցն իբրեւ ճարտարապետ արքունի, առաջինն հարիւր քառասունի մօտ, իսկ* երկրորդին երկու հարիւրէ աւելի տարուան ընտանիք մը, որուն յայն ժամու ներկայացուցիչն էր Գրիգոր ամիրայ Պալեան, բարի ու ղողո մարդը։ 1790էն մինչեւ 1830 փայլող և փայլեցունող մեծ ամիրաներէն մին եղած է այս Պապա Գրիգոր ամիրան Պալեան, որ իր նահապետական պարզ մարդասիրութեամբն և ուսումնասէր հնարագիտութեամբը սիրելի եղած էր թէ Օսմանեան վեհապետին աւագանիին թէ հայ պատրիարքներուն մեծերուն և ժողովուրդին։ Իր ճարտարապետական ձեռնկալուն եղած է իր հայրը Մակար խալֆան, ինչպէս ինք ալ շատերուն, մանաւանդ Ղազէզ Արթինին ձեռքէն բռնած է և ներկայացուցած է զայն Օսմանեան վեհապետին՝ ի-

* Պալեանց նախահայրն է Գարամանի Պելէն գիւղէն Պալի խալֆա՝ 1682ին Պոլիս եկած, որ ապա Բաբերդէն սերունդ ունեցած է Գրիգոր խալֆան, ինք մեռած է 1725ին, իր որդին է Մինաս խալֆայ՝ մեռեալ 1730ին, անոր որդին Մակար խալֆա՝ գործունեայ և հանճարեղ ճարտարապետն որ՝ ի մէջ այլոց շինած է Նուրի օսմանիէ մզկիթը․ ասոր որդին է պապա Գրիգոր խալֆան։

բրեւ հաւատարիմ ու հանճարեղ խորհրդական մարդ-մը, երբ Սուլթան Մահմուտ ի խնդիր էր այդպիսի անձնաւորութեան մը։ Իբրեւ արքունի ճարտարապետ՝ մեծ էր իր անունն և գործը Օսմանեան մայրաքաղաքին մէջ, և իր գործաւորներն ու երկրորդականները լեգէոն կը կազմէին, որոնց կը մարզավարէր ու կը կենակցէր ալ մտերմաբար՝ առանց նուաստանալու։

Իր տունն ալ միշտ հինաւուրց զուարթ հիւրասիրու-թեամբ կը պատուէին ժամանակին մարդիկը՝ աշ-խարհական, գրագէտ ու արուեստագէտ, ինչպէս այս-գաց հիւրասիրութիւնն ալ այս տուաւ նաեւ ճար-տարգետականներուն համարակալ գրագէտն Օտեան (Եազրճի) Պօղոս աղան։

Գրիգոր ամիրայ Պալեանի շինուածապետութեամբ կառուցուած են՝ Սերայ–Պուռնուի հին պալատը[1], Տոլ-մապահճէի ու Չրաղանի այժմու պալատներուն նախորդ փայտաշէն պալատները Պէյլէրպէյիի հին փայտաշէնը, Պալատը Պէկկրատի Պէնտերը, նաեւ Սելիմիյէ (Հայտար փաշայի) ընդարձակ զօրանոցն և ուրիշ զօրանոցներ ու հովանոցներ, որոնց մէկ քանին կը կենան դեռ, Պո-լիսի Եանըքլըն քէօշքիւն ու Թոփ հանէի բարձրագմբէթ մզկիթը։ Ի՛նչ է պայծառացուցողը Պալեանց անունին և անոնց մէջ եղած է առաջին ամիրան, որ ձայն ունեցած է պատրիարքական ու տոհմային գործերու ալ մէջ, ուր մրցած է ջերմեռանդաբար և պաշտպան կեցած է եկե-ղեցիներու, վանքերու և վարժարաններու։ Անգամ մըն ալ սխալ հասկըցողութեամբ մը տարագիր ալ գացած է Տարսոն և Կեսարիա ու անկէ ընտիր աղուխոտ մը շնորհել, զոր Ղպճէգ բարեկամաբար ընծայած էր Վեհ։ Սուլթան Մահմուտի ի դիմաց Պալեան Գրի-գորի, ազատած է կարճ ատենէն ու Եղիա եպիսկոպոսի հետ Պոլիս դարձած։

Գրիգոր ամիրան հաստատած էր իր բնակութիւնը Ակնատար Պիւլպիւլ Տէրէյի բլուրին առաջին սարահար-թին վրայ, ուր կ'երեւի այժմեան հասարակաց կիսաւեր ազգին և որ նախ իր շնորհիւն տրուած է Պէ–ըլ–ը–տէրէ անունը. վասն զի ամիրան սիրահար ըլլալով սոխակի

1. Որ այրեցաւ 19րդ դարու կէսէն առաջ։

իր ընտանութեան պատուին համար զոհուած է եղեր արդիւնաւորապէս կերպով մը զեղչեցող տոհմակներու և իր ծերութեան օրերուն կեանքի ժամերով մաքի կ'ընէ եղեր։ Պատահարով մը գող կենկելով կաթուածահար վախճա-նած է 1823ին։

Երկհամբոյր և աշխատասէր ալ մէրդ՝ շատ կիւ-րակէ իր Պաղլար Պաշըկի ընդարձակ այգիին մէջ խնճոյք կու տայ եղեր իր ստորադասալ բանուորներուն և անոնց պետերուն՝ հաշտեցութեամբ և զուարթ բա-րեկամութեամբ սփոփելով զանոնք։ Ժամանակին ջոջ և հաստ հայերը, նոյն ինք Ղալէզ ադայ, շատ բան կը պարտին Պալեան Գրիգորի, 19րդ դարին սկիզբի առաջին ամիրային։ Ի՞նչ հիմը դրած է այն համբաւին ու հա-րուստ աղնուականութեան, որ այսա պարծանքն եղաւ իր որդիներուն և հարստարարութեան թոռներուն։ Իր մեծ թոռը՝ Նիկողոս պէյ Պալեան՝ իր բնաւորութեանն ու բարքին մանրանկար վերկենդանում մըն է եղեր, կ'ըսեն. վերկենդանում մը՝ վարդի նման վաղորդայնի մը չափ նշուլելով . . . Ծնած էր 1825ին. շինած է Տոլ-մա-պաղչէի Սերային հոյակապ Տիվան խանէն, քանի մը Գեղեցիկ քէօշկեր, Պոլսոյ նոր Խանկընքէօշկիւն ու լայնատարր Ղալաթա Սերային։

Գրիգոր ամիրայի անմիջապէս յաջորդած է՝ իր գեր շատ երիտասարդ որդին Կարապետ խալֆայ, երկիւղած ամիրան։

19րդ Դարին սկիզբները կ'ըսկսին պետուն հանել՝ ի Յուսաւորչեան Թամամշեանք, Արծրունեանք, Խերուդի-նեանք, Թայիրեանք ու Մանուկեանք*, ինչպէս վերջերը Մանդալչեանք եւայլք։ Աստրախանի մէջ ալ երևելի են նշանաւոր վաճառական աղայ Դանիէլ Սարգըսեան, որուն հարստութիւնը կը հասնէր 7 միլիոնի։ Ասոր որդիներն ալ Գրիգոր և Մկրտիչ՝ նշանաւոր եղան իրենց բարեգործութիւններովն և հարստութեամբ։ Նոյն քաղաքէն անուանի էին նաև Գաբրիէլ Աղաջանեանց և Ջանօմ Սահփանեանց։ Աստրախանէն է նաև պարոն Աղապապեանց որ կառուցած էր գիւղոց մըն ալ և իր

* Ճանապարհորդութիւն Սարգսի Սանանճեցւոյ Ջալալեանց։ Մասն Բ. էջ 56–75

ծախքովը կ'ուսանէին հոն 12 աշակերտ՝ վարժապետութեամբ պոլսեցի Սերոբէ Պատկանեանի։ Հռչակուած է նաև ջուղայեցի աղայ Յօհանջան մըն ալ։

Գրիգոր Խալֆայի ժամանակակից հռոմէական հայերուն մեծատուններէն հինգ վեց ընտանիք ալ կանուանին մերթ ամիրայ և ընդհանրապէս չէլէպի կամ հօճա, որոնք հետզհետէ, մանաւանդ Ադրիանուպոլսեցի Պօղոս պատրիարքի օրերը, Լուսաւորչականներու մերձիկ գործակցութեան մը միտումները կիրականացունեն։

Օրինակի համար Գրիգոր Չէլէպի Տիւզեան 1, Կանեցի Մաթէոս Չէլէպի մահտեսի Աստուածատուրեան, Թընկըր զատէ Յակոբ, Տիւզ-Յակոբ Չէլէպի՝ պրատէր ու հանճարեղ ազնուական մը. Վենետիկի Մխիթարեանց մարդը՝ որ տպել տուած է Հ. Արսէն Բագրատունիի քանի մը երկերը. Մկրտիչ Չէլէպի. Գըլհը զատէ Անտոն և Չէմպէրէկճի օղլու։ Ասոնք են որ վերոյիշեալ Պօղոս պատրիարքի գումարած աստուածաբանական ժողովին ներկայ գտնուած են, իրենց քանի մը վարդապետներուն հետ, հռոմէական հայերուն կողմէն առ հասարակ. իսկ լուսաւորչականներու կողմէն՝ իբրև պատուիրակ ներկայ եղած են գլխաւորապէս Ազնաւուրեան Կարապետ ամիրայ, Յովհաննէս ամիրայ Արիստակէսեան, Մահտեսի Յովհաննէս Չէլէպի, Մահտեսի Յակոբ ամիրայ Լաթիֆեան, Գրիգոր ամիրայ Պալեան, Գասպար ամիրայ Չարազեան, Գրիգոր ամիրայ Սագայեան, Մկրտիչ Ամիրայ Արփիարեան, աղայ Պօղոս Մարգարեան, Ճանիկ ամիրայ, Մահտեսի Պօղոս Կէլկէլեան, Յակոբ Մանանեան, Մահտեսի Աստուածատուր Ղօնչէկիւլեան, Յարութիւն աղայ Նորատունկեան, Մկրտիչ Աշնան, Մահտեսի Յարութիւն Բինկեանցի, Մարտիրոս Սագայեան, Բարունակ ամիրայ, Շնորհքեան Մանուէլ, Մանուէլ աղայ Քէրէստէճի (հայրն Յակոբիկ աղայ Մանուէլեանի, որ անօրէնն էր Ճեմարանի և պրաշէտ ու Տէրոյենցի խումբին ալ թիկնակիցն էր)

1. Տիւզեաններն՝ իբրև հին ոսկերչապետներ ու վաղեմի վարիչներ փողերանոցին՝ եղած են Օսմ Ղազէզ Արթինի պաշտպան վարպետները։

Մինաս գաբաղհանեցի (մեր մօր կուսէ պապը). Յա-րութիւն Չելեպի Կիւլլապեան, Անդրէաս Չելեպի և այլ բազմաթիւ արհեստաւորականներ:

Գործոյս համեմատութիւնը չներեր յիշեալ ամիրաներուն և ամիրապետներուն վրայ զատ զատ տեղեկագրել. մանաւանդ որ լիակատար տեղեկութիւններ կը պակսին մեզի յաւիտենապէս, կամ զի անոնց սերունդներուն պատմածներն ալ՝ մեծ մասամբ՝ չենք կրնար արձանագրութեան մը չափ վաւերական համարել: Ուստի կը շատանանք շեշտելով միայն հոս՝ թէ ժամանակին ազդեցիկ ձայն և հնչուն գրպան ունեցողները սոանք են ընդհանրապէս, որոնց մէջ կան մինչև հարիւր տարուան գերդաստաններ, օրինակի համար Կէլկէլեաններն ու Սագայեանները:

~~~~~~~~~~

Է.

Այս տասուածաքանակին երեք խումբէն քիչ մը ետքը կը հասնին՝ իբրև վերջին տրցակն ամիրաներուն՝ Պոլսեցի Ղազէլ Արթին հռչակաւոր ամիրան, Պալեան Կարապետ Ամիրան, Տատեան Յովհաննէս Պէյն ու Սերվէրեան Յովհաննէս աղան կամ ամիրան, որ քարի և փայտի վրայ քանդակելու եւրոպեան գեղարուեստը մտցուց հայերուն մէջ ու գլխաւոր սատարողն եղաւ Սկիւտարի հին ճեմարանին՝ մանաւանդ իր իսկ դրամովը ի հեճուկս Միսաք և Ճանիկ ամիրաներուն՝ որ, չգիտենք ինչ պատճառով, ուխտած էին կրսուրի՝ ախոռի վերածել այդ հոգետուն փարախը մուսաներուն: Նաև Երկանեան Յարութիւն և Փիշմիշ ամիրաները՝ Ղազէլի համբաւական գործակից, Յովհաննէս ամիրայ Աղնաւորեան, հանճի Մարտիրոս Պաղտասարեան, Մաղաքիա Սարիմեան, Պաղտասար Գասպարեան, Մահտեսի Յարութիւն Չելեպի Կէլկէլեան (մեծ հայրը Վսեմ. տօքթ. Խորասանճեան էֆ.ի), Յովհաննէս Բինկեանեան, որոնց մէկ քանին էին հին հիւանդանոցը հիմնողներէն ու վա-
~~~~~~~~~~

րողներէն[1], Յարութիւնեան ամիրայ, Միսաք ամիրայ, Տատեան Պօղոս Պէյ և Մկրտիչ ամիրայ Ճէզայիրլեան[2] պաշտպանն Զաւգիւղցիներուն և Շահնազարեան Կարապետ վարդապետին։ Տեղն է հոս նաև յիշելու Պետրոս ամիրայ Եուսուֆեանը (ծ. 1780 մ. 1846). Պօղոս Պէյ Եուսուֆ և, քաղաքական տեսքը, Նուպար փաշա, Թագւոր փաշա Ամիւնեանի ջոջերը, որ մեծ մասամբ Եգիպտական վառ գործին տակ ցինեցին իրենց քաղցն ու փառքն և կտակեցին իրենց ադամանդակուռ գործին[3]։

Ահա այս հանրագիծ ակնարկութիւններով և տեղեղուանքով՝ կը հասնինք մինչև 1835 Թուրքահայերուն ամիրայութիւնը, փաշայութիւնը և պէյութիւնը, մանաւանդ ամիրայութիւնն իբրև չէշտակալ դրուագանշան (titre) մը ժողովրդական՝ ի փոխարինութիւն կարգ մը անձնական կամ ժառանգական բարեմասնութեանց, առաքինութեանց, բարեպաշտական գործերու, նուիրատուութեանց, եկեղեցաշինութեանց և դուն ուրիշ ալ գիտութեանց կամ հեղինակութեանց։

Իրենց վրայ աւելի ներբողեալ ծանօթութիւններ առնել փափագողը կրնայ դիմել Օրթագիւղի, Բէրայի, Սկիւտարի ու Գալըթըայի հին տապանագիրներուն, որ մեծ մասամբ Եզեկեան Յովհաննէսի կամ Փեշտըմալճեանի՝ դարուս սկիզբի ամիրաներուն փիլիսոփային՝ գրչէներէն ելած են. անոնցմէ մաս մը օրինակուած ալ է Ղալաթիոյ Ազգ. Մատենադարանին Գ.րդ դարակին

1. Տե՛ս Պատմութիւն Ազգ. հիւանդանոցին, Բիւզանդ Քէչեանի։

2. Ասոր վրայ՝ քիչ մը վարն աւելի ընդարձակ գրած ենք։

3. Զմիւռնացիներուն մէջ Գ. Մուրատ Յարութիւնեանն ալ երևելի է, որ կը բնակէր Երուսաղէմի մէջ և բարեկամ էր Ս. Յակոբայ վանքին և միշտ կօգնէր անոր իր խորհրդովն և ազդեցութեամբ, մանաւանդ երբ Եուսուֆեան Պօղոս Պէյի շնորհիւ Սարտենիայի ու Նափոլիի հիւպատոսութեան հասնելով՝ ծոխացաւ թէ պատուով թէ՛ հարստութեամբ։ Իրեն կտակած է Երուսաղէմի վանքին բաւական կալուած։

մէջ՝ ժամանակակից ձեռագիրներ մը վերջերը։ Իսկ մենք՝ ըստ մեր նկարագիծին՝ քանի մը անաչառ պատճառաբանութիւններով և հակիրճ բանաքննականով մը՝ փակենք այս վերլուծութեան մասն ալ այդ ամբողջական գրո-հին ։

Օսմանեան պետութեան և ընդարձակածաւալ երկիրին վաղուցուցութեանց մէջ փառաւորուած, հարստացած, տարածուած և ընդարձակուած այս ամբոխներուն մեծ մասը՝ կը բնակէր Պոլսոյ նախայիշուած քաղադիտակ արուարձանները, լայնատ (մօտեցում) տարած դաշտերուն վրայ, բազմայարկ ու բազմասրահ պալատներու մէջ՝ խռկուած գիւտուած և հանհանչուտրուած տառապելական խնձոյքներով, շքեղներով և խաղարկութիւններով՝ քիչերն անոնցմէ կազմելով անտարբեր բազմութիւն մը։ Այդ բազմաքանակ ամբոխներն ունէին՝ ամենահարկաւորապէս՝ իրենց հետեւորդ ազանները, ոմանք իրենց կանանիքն, իրենց մանկլաւիկները, իրենց մարդասպաններն ու տակառապաններ, իրենց տղամարդներն ու հայրենականներն (որոնք խաղալիք պատճառներ կ'ըլլային մեծամեծներուն արտասուց հաճոյքներուն և կարեւէր անկումներուն), և կարգ մը նախամամանութեանց հետ՝ իրենց արտակարգ մոլութիւններն իրենց նախապաշարումներն ու յոռի սկզբունքները, որ բոլոր պատճառներն ալ եղած են իրենց կործանումին. և այդ կործանումին առաջին հիմնապէս առնել՝ անկարացած է ժամանակին բարձրաստիճան կղերին մեծ մասին փտածութիւնն և համոյակցութիւնը։ Կային այդ ամբոխներուն մէջ՝ ազէտներ, ամբարտաւաններ, մոլեռանդներ ու մանաւանդ անխոհեմներ. կային դիտակներ, համեստներ, չերմեռանդներ ու խորագէտներ ալ։ Եւ այս երկու տեսակը՝ նուազեցաւ միայնակի կամ տեւեց որոշեալ ատեն մը՝ իրեն այս յատկութեանց նուազութեան կամ ամրութեան յոռութեան կամ լուսաւորութեան համեմատ։

Պատմաբար և քննաբար ալ փիլիսոփայելով հին այս ամբոխներուն վրայ՝ կը գտնենք՝ որ անոնք կապարած

1։ Միայն Գալեանք մկրտու մը կանգառն հող ու-նէին՝ հարեւանցի մը հաշուելով։

են, Արեւելքի անցեալին մէջ, թէ՛ հանդէպ Տէրութեան թէ՛ հանդէպ հայ հասարակութեան, կարեւոր և հզօր դեր մը միայնակ՝ իրենց սահմանափակ ու տեղական հարստութեանց և իմացականին չափով: Անհատապէս ալ՝ անոնցմէ ամէնէն հզօրներն հարուստներն և միանգամայն վաղանցիկներն եղած են անոնք, որ ունեցած են կարծ՝ անատոլուական ծագում մը քաղաքային, և եղած են աւելի խորամանկներ քան խորագէտներ. ընդհակառակն անոնց ու պոլսական հասարակ էսնաֆին մէջ՝ ամէնէն խելացիներն արդիւնաւորներն ու իրենց միջակ դիրքին չափով տոկուններն եղած են անոնք, որ թէ՛ խորագէտ թէ՛ արուեստագէտ թէ՛ գիւղականցող կամ հին մայրաքաղաքացիներ էին, համեստ ու զատէ՛ խելացի օգտաւորներ քաղդէն և հարուստ պետութեան շնորհներէն և պաշտպանութիւններէն: Առաջինները՝ Անատոլուի արմուղ խորքերէն եկածնուն պէս, առանց իմաստասիրելու իրենց նոր և կիրթ շրջավայրը, առանց բանի տեղ դնելու ատարճանաւոր յառաջդիմութեան գերազանց բարիքը՝ համեմատութեամբ յանկար, ծակած յառաջդիմութեան՝ իրենց Պոլիս տեղաւորուած ու լայնցած ազգականներուն կամ բարձր պաշտպաններուն թեւարկութեամբ՝ իսկոյն վեր ոստնելով, վեր ու շա՛տ վեր, հոն. գլուխի բնական պտոյտներովը հանդերձ՝ յաջողած ալ են տիրանալու, առ իրանելի ժամանակ մի, մեծ փառքի, իշխողութեան (autorité) և հարստութեան՝ ինչպէս նաեւ անոնց անկարծութեան լծորդ մեծ ախտերու և կիրքերու, որպէս զի նոյն թափով և նոյն համեմատութեամբ իյնան վար՝ կչռուած ժամուն՝ վար, գահավիժաբար վար՝ ու կորուսին անհետ, կտակելով իրենց սերունդին վրա անուն մը քովկը՝ մեծատունի գժուար թշուառութիւն մը:

Իսկ վերջինները՝ այսինքն խելացի գիւղականցողները կամ Անատոլուի բանիրուն քաղաքացիները, օրինակ իմն կեսարացիները հին ու ազնիւ մայրաքաղաքացիներն և թերեւս ամէն անոնք ալ՝ որ գէթ Ակն քաղաքէն չէին ու իրենց համար ատարճանաւոր յառաջացում մը ընտրելու մասին աւելի համեստ ու իմաստուն էին, բաւականապէս տոկալ յառաջատելէ ետքը, զուտ իրենց արժանիքովը, խորագիտութեամբ

կեցած են հոն, ուրկէ անդին ա՛լ չէ զօրած իրենց տեսակ մը ինքօղնական ոյժը, և ըստ այդմ՝ իրենք ալ իրենց կարգին արժանացած են, Պոլիսցի բանիբուն միջակայիններուն հետ, մեծ ամիրաներէն շատ աւելի դիմանալու՝ իրենց դիրքին հաստատութեան և ազդեցութեանը մէջ։ Եւ ասոնք եղած են ընդհանրապէս՝ Պոլչ կոչուած արհեստապետները. ոսկերիչներու, Ղազէզներու և Պէզճիներու մեծերը, զարպխանեցիները ու մեծաքանակ վաճառողները։ Տգէտ այլ բանգէտ ամիրիկներու աղաներ, որ կենցաղելու արուեստին գիտուններն էին, գիտէին շահիլ և սիրաշահիլ ալ լրջութեամբ՝ թէպէտ չգիտէին մեզի պէս գրել, կարդալ, համել ու վիճել։

Ը.

Ըստ այսմ՝ մեծ–նոր խանի, Վալիտէ խանի, Վէզիր խանի ամիրաներն՝ եղած են մեծ մասով ակնցի կամ ուրիշ քաղաքցի սեղանաւորներ (բաց ի Բաբերդէ, Եղնկայէ, Խարբերդէ, Կեսարիայէ ու Երեւանէ)· քիչերը վաճառական։ Եւ ասոնց իւրաքանչիւրն՝ իր քաղաքակիցներն այլամերժօրէն առաջ քաշելու և Պոլիսի հանրական իրողութեանց մէջ ազդեցութիւն և հրամայետութիւն վաստըկելու աշխատած են մինչեւ վերջ՝ խստանալո՛վ պահանջկոտ և անագորոյն դառնալով առ դրացին առ իւր համազգի օտար, և թուլնալով առատանալով ու ներելով ամէն արատաւորութիւն իրենին ազգականին կամ պաշտպանեալին և կամ իր կիրքերը փայփայող անարժանին.... իսկ թէ ակնցի թէ այլ քաղքցի՝ վառօղապետ, ճարտարապետ, հացավաճառ ու արհեստապէտ ամիրաներն՝ ունենալով այդ վերիններէն գործնապէս զատուցեալ գնացք մը և իրենց ճարտարարուեստական մասնագիտութեամբը՝ ըլլալով աւելի աշխարհամերձ աւելի խօսք հասկըցող, կը յիշուին բնականաբար զատ՝ ինչպէս հանրական գործելու մէջ ալ կը գործեն զատաբար, որոնց գործառնութիւններն ալ

աւելի ընթացանիւթ ըլլալով մայրաքաղաքին մէջին նոր-հաստատութիւններուն և անոնց բանաւորներուն գործերուն՝ տուած են աւելի տոկուն ամրութիւնը, աւելի մէջին հաշուեկշռութիւնն մը։ Ասոնցմէ ոմանց ամբողջութիւնն ալ՝ իբրև Ռուսէն ծանօթացողներու աշխատականերն՝ ունեցած է մինչև հիմակ աւելի ազնուական աւելի քաղաքացի ու այլաբանական շունչ մը; որով և իրենց ազդեցութիւնն հանրային գործերու մէջ կայսրած է աւելի ժողովրդականութիւն և աւելի սէր։ Ասոր համար է որ Պալեան Գրիգոր ու Տատեան ամիրաները՝ փայլեցան են հինգ ամիրայի իմաստակութեան հոյժ; և իսկ՝ Պալեան Գրիգոր ամիրան՝ Ղազէզի ձեռքէն քանդը, զարդուած ու ճանչցուած է Վարպետ (sage) ամիրայ յորջորջումով, ինչպէս կը կոչուէր նոյն ինք Մեսրոպ ամիրան ալ։

Այս վերջիններուն համբոյր խրախուսանքովը և գործակցութեամբ, մանաւանդ հին ազգայնութեան և հնապաշտ մտայնութեան իրաւունքներով, Պոլսոյ գլխաւոր էսնաֆներն ու արհեստապետներն ալ՝ դարիս սկիզբէն՝ կանոնաւորապէս միջամուխ եղած են հասարակային իրողութեանց, իրենց արհեստապետներուն և Զարպհանէցի հոռոմ հայերուն միջոցով, որ ունեցած են մերթ (1813–1840) ամիրաներու հաւասար նոյժ մը՝ մանաւանդ իբր ամէնէն իրաւհմուտներն ու եկեղեցականները Պոլսոյ մէջ։ Ասոնցմէ եղած են նաև ուսումնական ուսուցանէր ու խորհրդական մարդիկ՝ սկսելով Թերզեանց Աբրահամ Չելեպիէն, Բեստնէն, Եղեկեանէն՝ մինչև Գրիգոր Աղաթոն, Սերվիչէն, Յակոբ Սրճիկեան, Յովհաննէս Մուհէնտիսեան, Պետրոս Խոջասանճեան, Յակոբ Տիւզեան, Բարունակ և Ստեփան Ասլանեան (նօքը փաշայ) պէյ էֆէնտիները, որ նաև կըրցած են քանիցս միջնորդնի խաղաղապէս ամիրաներուն և արհեստաւորներուն՝ խօսքով, խրատով, խորհուրդով ու գրիչով, մինչև որ չոգենաւային, հնադրական ու տպագրական դիւրութիւններն եկան աւելի դիւրացունել քաղաքամիաններուն նմանաւանութիւնն և անհամոզելի անփիտութիւններն, ու քանանոյ հաւասարել իրենց ու հնարաւորութեան մէջեւ կոթողած ամբարտակներ խոտոր։ Այդ խորհրդական մարդիկ կըրնանք ըսել՝ անանց հաւանելու իրենցմէ ոմանց ծայրայեղ

ու վայրաջկոտ արմատականութեան՝ 1840էն մինչեւ 1860 կըրցան ; քաղաքակրթութեան վերջիջնեալ նե-թանկեան միջոցներն յօժուա 'ի կիր արկանելով, զօրա-ցուցնել ամբողջներէն չափազանցեալ զօրութեան ու ձեռնհմտութեանց հանդէպ՝ ժողովուրդին բանիբուն մա-սին ներդաշնակող ազդեցութիւններն իրանւացի, ան-ջնջելի այդ չրջումին պաշտանջած խնդական վէճերու եւ կռիւներուն ալ հանելով տարբեր բաժին մը հետաքրք-րական :

Պոլսոյ այդ բանիբուն էսնաֆն՝ որ ամէնէն յարմարն էր ամբողջութեան արմատացած ու պատմուած գեղ-ձեւերն յօտելու մաքրելու, ի վաղուց ունեցած է մեծ անուն՝ իբրեւ քաղաքացի ; իբրեւ ճարտարագէտ ու բանիմաց խօսող, իբրեւ կրթող եւ մղող՝ արմուղ անանձնուցին ; իբրեւ մանաւանդ բանաւէր ու կրթա-նէր նարր մը, եւ իր մէջէն ելած են ամէն մասամբ մեծ մարդիկ ; ամբողջներէն ալ մեծ երբեմն : Այդ ըն-տիր էսնաֆին մէջ ամէնէն մեծ կշիռ ունեցած են՝ գէթ մինչեւ 1870՝ Պոլսոյ ծանօթագէտ քահանայորդիներէն ու վարժապետներէն զատ՝ ոսկերիչներն ու զարձեալ՝ պոլսեցի, զմիւռնացի, տիվրիկցի, կեսարացի, պանտըր-մացի վաճառականներն ու պետական գրագէտ պաշ-տօնեաներէն ոմանք՝ մեծ մասով Սամաթիայէն, Բէ-րայէն, հին Օրթագիւղէն ու Հասգիւղէն, Գում-Գա-բուէն եւ Սկիւտարէն գերազանցապէս ճարտար խօ-սելու կշռելու եւ կրթելու մէջ :

Ասոնց ներգործութիւններովն էր՝ որ 1836ին[1] ամի-րաներէն ուսումնասէրներն ու երկիւղածները՝ Պատ-րիարքարան հաւաքուելով, ի ժողով կը բազմին «Ա-ղաւնի» Սանփանոս Պատրիարքին Նախագահութեամբ՝

1. Ասկէ երկու տարի առաջ ծնանդրկած է ու չինած է Մ. Երուսաղէմի աթոռոյն փոխանորդն Ցովհաննէս Զմիւռնացի վարդապետը՝ այպ պա-տրիարք Երուսաղէմի՝ Պոլսոյ Երուսաղէմական փոխանորդարանը՝ ակնարկութեամբ եւ նպաստով ալ Գեզճեան Ցարութիւն Բիմիշ Միքայէլ և ճանիկ ամիրաներուն. այն չէնքն է որ կը կոչուի Տուն Ե-րուսաղէմի կամ Երուսաղէմատուն :

ու կարողցան հիմնել Սկիւտարի հին Ճեմարանը, որուն ապա ոգւով չափ հակառակեցան սեղանաւոր Ակնցի-ներէն նախ Միսաք ու Ճանիկ և ապա Ճեզայիրեցի Մկրտիչ ամիրաները՝ լոկ հակառակելու համար ճար-տարապետականներուն, նաև առ առաւելն նախապա-տուութեան նախանձէ մը բռնուած։

1815էն մինչև 1845 փայլող սեղանաւոր մեծ ու փոքր ամիրաներու անուններուն և դասակարգութեան վրայ կառնենք հոս հակիրճ ծանօթութիւններ և ա-նուններ մը ձեռագիր այն տետրակէն, որն հաճած է ցոյց տալ մեզի հանգուցեալ վերջին ամիրայականի մը ազնիւ որդին. և այս տետրակն է որուն կակնարկենք ալ Ա.Գրայ+ անունով՝ մեր առաջին ծանօթութեանց մէջ։

Այդ դասակարգերուն բաժանորդ երեւելի անուն-ները կը յիշատակենք հոս, որպէս զի տուած ըլլանք արդի սերունդին՝ լի՛ գաղափար մը անոնց վրայ և ի-րենց սերունդին ալ՝ յիշատակարան հայելացում մը իրենց նախորդներուն, որոնց անունները պիտի կար-դան հոս պատմօրէն՝ թերեւս առաջին անգամ ու պիտի հրճուին պատուաւորութեամբ մը, և յետամնացներն ալ պիտի թելադրուին ի նախանձ լաւագոյն նմանութեան։

~~~~~~~~~~~~~~~

Թ.

Սեղանաւորներու այս դասակարգը՝ կը բաժնուէր ե-րեք տեսակի, որ իրենց մէջ կը բաժնուէին նոյնպէս երեքի։ Առաջին բաժանումն էր՝ — Ալա, Էվսաթ, Էդ-նա. ու երկրորդ բաժանումը կամ ստորաբաժանումն էր այսպէս՝ Ալան կը բաժնուէր երեք կարգի, — Ա. Ալա, Բ. Ալա, Գ. Ալա. ինչպէս կը ստորաբաժնուէին նաև Էվսաթն ու Էդնան. — Ա. Բ. Գ. Էվսաթ ու Ա. Բ. Գ. Էդնա։

Ի սկզբան Ա. Ալէայէն էին՝ Խիւտավէրտի օղլու Նա-զարէթ ամիրայ, Բիշմիշ Միքայէլ ամիրայ ակնցի՝ իր
~~~~~~~~~~~~~~~

ճարպիկութեան համար այդպէս Բէշիկ (եփած) յորջորջեալ, և այդ ճարպիկութեամբ՝ փառն Թելջիլեր-Հ-պօղօս-Բինէ ամիրայութեան բարձրացած․ Կէլկէլեան Մահտեսի Չէլէպի, Երկանեան Յարութիւն ամիրայ[1], Քիւրքճի խանը Պետրոս, Տավուտեան Յովսէփ, Թընկըրեան Յարութիւն[2] (այս չորսը կը յիշուին եօթերը)։

Բ․ Ալէայէն էին (Քամմանտոյի ի հետ) Բարունակ աղայ, Բինկեանցի Յովհաննէս աղայ, Պետրոս աղայ, Ղազար աղայ, Մարգար աղայ, Միսաք աղայ և Մահտեսի Մարտիրոս աղայ[3]։

Գ․ Ալէայէն էին՝ Աղնաւորեան Յովհաննէս աղայ Ղազար աղայ, Տամատ Յովհան աղայ, Խորասանճը Յովհաննէս աղայ, Կիւզէլեան Յարութիւն, Թոփհանէլի Յարութիւն աղայ, Պաղտասար աղայ[4], և այլն։

Իսկ՝ Ա․ Էվսատէն էին Մաքսուտ աղայ, Նիկոլ աղայ (հայ հոռոմ), փափազ օղլու Խնդիր աղայ, Չերազըրեան Գրիգոր աղայ[5], որ հմուտ էր ասանկական ճարտարապետութեան․

Բ․ Էվսատէն էին՝ Ճանիկ ամիրայ, Մովսէս և Յովհաննէս աղայ, Ղոնչէկիլեան Մահտեսի Պաղտասար և Մելքոն աղայ, Ճեզայիրլի Սարգիս աղայ (հայրը Մկրտիչ ամիրային[6], Մահտեսի Երամ աղայ (հայրն

1․ *Ամիրայք, էջ 1։*
2․ » *էջ 7։*
3․ » *էջ 2։*
4․ » *անդ և 9։ Այս վերջինը թուի շինողն Նորոգութիւն Նկեղեցիին Բերայի։*
5․ *Ամիրայք, էջ 2 և 10։*
6․ 1851*ին Պոլիս հրատարակուած չնորհքով ամսական հանդէսը մը կը համառօտենք վերջին ամիրաներէն այս հռչակաւորին վրայ կենսագրական հետեւեալ տեղեկութիւնները՝ առանց երաշխաւորելու պատմական ստուգութիւնն այդ ծագումին, որ կրնայ ծածկալէս կրթըած ըլլալ կուսակցական կամ ծեռնտուութեան պատճառներու, վասն զի նոյն միջոցները ճիզայիրցիին ամէնէն փայլուն ատենն էր ու ինք մեծապէս կ՚օգնէր գրողներուն, մա-*

Ամիրաները

Երամեանց), Եօրչեան աղայ, Մանուկ Սաքսանեան Յովհաննէս աղայ։

Գ. Իշխանէն էին՝ Աշնան Պօղոս աղայ (մինչեւ 1880ը ազգային գործերուն կառաւած փոքրիկ Մերուկ մը), Միսաքեան Յակոբճեան աղայ, Եօրկի աղայ (հայ-հոռոմ)։

Եւ Ա. Իշխան էին՝ Բինկեանցի Խաչատուր աղայ, Էլմեան Մաթէոս աղայ, Միսաքեանեան Պաղտասար աղայ, Ղունչեկիւլեան Յովհան և Մարտիրոս աղայ, Մանուկ Սամսըրի աղայ։

Բ. Իշխան էին՝ Մոմճեան Նիկողոս աղայ, Եադըճեան Յովհաննէս աղայ, Տամաա Յովհան աղայ, էամէր

Նաւանդ իր կողմի գրողներուն. դարձեալ նոյն միջոցներն ալ երկու կուսակցութիւն սաստիկ գայրացած էին՝ իրարու ի նեղուկս՝ մին Գալեանցն ու Տատեանցը միւսըմեզայիրցինն և իր կցորդսեղանաւորներունը:

— Մկրտիչ ամիրան կը կոչուի եղեր նաեւ ջովուեանց, և այդ ազգատոհմին ծագումը կը տարուի շատ հին ժամանակներ։ Այդ հին ազգատոհմին անունը մշտնջենաւորելու համար՝ իւրաքանչիւր տանուտէր ջանացիր է իր զաւակներէն մին անուանել հովիւ, և այդ ազգաքանութիւնն է որ կը շարունակուէր երեք դարէ հետէ որդի ի հորէ. աղոնց նախահաւերէն Գունեաթ կամ Գինեաթ անունով մեծ մը՝ պատճառով մը կու գայ հաստատուիլ Սեբաստիա և անժառանգ ըլլալով՝ կը յօժարի որդեգրել ազնուական ցեղէ մը Արծկէացի որբ պատանի մը՝ Գուղաւ կամ Ապուղամրի անուն։ քանի մը տարիէն կամուսնացունէ զայն, և քիչ մը ետքը՝ Ա. Սուլթան Սելիմին պարսկաստան արշաւելու ատեն՝ Գ. Գունեաթ կը քաշուի Ակնի երկիրը, ուր քաղաքին մօտ տեղ մը կը հաստատէ բնակութիւնք և այդ տեղին ալ անունը կը դնէ՝ իր որդեգիրին անունովը՝ Ապուղամրի. այս այն գիւղն է որ ժամանակէ մը ետքն ու հիմայ ալ կը կոչուի Ապուշէխ։ Գ. Գուղամի ծնած բոլոր զաւկըները անդէն խանձարուրքի մէջ կը մեռնէին բաց ի վեր-

օղլու Պօղոս և Յովհաննէս աղայ, Ճիւմանեան Յակոբ աղայ, Սարաֆ աղայ, և այլն[1]։

Ու Գ. Էսայեան էին՝ որ կանոնաւորուէին եղբայր, Տարպինեան Մկրտիչ, Պանճեան օղլու Գէորգ (հայր՝ [illegible]) և Ատանօի եղբայր՝ իննսունեւհինգ[illegible]ամեայ Ծերունի մը (գիտ ողջ յՕրթագիւղ), Մարկոս և Կարապետ եղբայր, Խոճայ Զաքարիա, Ղուկաս եղբայր և այլն[2]. ու սոսնք քաղաքաթիւ էին, և կը նստէին

ջինէն որուն անունը դրին Հովիւ՝ ի յիշատակ Հովուեանց հին տոհմին.

Այս Հովիւն է երկրորդ նախահայր Հովուեանց գարմին, որուն ութերորդ թոռն էր ճեզայիրլեան այդ Մկրտիչ Ամիրան՝ ըստ այսմ — Գուղամ ծնաւ Հովիւը, Հովիւ ծն. Թորոսը, Թորոս ծն. Հովիւը, Հովիւ ծն. Սարգիսը, Սարգիս ծն. Թորոսը, Թորոս ծն. Սարգիսը, Սարգիս ծն. Յովհաննէս Ամիրան՝ Մականուանեալ ճեզայիրլի, Յովհաննէս Ամիրայ ծն. վերջին Սարգիսն Ամիրայ, որուն որդին էր, ինչպէս վերև գրած ենք, Մկրտիչ Ամիրա ճեզայիրլի, մեծահոգի և հանճարեղ, այլ անձնահաւան ու քիչ մը անխոհեմ ալ ինչպէս կ'ըսեն, որով յետին աղքատութեան մէջ կնքեց իր վերջին տարիները, և կտակեց յետին աղքատութիւն մը իր կողակիցին ու միւս մօտաւորներուն։ Բազմաթիւ երիտասարդներ իր օգնականութեամբը Եւրոպայի մէջ կրթուեցան, Հասգիւղի մէջ իր ծախքովը մեծ վարժարան մը հիմնուեցաւ և շարունակեցաւ քանի մը տարի, Մաքսի մեծ գործառնութիւններն ինք ձեռնհասաբար ստանձնեց ու տնօրինեց, երկրագործական ձեռնարկներու պաշտպան հանդիսացաւ, նաւահանգիստին մէջ նոր կամուրջի մը շինութեան գլուխ կեցաւ. իր առատաձեռնութիւնը և [illegible] չափ չունէր կ'ըսեն, որ վերջապէս գլխաւոր պատճառներն եղան իր արագ նուազումին և անկումին։

1. Ամիրայք, էջ 4։
2. » » 5–6։

ընդհանրապէս պզտի. Նոր–խան, Վէզիր խան, Քաչըքճի խան, որոնցմէ վերջերը մինչեւ առաջին Ալէային բարձրագոյններ ու ամիրայ բնակածներ անգամ կան:

Ասոնց չոլերէն ամենակարեւոր խումբ մը՝ համախոհութեամբ իրարու հետ եւ համահաճութեամբ պետութեան՝ հիմնած էր ուրուրեւս այն հսկայ ընկերութիւնը սեղանաւորական, որ երկու ճիւղի բաժնուելով կը կոչուէր Անատօլու եւ Րումէլի քումփանիասը: Առաջինը կը տնտեսէր ու կը հաւաքէր իր գործակատարներուն եւ հարիւրորդաւոր հաւաքողներուն ձեռքով Անատոլուի հարկերը, եւ երկրորդը՝ նոյնպէս իր գործակատարներուն եւ հաւաքողներուն ձեռքով Րումէլիի հարկերը, այնպէս որ ամբողջ Տէրութեան հարկերն եւ տուրքերը կը ժողովէին այդ ընկերութեան ձեռքով, որ շատ անգամ Տէրութեան ի հաշիւ այդ հարկերուն կանխավճարներ ընելով՝ կը դիւրացունէր անոր պիւտճէին առձեռն հաւասարակշռութիւնը, եւ ինք ալ լիով կը շահէր՝ ցորչափ իր հաշիւը գիտնար եւ լաւ պաշտօնէութեան մը ձեռքով տնտեսէր իր ընդարձակ գործը: Իր փառաւոր սկիզբին ու կազմութեան հակառակ՝ այդ հարկահաւաք ընկերութիւնն ալ չկրցաւ ընդ երկար դիմանալ, եւ հարիւրորդաւորներու վճարողներու, եւ այլն անկանոնութեան ու զեղծմանց երեսէն՝ նուազեցաւ ընդ հուպ եւ եղծաւ, տեղի տալով հետզհետէ նոր դրութեանց ու եւրոպական մեթոտով կազմուած պանքաներու եւ հաշուեկալներու:

Այս է աւասիկ վաւերական ցանկն ու գործառնութեանց տեսակը՝ Ամիրայ Աղայ ու Եղբայր սեղանաւորներուն, որոնց մէջ 1800էն մինչեւ 1850–55 գոյացած էր ու կը տեւէր տեսակ մը գործակցական համերաշխութիւն՝ հանդէպ պետութեան Եպարքոսին եւ միւս բդեաշխներուն: Իրենք ասոնց հետ միշտ կը կնքէին պայմանադրութիւններ ու կ'ընէին դրամական մեծ փոխանակութիւններ եւ առեւտուրներ:

Ունէին իրենց քեահեան (նախ՝ Երկաննեան Յարութիւն ամիրան, ետքը Ճանիկ ամիրան), իրենց արհեստապետական սենեակը, իրենց գործակատարները, գրագիրները, թեւարկեալները, թաղերն ու վարդապետներն եւ դպրոցները, նաեւ հարցարան քանդէտներն

ու պատուելիները։ Ունէին իրենց դիւղապետութեանց, ուխտաւորութեանց, խրախճանութեանց, հարսանիքի և յուղարկաւորութեանց յատուկ եղանակներն որոշեալ։ Ունէին դարձեալ իրենց սեպհական յառաջդիմական կամ յետադիմական կարծիքը, մատենադարանները, մատեանները, հագուելու շքուելու տարազները, հոժարա-փոյթ ընծաններն ու սիգաբեռն փափկամոլութիւնները։ Ունէին վերջապէս իրենց սիրած պատրիարքները՝ օրի-նակի համար «Աղաւնի» Ստեփանոս Պատրիարքը, Զուհաճեան Մատթէոս։ և փոքր ինչ Գէորգ Դ. կաթո-ղիկոսները, որ իրենց մէկ քանիին ձեռքով կաթողի-կոսացան՝ յուղարկուելով մեծափառ հանդէսներով Տփ-խիս և Էջմիածին. ունէին՝ անոնց հետ՝ իրենց սեպհա-կան ազնուապետական քահանաներն ու տիրացուները. ունէին դեռ շատ բաներ՝ իրենցը և միայն իրենցը։

Ամիրաներուն այս դասակարգին մէջ՝ կը յիշուին նաեւ քանի մը հայ-հոռոմներ, որոնք շատ կային Անատոլուի մէջ մանաւանդ. Անոնք չուրջ դիւ-ղերն ու մօտերը, Թուրի Եղր կաթողիկոսի առնէն ճանացած։ Այս Հայ-հոռոմներէն կային Բիւթանիոյ կողմերն ալ՝ մինչեւ 1850ը և կան ալ դեռ։ Պոլի-սի Հայ-հոռոմներուն մէջ յիշելի և ամիրապատի-ւոն էր՝ այս դարին սկիզբը Անաստաս Աղան կամ Ամիրան, երեւելի իր հարստութեամբն ու ազդեցու-թեամբ, որ հայ լեզուի թարգմանել տուաւ յունա-կան Եկեղեցիին արարողութիւնները[1] (իբր հայ՝ ազ-

1. Հետեւեալը՝ դուռն է այս Անաստաս ամիրային տպել տուած յունակրօն և հայալեզու մաշտոցին –

ՄԱՇՏՈՑ

Հատընտիր հաւաքմամբ հանեալ ի մեծ Մաշտոցէն յունաց որ կոչի

ԷՖԽՕԼՕԳԻՈՆ

Նորոգ թարգմանեալ և սրբագրեալ՝ աշխատասիրու-թեամբ Անաստասայ մեծ իմաստ վարժապետին յունաց և պատուելի Գրիգոր Դպրի Փեշտըմալճեան.

գով, և յոյն՝ կրօնքով), ինչպէս տասնեակներով դարերու ամբողջովին կատարած էր անձամբ այսպիսի թարգմանութիւն մը՝ հայ հռոմ Կարապետ Իշխան, որպէս կը գրէ Հ. Ղուկաս Ինճիճեան ի հատորն Ասիոյ։ Հայ-հռոմութիւնն ալ այսպէս. ազգին մէջ քանի մը հարիւր և աւելի հին տարիներու տարօրինակ երեւոյթ մըն էր՝ նման ամիրայութեան, և որդ երկուքն ալ՝ գրեթէ ոչ եւս են նմանաբաղդաբար։

Ժ.

Ինչպէս ակնարկեցինք վերերն ալ՝ այս ամիրաներէն բացառաբար դուրս կկենային՝ նախ մեծ ամիրան Ղազեզ Արթին, որուն պատմութիւնն՝ ազէկ մէջ՝ գրուած է մասնակի տետրակով մը, և հոս գործիս համեմատական չափը չներեր երկայնաբանել իր վրայ. ապա Տիւզեան և Ջարպհանէի միւս ճղերը, վառօդապետ Տատեանները, որոնց վրայէս կարժէ գրել առանձինն, հարստապետ Պալեանները, որո՛ց վրայ՝ կուզէինք որ գրէր ազգականութիւն չունեցող մարդ մը. Սէրվէրեան Յովհաննէս ամիրայ, նաև քանի մը հացապետներ, որոնց կարգէն էր՝ Նորատունկեան Յակոբ, Գրիգոր. Սիմէոն հայրերուն. վարպետը՝ էքմէքճի Պաշի Արթին անունով[1], որուն խորանն (փուլանճը) էր այժմեան Պեր-

«Ջանիւ և արդեամբ բարեպաշտօն և աստուածասէր Սառաֆ Անաստաս աղայի, որ ի Սուրբ Գէորգայ վանից գիւղէն Ակնայ քաղաքին»։
Հրամանաւ Տեառն Ագաթանգեղոսի Սրբազան արքեպիսկոպոսի և տիեզերական Պատրիարքի Յունաց տպագրեալ յօրթագիւղ 1831. ՌՄՁ։

1. Այս այն Արթինն է՝ որ ժամանակին տասն, երկուներուն մէջ ամէնէն աւելի պնդողն էր Աստուածատուր պատրիարքի հրաժարելուն վրայ-

պէրևանի վարժարանն ի Սկիւտար՝ իր քոլորի ընդար-ձակ հողերովը։ Եւ ատենք եւս՝ ամիրայաբար կցորդ և համապատիւ էին վերիններէն ամէնէն չոչերուն, և տոհմային կարևոր խնդիրներու համար միասին կը գումարուէին ի ժողով, այսինքն՝ խնդիրներու պատ-րիարքական փոփոխութեանց, եկեղեցիի մատակարա-րական անօրէնութեանց, դպրոցի և հիւանդանոցի շի-նութեանց և այլն։ Ամիրաներուն և ամիրապատիւ աղաներուն թիւն ալ՝ Օսմանեան պետութեան փառա-ւոր պաշտպանութեան ներքեւ՝ հետզհետէ աճելով, և գրաւելով արգասաւոր ու նախանձելի վստահութիւն մը՝ հասած է մինչև 1840ի ժամանակները գրեթէ 200ի, որ կըրցած էին՝ ցայսվայր իրենց պարզ և ան-այլանց (inaliénable) ճարտարմտութեամբը՝ դիզել մեծ հարստութիւն. վկայ՝ իրենցմէ մինչև այսօր կանգուն մնացած քանի մը մեծ կառուցուածներն ու փոլանջա-ները[1], որ կը կենան Պոլիսի ամիրայաբնակ արուար-ձաններուն մէջ, վկայ դարձեալ՝ Անատոլուի և Պոլի-սի եկեղեցիներուն, դպրոցներուն և վանքերուն իրենց նուիրած այլեւայլ յիշատակներն և տպագրել տուած գիրքերն ու մշակել տուած հողերն ու այգիները, թող այն ահագին գումարներն ու գոհարեղէնները, զորս վատնեցին անխնայաբար թէ իրենք թէ իրենց սերունդ-ներուն հօվլօբօթօյ ու անփորձ մասը։ Ամիրայք ատաբա-

այնպէս որ՝ երբ օր մը դարձեալ կը ժխտէր Պատ-րիարքին՝ թէ անպատճառ պիտի տաս հրաժարա-կանդ, խստաբարոյ պատրիարքն ալ չդիմանալով «Եկուր, գրեմ» կ'ըսէ, և թուղթն առնելով իրմէ ալ կը գրէ, բայց հրաժարականէ աղիտաբեր բան մը, հացապետ Արթինին աքսորագիրը – զոր ինքն հացապետը միամտաբար առնելով կը տանի առ որ անկ է։ Այսպէս՝ յանդուգն Արթինը, յանգէտս, իր իսկ աքսորումին լրատարը կ'ըլլայ։

1 Որոնց մին է նաեւ՝ Գումգաբուի պատրիար-քարանին կից մեծ տախտաշէն ապարանքը ծանիկ ամիրային՝ որ վայելչաբար վերածուեցաւ արդի պատրիարքութեան օրով ընդհանուր դիւանատունին։

կին սեղանաւորներուն[1] ցանկին մէջ՝ կ'երեւին նաեւ քանի մը հրեաներու անուններն ալ, և հրեաներն՝ իբրեւ քաղցակից հայ ժողովուրդին Օսմանեան պետութեան մէջ՝ շատ ուրիշ իշխանութեամբ մը գործակից ալ եղած են անոնց. դրամի և առեւտուրի մէջ՝ աշխարհի վարժապետ այն հրեաները։

Ամիրաներուն ժամանակակից շքանուն ածականներն էին՝ սկսելով «Լուսաձաձանչ»էն[2] — վեհափառ, դերձաղաթէ, դերձաշատ, դերձահամբաւ, բերայրեց, յոր-ջոմեծոր, բերողաթէ, յորջաշատ, տրխոտուպծր, մե-ծոդքէ, մեծահատոր, դերձաքառ, շտեղոլոն և այլն։

Մաս մը այդ վերջին սեղանաւոր ամիրաներէն 1839ին յատուկ դրամատեղուն մը գնելով (տես թիւ և 49, 131, ծանօթ.) Լոնտրայէն բերել կու տայ, Պարոն Լըմուան վարժապետին ձեռքով, Էօերբէ Բէյնօրէի անուն նաւ մը, և կը սկսի բանեցունել զայն մեքենաւոր. Սեւ ծովու նաւահանգիստները։ Նաւը դժբաղդաբար կը վաճառէ Սուլթանի առջեւ, և որովհետեւ ապահովագրուած էր 12000 լիրայի՝ կորհ դատավարութենէ մը ետեւ

1. 1865-70՝ մայրաքաղաքին եւրոպական Մամուլն սկսած էր աղէկ չխօսիլ սեղանաւոր հայերուն վրայ՝ անշուշտ արեւմտեան նախանձով մը, որպէս զի հայերն իյնան Տէրութեան աչքէն և դրամական գործերն ալ ուղղակի Եւրոպացիներուն ձեռքն անցնին։

2. Օրմը՝ միամիտ Ղուկաս Եպիսկոպոս մը աղերսական նամակ մը գրել տալու համար առ ծանիկ ամիրամ՝ կիրթայ փէշտըմալճեան Գրիգոր պատուելին, և կը խնդրէ որ այդ նամակը ինք շարադրէ՝ իր գեղեցիկ հայկաբանութեամբն և ամիրային ալ բացառիկ շքանուն մը դնէ «ինչ կ'ուզես որ դնեմ, կ'ըսէ պատուելին, պերճափառ գրե՞մ», չէ՛ պատուելի, աւելի մեծ անուն մը դի՛ր, «Էյ գերափառ գրեմ», «չէ՛ պատուելի», «չէ՛ լուսաճաճանչ ամիրայ գրէ՛». և պատուելին ժպտելով մը կը ճանաչագրէ «լուսաճաճանչը». լուսաշաւիղին հեղինակ աղքատիկ և անմիջ պատուելին։

կառանեն փոխարէնը 1։ Այսր նման ուրիշ հաւաքական մեծ ձեռնարկներ ըրած են, ինչպէս իրենցմէ մէկ քանին՝ Շիրքէթի Խայրիյէի սկզբնաւորական գործողութեանց ու հաստատութեանն իսկ բաժնեկից եղած են։ Այս վերջիններէն էր նաեւ մեր Բէօքմէճի հաճի Մկրտիչ Խալֆան՝ ծնած Կեսարիայի մօտ Հօյախօռ Մանճուսուն գիւղը, և Պոլիս գալով՝ շատ երիտասարդ հասակին՝ կրթուած ճարտարապետ Գրիգոր, Կարապետ Խալֆաներուն և Մ. Քարէլի Իտալացի ճարտարապետին ձեռքին տակ։ Քիչ ատենի մէջ մեծ անուն շինած է՝ իբրեւ միակ Բէօքմէճը Պոլսոյ մէջ. իր շինուածապետութեամբ շինուած են Պոլսոյ մեծ Քըշլաները և քանի մը Եկեղեցիներ. մինչեւ 100 տարի ապրեցաւ և կը վայելէր հայ և թուրք մեծերու յարգանքը. իր վրայ հակիրճ կենսագրական մը գրուեցաւ Բիւզանդիոնի 925 և 926 թիւերուն մէջ 1899։

Առանց պաշտօնապէս կոչուած ըլլալու ամիրայ՝ ամիրաներէն կըրնան սեպուիլ նաեւ Տատեաններու ազգականացած Քափամաճեան բազմեղբայրները՝ վաճառական մանիֆաթուրայի, մանիֆաթուրային ակեղարուն. Պէյլէր Օղլու Յակոբ աղայ՝ ձեռնկալուն Յ. և Մ. Եսայեան եղբայրներուն, Գույումճը Մելքիսեդ աղայ՝ ազդեցիկ և Գումգաբուի եկեղեցւոյն մեծ մը, Քիւրքճի–Պաշիները, Եագըճի Պաշի Պօղոս աղան, կեսարացի Մանուկեաններն ու Կիւմիւշճի Գասպար աղան, որ ոսկերիչներուն և դրամագէտներուն հարստագոյնն ամրագոյնը՝ վասն զի կանխիկագոյնը, ուստի և իմաստնագոյնն եղաւ։ Կայ նաեւ Տոնիկ փոքրիկ ամիրայ մըն ալ՝ Գնասըմ փաշայի որդի եկեղեցիին հողը գնողն և նուիրող։

Այսպէս ահա՝ գլխաւոր անունները, հակիրճ անցեալն ու հանրական և անհատական գործառնութիւնները կը հասնին մինչեւ հոս (1860) այն նախնի մեծատուններուն; որ անցուցին իբր 300–305 տարի. և, իրենց աւանդապահ առաւելութեանցն ու հարստութեանց կցորդուեցան իրենց աւանդական պակասութիւններն ու բարոյական և զգացական աղքատութիւնները, որոնց

1. Ամիրայք, էջ 42–48։

ի հեճուկս կ'ընէր յառաջդիմութեան՝ Պոլսոյ բանիբուն արուեստագէտ գրագէտ ու առհասարակ միջակային դասին մէջ՝ փոքր կարողութիւն մը ընէր: Այդ միջին տարրին եփուած ոյժն էր՝ որ ժամանակին յառաջացած պահանջներուն, անցեալին չափազանցութեանց փոր-ձառութեան, իմաստասէրներուն, Պատրիարքներուն և բարեխնամ կառավարութեան շնորհներուն և միջա-մտութեանց հետ լծորդուելով (սակայն շա՛տ արեւմտեան և ընդօրինակեա՛լ ձեւի մը վրայ) պարզեց, բաշխեց, դատակարգութեան մը լծեց հանրական գործերը՝ յան-դելու համար ներդաշնակութեան մը, որուն ամիրանե-րէն շատ քիչերը կրցան ըլլալ բաժանորդ և հանդի-սատեսս. վասն զի իրենց անցեալ ազնուապետական անչափզիտութեան փոխարէն՝ խաղալիկ եղան երիտա-սարդական ու կարի՛ հասարակական անչափզիտութեան մը, բանիւ, գրով, գործով:

Իրենց՝ ամիրաներուն՝ կենցաղի ճոխ թատրէն իբր խաղաղ անհետանալուն բուն պատճառն ալ՝ իրենք էին: Մեղանաւորներուն մեծ մասը ծագումով Ակնէն էր՝ բաղկացած ոգէտ այլ խորագէտ ու խորամանկ ալ մարդոցմէ, որ կը բանեցունէին իրենց խելքը, իրենց բան ու գործերէն դուրս, իրար քարընդոտնելու, նաեւ վրէժխնդրութեանց: Ամիրաները անկումին մէջ մեծ դերեր խաղացած են՝ չարաճճի սադրողներու և փայ-փայիչ շողոքորթողներու հետ՝ նախանձն ու բարոյական անարժանութիւնները, զորս ոգեղ կ'ըլլայ նշանակել հոս. «Ես անոր հէրը տանիծեմ, ես անոր հախէն ախ-դամ»ները՝ վերջնաբաններն եղած են յաճախ երկու ամիրաները մրուն անհրաժեշտ կործանումին միւսի մը ձեռքով, և յատուկ մոլութիւններ մըն ալ եղած են պատճառ իրենց խոլ մոխումներուն և առհմային վատահամբաւութեանց: Պոլսոյ միջակային ժողովուրդն ալ՝ 60-63էն շատ առաջ կռահած էր այս ամէնը:

Անոնց առհմային բարձրամտութեան ալ բաւական ճարակ կը մատուցանէր՝ [illegible], որ էր հին ու աւանդական վարչապետութիւն մը թաղային ու ե-կեղեցապատական գործերու՝ ընտրուած միայն Պատ-րիարքէն ու պատասխանատու միայն անոր՝ ըստ եր-կուստեք հաճութեանց, դուն ուրեք ըստ իմաստուն հան-րասիրութեան ու անփառասիրութեան:

Այս հինաւուրց միւթեվէլլիներէն զատ՝ կային եկեղեցպաններ ալ, որ եկեղեցիին համեմատ կընային ըլլալ 4էն մինչեւ 12։ Բայց ի սոանցմէ՝ ամէն մեծ եկեղեցի ունէր դպրոցի համար երեք, աղքատներու համար երեք և հիւանդանոցի համար մի հոգաբարձու։

Եկեղեցպաններու պաշտօնը եռամեայ էր, որմէ ետեւ նախորդ եկեղեցպաններու և միւթեվէլլիի փոխանորդին հետ՝ հոգաբարձուներու, թաղին քարոզիչին, Աւագերէցին ու աթոռակալին մասնակցութեամբ ժողով ընելով՝ կը պատրաստէին ցուցակ մը եկեղեցպան ընտրելիներու, կրկին թիւով՝ հոգաբարձուներէն և դուրսէն ուրիշ արժանաւոր մարդոցմէ։ Միւթեվէլլիի փոխանորդը կը մատուցանէր ընտրելիներու այդ կրկնապատիկ անուանացանկը միւթեվէլլիին, որ ինքնիշխանաբար նշանակելով նոր եկեղեցպանները՝ հաստատել կու տար անոնք կոնդակով Պատրիարքին, նոյնպէս դարձեալ միւթեվէլլին նախորդ եկեղեցպաններէն հաշիւ առնելով՝ կը մատուցանէր Պատրիարքին։

Գալով մ–թ–վէլլիին, այդ անուան ունին Մահմէտական Շէյխ–ոնվ Տիրոջ ու մատակարարի գաղափարներն հաւասարապէս։ Վագըֆ եղած ստացուածքներն ու եկամուտները տնտեսելու և մատակարարելու համար՝ կտակարարին կարգած մատակարարը կանուանի մ–թ–վէլլի։

Հայերու եկեղեցապատկան գործերը, կալուածները, կտակները և այլն, մատակարարելու գործն ալ՝ այդ սահմանին հանդիպութեամբը՝ յանձնուած էր այսպէս մ–թ–վէլլիներու, որոնց հսկողութեան ներքեւ կը գործէին վերոգրեալ եկեղեցիներն հոգաբարձուներն և փոխանորդները։

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Ահա այսպիսի մարդիկ էին հին օրերուն մեծաւոր հայերը։ Եւ ասոնց հետ էր Պատրիարքներուն, բդեաշխաներուն, պէյերուն, վարդապետներուն, վանապետներուն, վարպետներուն, վարժապետներուն, փիլիսոփաներուն, աւագերէցներուն և Կաթողիկոսներուն իսկ[1] բուն գործն ու ճապուկ յարաբերութիւնները. միջին-դարեա՛ն ու գրաբառեա՛ն մարդիկ, ինչպէս ոմն է ըսել, մեծ մասամբ ալ՝ առանց հասկընալու և՛ միջին դարն և՛ գրաբառն և՛ աշխարհաբառը, հասկընալով միայն և միա՛յն այն աշխարհն ու դարը, որուն մէջ կապրէին, և միայն այն լեզուն, որ դրամ ու հանգիստ և ազդեցութիւն կը բերէր։ Այդ դրամէն ու ազդեցութենէն արձանական և քերականական բաժին մըն ալ ելած է ժամանակին դպրոցներուն և վարժապետներուն հետ՝ անցեալ Մխիթարեաններուն ալ[2], իսկ հանգիստէն՝ մեծկակ բաժին մը ինկած է իրենց որդիներուն և թոռներուն այն մասին, որ աշխատելէն աւելի սիրած են

1. *Ուզողը կըրնայ կարդալ Գաբրիէլ Պատկանեանի կենսագրութեան և Մսեր Մսերեանցի կաթողիկոսներու պատմութեան մէջ՝ Դանիէլի և Դաւիթի կաթողիկոսութեան ատեն և՛ առաջները ա՛լ Ներսէս Ե. Աշտարակեցի կաթողիկոսին՝ վարդապետ եղած միջոցին Պոլսի և Ջմիւռնային մէջ վարած հնարագիտութիւնները, զորս աւանդութիւնն ալ աւելի պտոյտաւոր կը պատմէ։*
2. *Ի լսողաց (՞) եմք՝ թէ Ղազէզ Արթին ամիրան, միայն 1836–1837ի հայերէն մեծ Բառգիրքին տպագրական ծախքին ի նպաստ լեցուցած կամ հոսեցուցած է ջանդրին վանական ծոցը (Վենետիկի վանքը) 1000ի (՞!) չափ ոսկի։*

նստիլն ու հանդարտիլն անշարժ անարդիւն, որպէս զի չըսենք ուրիշ բան:

Գործիս մէջ, խելամտութեան կանոնին ներածին չափ, պարզուած է ցուցադրուած այդ ճոխ անուններուն և դրուատանուններուն հետ իրենց՝ անոնց տէրերուն՝ ճոխութիւնը, ազդեցութիւնը, ամիրայութիւնն և նահապետութիւնն ալ իբրև բոլորովին անհետացան 1865էն 1869ի միջերը. ու այդ փառաւոր անցեալէն՝ 1870ին հազիւ հեռաւոր փառքերու և փայլումներու աժգոյն երանգ մը աստուերաբար կը ծածանէր նոր հորիզոնի մը նոր գոյներուն ետեւը, իբրև ցոլացում հսկայ կոհակներուն մեծ ծովի մը, որ ծփացունելէ ետեւ իր վրայ փոթորիկներ, խաղաղականներ, ճոխագնացութիւններ ու ոսկեթախտ լաստեր՝ կը վարէ իր ուժասպառ հանդարտ և ցածուն ալիքը՝ աղօտ, գունաթափ, այլ անձուկ ծովեզերք մը երեկոյեան, չո՛ր մշտամտեալ, չո՛ր խօսուն ու մարդախիտ և կարճ մանրախնդիր նըբութիւններով ստորաբաժանեալ ու խարխալեալ:

Յ. Գ. Մ.

ՎՐԻՊԱԿՔ

Սխալ	Ուղիղ	Երես	Տող
Նախ, անցեալ	Նախանցեալ	17	24
վլանեա	վլանկա	18	25
Եէնի գաԹու	Եէնի գաբու	18	25
Եէնի գաԹու	Եէնի գաբու	18	28
նոյն դարիներն	նոյն տարիներն	18	30
պանեուխտ	պանդուխտ	18	32
ֆանրապատցի	ֆահրապատցի	22	2
ճանոսենաւզ	ճանսուզեան	24	29
1823	1832	39	5
Ջասգիւղցիներուն	Հասգիւղցիներուն	42	3
Ծմիւռնացի	Զմիւռնացի	42	7
լայնատ (մօտեցուր) արած	լայնատարած	43	10
լուսաւորուԹեան	լաւուԹեան	43	33
Քամանտոյի ի հետ	Քամանտոյի հետ	49	7
Ապուչէխս	Ապուչէխ	50	36
կը ժխտէր	կը ժտէր	55	25
շքեղաչան	շքեղազան	56	11

Հասոյթին մաս մը Միւսարի Աղքատախնամին յատկացուած է

ՀԻՆ ՕՐԵՐ

ԳՈՒԷՏ ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

ԵՒ

ԻՐԵՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԻՄԱՑԱԿԱՆԻՆ ՎՐԱՅ

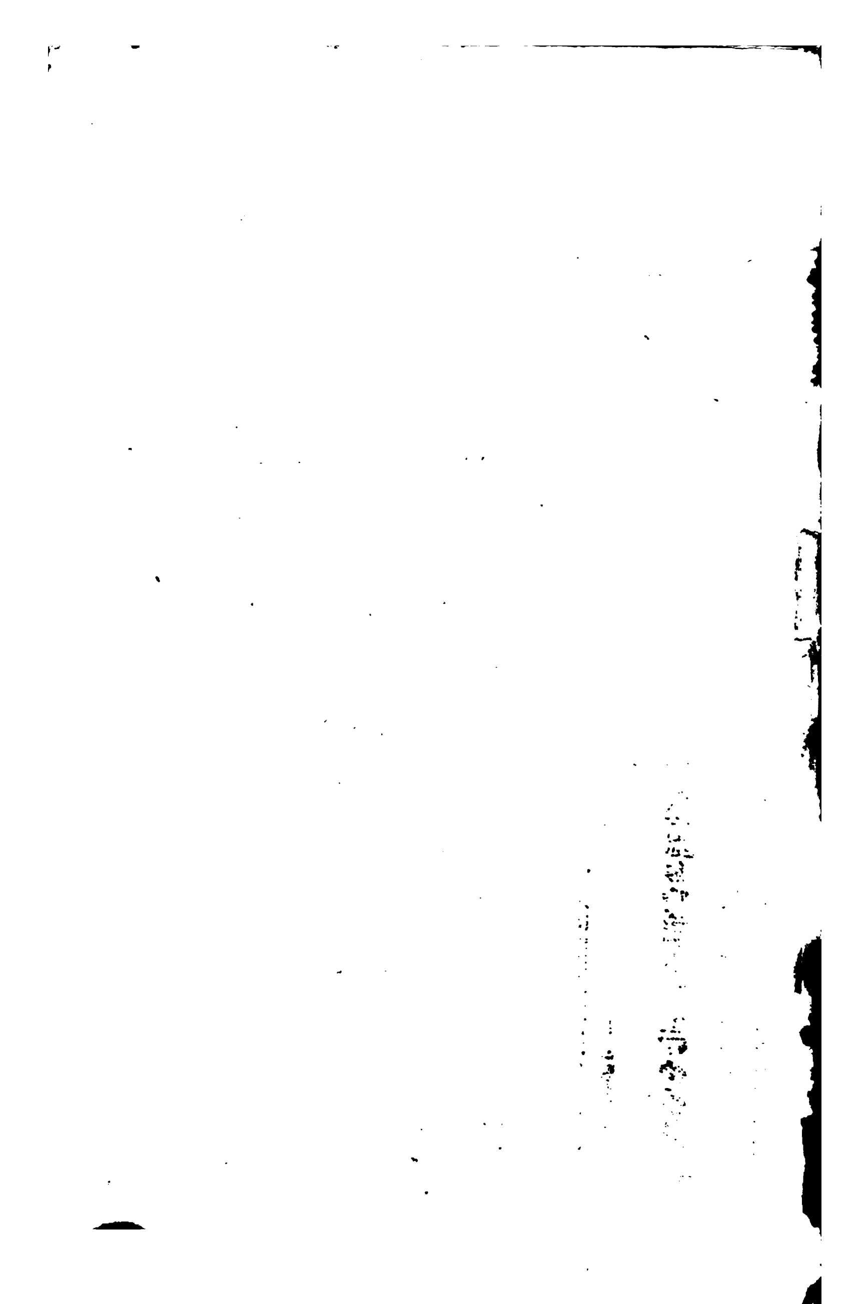
ՀԱՅԵԱՑՆԵՐ

1815էն 1891

Ց. Գ. Մ.

Կ. ՊՈԼԻՍ
ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՍԱԳԱԵԱՆ
Ղալաթիա, Պուրճունեյու խան թիւ 7
1907

344

Հասոյթէն մաս մը Սկիւտարի Աղքատախնամին յատկացուած է

133բ

ՀԻՆ ՕՐԵՐ

ՊՈՒԷՏ ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

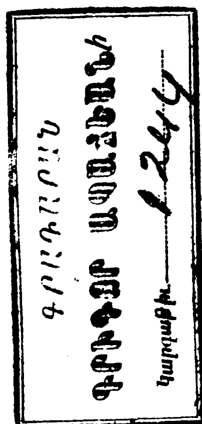
ԵՒ

ԻՐԵՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԻՄԱՑԱԿԱՆԻՆ ՎՐԱՅ ՀԱՅԵԱՑՆԵՐ

1815էն 1891

Ե. Գ. Մ.

Կ. ՊՈԼԻՍ
ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՍԱԳԱՅԵԱՆ
աչարքիա, Գուրշունլու խան թիւ 7
1907

معارف نظارت جلیله‌سنك ۱۲۱ نومرولی و فی ۲۲ نیسان
۳۲۲ تاریخلو رخصتنامه‌سیله طبع اولنمشدر

ՄՈՒՏՔ

Այս կենսագրական բանաքննութիւն Գուէտ Խաչատուր Միսաքեանի վրայ՝ արդիւնք երկարամի մօտուստ դիտողութեանց և Նա-կրկիտ բացառիկ ճգանց՝ հրատարակուած է միանգամ 1898ի Թիւ 1—14 ՄԱՍԻՍներուն մէջ։ Կարեւոր յղկումներով, յաւելուածներով և ինքնագիր կտորներով հոս վերստին կուտանք զայն, քաջալերուած մանաւանդ առաջինին գեղեցիկ ընդունելութենէն ու ապագային ճշմարտութեան ցոլքեր մը աւելի աւանդելու դիտումով՝ թէ՛ Գուէտին թէ՛ իր ժամանակին վրայ։

ՀԻՆ ՕՐԵՐ

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

ԵՒ

ԻՐԵՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԻՄԱՑԱԿԱՆԻՆ ՎՐԱՅ ՀԱՅԵԱՑՆԵՐ

Ա. ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Յառաջաբան տեսութիւններ. — Գ. Խ. Միսաքեանի ծնունդն եւ Պուէտ դրուատանունը.— Նոյն անունի Պոլիսի իմաստուն Պատրիարքն ու հայկական ոգին.— Պատրիարքարանի ամիրայական վարչութիւնը.— Պաշուէլիններն ու հռչակաւոր գրագէտները.— Վենետիկի յայնժամու չոր Մխիթարեանները. — Ժամանակին պատմական-աստուածաբանական զնացքն եւ զուտ տաղաչափական բանաստեղծութիւնը. — Գրիգոր Փեշթիմալճեան ու Եզեկեան իբրեւ ներքողներ ժամանակին. — Երկիրին արհեստական վաճառական ու կրօնական վիճակը.— Միսաքեանի կայտառ ու խստամբեր մանկութիւնն եւ աշակերտութիւնը.— Իր շրջապայրին ներգործութիւններն իր վրայ. — Սկիւտար Եէնի-Մահալլէ թաղն ու դպրոցն եւ եկեղեցին, միւս թաղերն ու մեծատունները.— Երուսաղէմական Հոգետունը, անոր անցեալը, Տէրոյենցի վրայ.— Միսաքեանի ոգիընկալութիւնը արթնութիւնն եւ բանաստեղծիկ բերումները. —Կաշակերտի Գ. Փեշթիմալճեանի.— Իր սաղերը՝ վե՛ր ժամանակին տափակութենեն.— Իր Այրամանւաքը, ուխտագնացութիւնն յԵրուսաղէմ.— Ինքն Աստ-

ուածատուր եպիսկոպոսի քով, Ադամի կերած պտուղն Ասփաստուր եպիսկոպոսի բերանը.— Միսաքեան երե-սուն եւ հինգ տարեկան հասուն տարիքին մէջ, Պլու-տարքոս՝ բարոյական առաջնորդ իրեն.— Ինք Մխի-թարեանց հետ. — Սկիւտարի ճեմարանին բացումը. — Միսաքեան եւ Ի. Պարտիզպեան կը գծէին Տերոյեն-ցի հետ, իրենց ծածկագործութիւններն եւ կռիւ. — Միսաքեան կը ձգէ ճեմարանն եւ կը դասախօսէ ա-ռանձին.— Իր զուարթամիտ եւ նորասէր բարքը. — Վարագոյրին ցեղումը. — Իր հօրը մահուան վրայ կը մենանայ.— Գէորգ Միւհէնտիսեան իր յորդորելովը կը հիմնէ Սկիւտարի ճեմարանին մէջ տպարան մը. — Միսաքեանի այն ատենուան հետեւողները. — Իր համբաւն ու հեղինակութիւնը.— 1848ին Պետրոս աղա Խորասանճեան՝ կուզէ ղրկել իր երկու որդիներն Մի-սաքեանի հետ ի Բարիզ.— Իր յայնժամու լեզուն եւ գրական իմացական կարողութիւնը:

Ա.

«Յարգա՛նք կենդանիներուն
«ճշմարտութի՛ւն մեռածներուն»։
«ԹԻԷՐ»

Այո՛ «Յարգա՛նք կենդանիներուն և ճշմարտութիւն մեռածներուն». սակայն նաև որչա՛փ դժուարին է ճշմարտութեամբ պատմել կեանք մը՝ բաւական լայն և իր անտես կողմերուն ալ բաւական խրթին, խրթնագո՛յն շրջավայրի և ապաշնո՛րհ ժամանակի մը մէջ՝ մանաւանդ երբ այդ կեանքին տէրն ունեցած ըլլայ՝ դեռ կենդանի ժամանակակից անձերու հետ՝ առընչութեան անթափանցելի միջնաբարներ, անբնական սրտնութիւններ, զորս կենցաղական հաստատեալ սովորութեան մը հակառակ՝ դուրս բերելու համար վարագոյրին ներքևէն, բաւական արիութիւն և հզօր դեր պէտք է գրողին։

Ասոր համար է որ երկար վարանումներէ ետև՝ մենք նոր կը համարձակինք գիրի առնել այս կարգէ դուրս և կարևոր անձնաւորութեան վրայ քանի մը հանրական տեղեկութիւններ ու քննասիրական խորհրդածութիւններ։

Թէպէտ քաղաքակցաբար մօտէն դիտող ալ եղած ենք իր վերջին տարիներուն և իր

ապրելու եղանակին քանի մը ներքին կողմերուն՝ մանաւանդ իր իսկ անյարդար խոստովանութեանց ծակոտիէն, սակայն, կը մտածենք՝ որ լաւագոյն եւս կըլլար՝ եթէ ինք իսկ, իբր անձ հոյակապ, գրած ըլլար խոստովանօրէն իր կենցաղին գլխաւոր պարագաներուն հետ՝ իր մտքին ու իմացական գործունէութեանց անպատրուակ պատմութիւնն ալ։

Այն ատեն աւելի ստոյգ վկայագրութեամբ պիտի կրնայինք հաշտեցունել իր վարքին դէզ մը փոշոտ ներհակները, առանց ըլլալու Քսենոփոն կամ Պողուէլ՝ պիտի կրնայինք նկատել, այդ անձնագրութեան մէջ, Թերեւս Սոկրատի մը կամ Ճոնսընի մը հոգիին ցոլքը իր մարդկային ու երկնային կրկնակի կողմերովը։ Իր հոգեբանութիւնը պիտի ուրուանար ընթերցողին մտքին մէջ՝ աւելի հաստատ եզրերու եւ գոյներու վրայ, աւելի համոզումներով մը պիտի խրախուսուէին յետոյինները, եւ մենք շատերուն ալ ակամայ չպիտի ապերախտանային ափ մը մոռցուած անուններու, որ գոց եւ իմացապէս անբեղուն ատեն մը ողորմելի միջոցներով՝ այդպէս կանուխ առաքինացան ու յաջողեցան գլել իրենց ժամանակակիցներուն՝ հինէն դէպի նորին շէնքը ձգտելով յաղթ սիւներու պէս։

Որչափ գիտենք, գէթ գրելով ապրողներէն իսկ, դեռ ոչ ոք փորձեց անաչառու-

թեամբ խմբագրել պատմութիւն մը. մէկը չարիացաւ ժամանակին հրապարակել վերջին 60-70 տարիներուն մեր մէջ եկած գացած մարդոց և իրերու նկարագիրը, որ մնացած քանի մը ալեւորներու առկայծ յիշատակութեանց, ասդին անդին պահուած ձեռագիր նամակներու և անտեսուած կարգ մը տետրակներու մէջ կը պլպլան գօս պատրոյգներու լոյսին նման։ Մինչեւ հիմայ երեւցած անձնագրութեանց մեծ մասն ալ չատ տեղ կողմնական անպէտ երեւոյթներով պաճուճեալ է։ Ամէն ոք իրենն յառաջ կը քշէ. հոն երկրորդական զուարճալի բայց պիտակ ալ պարագաներ անցած են էականներու տեղ. հոս պզտիկ տեսակէտներ՝ անձնասիրութեամբ բակ առած ու խոշորացոյցներու փոխարկուած են. վարժապետական ու հռետորական փոքրոգի մեծամտութիւն մը տիրած է իբր առ հասարակ լրերագով կամ իրերանախատ հրապարակի մը վրայ, նոյն իսկ էական խընդիրներու վերաբերումով. ժամանակակից իրերու չահով կամ կիրքով կցորդ մարդիկ՝ ըստ անձնիւր զինչպիտութեան՝ կցկցած են անցեալ յիշատակներու պատառիկներ մը արուեստագիտական ողորկութեամբ զգեցած պատմական ձեւ։ Ուր խնդիրը անձի պարմանք կը բերէ՝ հոն Կիկերոն է գրողը, փոյթ չէ թէ իմաստութիւնները կը հազան և Կղիով կը

ժպտի․․․։ Ա՛յս է վերջին ժամանակներու նշանն ու ոգին։

Ուստի՝ համառօտելու ատեն քանի մը ծանօթութիւններ Խ. Գ. Միսաքեանի գրեթէ սուրած կծկուած կեանքին վրայ՝ կը ջանանք, մեր դիրքին ու մանաւանդ մեր սիրտին ընբռնումին իսկ, հեռացունել մենէ թէ՛ կենսագիրի անձուկ դերը թէ՛ ջատագովի կոյր եռանդը։ Անաչառ ու իրագէտ ընթերցող մըն ալ եթէ մեր գծած այս արձակ սահմանէն տեղ տեղ շեղած տեսնէ մեզ, թող հայի հաշտ աչօք՝ համարելով մեզ հոն իբր հատուցանող յապաղեալ ու յանձնարարեալ ալ պարտք մը անոր յիշատակին, որ իր բոլոր դառնութեամբ ա՛նոյշ թուեցաւ մեզի իր կենդանութեան ատեն և քաղցրանալու էր մահէն ետև ալ։ Մենք իրեն ո՛չ տիրապէս աշակերտած ո՛չ ալ տիրապէս հետեւող մը եղած ենք մեր գրականութեանց մէջ, այլ աւելի բարեկամ ու սիրողը եղած ենք՝ իբրև ներհուն և անաչառ մանաւանդ լքուած բանաստէրի մը։

Խարբերդցի դերձակ Միսաք աղայի որդի՝ Սկիւտարցի մօրմէ ծնած է Խաչատուր Միսաքեան 1815ին Խաչվերացի օրերը։ Մկրտութեան անունն է Խաչատուր, որուն 20 տարեկանին լծուեցաւ Պուլէս դրուատանունն

իբրեւ տանենին միակ բանաստեղծի (*)։ Ունե-ցած է երէց եղբայր մը Ցովսէփ անուն, որ՝ ինչպէս մայրն ալ՝ մեռած է մինչ ինք Բարիզ կը գտնուէր։

Ժամանակին Պոլսոյ Պատրիարքն էր Ադ-րիանուպոլսեցի Պօղոս արքեպիսկոպոսը՝ դա-րիս այդ կէսին ամէնէն իմաստուն և բարի պատրիարքը, որ եռանդով աշխատեցաւ մա-նաւանդ Լուսաւորչական և Հռոմէական հա-յերուն աստուածաբանական միութեան և որուն առեն Պոլսոյ Հայ գրողները՝ կոյս ու-ժով մը նախանձայոյզ եղան հին հայ լեզուի բարգաւաճումին։ Նոյն առենի խել մը ձե-ռագիրներն ու աստուածաբանական գրուած-ներն աչքէ անցունողը՝ պիտի տեսնէ որ Վե-նետիկի Միաբանութեան ճոխ հայկաբանութեան հանդէպ՝ Պոլսոյ գրագէտներն առած էին արդէն այն վճիռ ու ոսկեդարեան ըսուած ուղղութիւնը, որ յաճախ ձախողաբար կը բեկ-բեկէր աստուածաբանական ու ամիրայական վէճերու պատճառով և զոր 10-15 տարի

(*) Այս Գուէտ անունը, որուն ոգիով չափ նախան-ձախնդիր էր ինք, մանաւանդ ծերութեան առեն, ընծայած է իրեն Ցակոբիկ աղա Մանուէլեան ճեմարանի բացումին առիթով արտասանած ատենաւորին պատեհութեամբ՝ հը-րապարակով ըսելով «Շատեր արդէն կը կոչուին վարժա-պետ անունով և դուն՝ որովհետեւ լաւ ոտանաւոր ալ կը գրես՝ արժանի ես Գուէտ տիտղոսին, այսուհետեւ Գուէտ պիտի մականուանենք քեզ»։

ետքը Վիեննական Մխիթարեաններն հասուցին բարձրագոյն աստիճանին քիչ մը ծայրայեղ ուղղափառութեամբ։

Պատրիարքարանի վարչութիւնն էր ամիրայական՝ հասած իր ամէնափայլ աստիճանին Սուլթան Մահմուտ երջանկայիշատակ ինքնակալին օրով։ Գրականութեան երեւելի ներկայացուցիչները, որ պատուելի կը յորջորջուէին եւ որոց հարկ էր մանաւանդ պատճառաբանեալ քերականութիւնէ մը զատ՝ աղէկ սերտած ըլլալ մեկնական, վիճական, աստուածաբանական կարգ մը գիրքեր ալ, ունէին ազատ օթեւաններ մեծատուններու յարկերուն տակ եւ բաւական հեղինակութիւն, մանաւանդ աստուածաբանական ու եկեղեցական խնդիրներու մէջ, որ Բիւզանդեան երանգներով առէպ կը փթթէին գաղափարներէ զուրկ յատակի մը վրայ։

Իբր հայկաբան եւ բանաստեղծ՝ հռոմէական հին վարդապետներէն ու աշխարհականներէն զատ՝ սնունդ հանած էին, Նալեան սրբազանէն ու Պալաթի Գէորգ պատուելիէն ետքը՝ նոյն Պալաթէն Մելքիսեդեկ ու Սարգիս Յովհաննէսեան դպիրները (*), Տ. Մելքոն, Տ. Մեսրոպ Արզրումցի, Յովհաննէս

(*) Որոնց առաջինն յունարէնէ Թարգմանուած եւ երկրորդը Բիւզանդիոն քաղաքին վրայ տեղագրական ձեռագիր երկեր ունին։

նդեկեան, Վանանդեցի Տ. Յովհան ի Զմիւռնիա, Գրիգոր Փէշտիմալճեան, Թադէոս վարժապետ, Ֆիզիքայ-Պօղոս և այլք դասատուաց ու պօլսեցի գրագէտներ։ Սայլանդեան, Աշտմզարեան, Մեսրոպ Թաղիաթեան, Ակոնբէ (Մինասխպեան), Յակոբ Շահան Ջրպետ՝ Ռուսաստանի և Հնդկաստանի մէջ, (Այս վերջինն ապա Բարիզ, ուր կեցաւ 40 տարի՝ իբրև դասատու հայերէնի Գոլէժ տը Ֆրանսի մէջ ու ետքը Ռուսիա անցնելով՝ հոն փակեց իր վերջին օրերը (*)։

Հինաւուրց Վենետիկի մէջ ալ կը նշողէին՝ Ջամչեանէն ու Ինճիճեան Հ. Ղուկասէն ետքն՝ Աւետիքեան, Աւգերեան, Հ. Արսէն Բագրատունին ու երիտասարդ Հիւրմիւզեանները, որ յաճախ կերթեւեկէին Պոլիս ալ։ Համբակման ուղղութիւնն էր պատմական աստուածաբանական՝ (մանաւանդ Զաքարիա Պատրիարքի ամենքողութիւններէն. ետև՝ Յովհաննէս ու Պօղոս Պատրիարքներուն գումարած ժողովներուն առիթով), պատմականն աւանդապաշտ երկիւղածութեամբ մանրամասնօրէն ընդունուած, իսկ աստուածաբանականը՝ նորբախնդիր հայեցուածներով ու դասական միճարանութիւններով, յաճախ առիթ երկպառակութեանց. որոնցմէ կը թուի թէ քիչ օ-

(*) Տե՛ս Յ. Հիսարեանի Բանասէր հանդէսն 1851ին էջ 210–215.

դուռ չէին քաղեր կարգ մը փառասէր եպիսկոպոսներ, անհամբոյր արեղաներ և խաճուրճի վարժապետներ։ Բանաստեղծութիւնն ալ, ոչ այժմեան միտքով՝ այլ ինչպէս իրենք կը սարքաէին՝ լուրջ և կրօնախառն բանաստեղծութիւնն՝ ունէր նեղկակ տեղ մը այդ պատուելիական շրջանակին մէջ՝ որչափ հնար էր ձեռնարհեստով, կամարակապ մթին չարշիով զբաղող ու եղածէն դոհ ժողովուրդի մը մէջ. բայց բոլորովին տաղաչափական էր՝ զուրկ խանդէ ներշնչումէ, զոր արեւմտեան մատենագրութեանց ու անկապ բարքերու հետ շփումը գրեթէ ամէնէն յաջող ձեւերով անցուցած է, վերջին տարիներս, մեր աշխարհաբառ գրականութեան մէջ։

Բագրատունիի ու Ջախջախեանի քանի մը առոյգ երգերը դեռ չէին հրատարակուած, և բանաստեղծական ինչ և է բարձր ու ազնիւ ներշնչութեանց հեռաւոր հայկաբան ոգիները՝ Շնորհալիի ազնուական քերթուածներէն զատ տիպար մը չունէին իրենց կոյս հայկաբանութեան դիմաց։ Մինչ եւրոպական բանաստեղծութիւնը թունդ կը հանէր իր ամէնէն հոգիացեալ ձեւերովը Քրիստոնեայ աշխարհին տեսլախառն զգացումները՝ հոս Պոլիս, հազիւ Գրիգոր Փէշտիմալճեան մը իր անխառն տաղանդովն ու Եզեկեան ասիական և իտալական միջակ պերճութեամբը կը թե-

քէին, Նոյն Շնորհալիի նախակայծերուն մղու-մովը՝ վառ տաղեր, ուր կը ցոլան լեզուի և ձեւի քան հանճարի խրոխտ նշոյլներ։

Երկիրին արհեստներն ու վաճառական և սեղանաւորական գործառնութիւններն հի-մակուան չափ բարգաւաճ չէին, այլ տեղացի հայերուն ձեռքն էին սակայն, որ խաղաղ համերաշխութեամբ և հլու գործակատարու-թեան մը հետեւանք դիւրին արագութեամբ մը կը կատարէին զանոնք, առանց ունենալու արդի քաղաքակիրթ դիւրութիւնները, հե-ռագիրը, շոգենաւն ու շոգեկառքը։ Կրօնք ոյժով էին, ճոխութիւն շատ, աղքատութիւն ցանցառ (*) ու դարմանուած միշտ առատեղ բարեպաշտիկ զգացումներով։ Ընտանեկան կենցաղը դրուած հաստատ հիմերու վրայ, գութ՝ առատ ու անսեթեւեթ, սէր՝ օրէնքի հաւատար զօրացած, անգիր կանոնապահու-թիւն, մոլութիւն ձաղկեալ խստիւ և գրեթէ միշտ միութիւն կարեւոր բաներու մէջ։

Բայց դառնա՛նք մեր մանուկին։

Կայտառ ի ծնէ՝ կերեւի նաև որ ի սկըզ-բան անցուցած ըլլայ կրաւորապէս սպարտա-կան կեանք մը խստամբեր. այս պարագան և Սկիւտարի լեռնային բաց կլիման են ան-

(*) Եւրոպական շռայլ ճաշակին չգոյութեան ալ պատ-ճառով։

չուշտ՝ որ նպաստեցին իր չարքաշ երկարակեցութեան։

Իր հայրը, արհեստին մանրահմուտ մը, տղայ հասակէն յատուկ խնամքով ընտելացուց զինքն իրերու ուշո՛վ ուսումնասիրութեան։ Մխաքեան փղձկելով կը խօսէր ապա նաեւ իր մօր վրայ, որուն մասնաւոր գորովին առարկայ եղած էր ու կանուխէն ժառանգած անոր կրօնական երկիւղածութիւնը, որ տիրական նկարագիրն է հին Հայերուն։

Թաղային վարժարա-տունէ ետեւ՝ 8-10 տարեկան հասակին կաշառկերտի կարդացող քահանայի մը եւ կ՚առնէ ամէնէն ամուլ մէթոտով՝ ուսում բուածին ճաշակը։ Բնութեամբ անհանդարտ՝ այդ եռուն տարիքին մէջ կանցնի փոփոխական շատ վիճակներէ՝ յաճախ նաեւ գործող տղայական չարաճճիութեանց, զոր մայրենի գորո՛վը իրեն միշտ անպատիժ կը թողուր։ Մխաքեան մանուկն իր տունին՝ ինչպէս իր թաղին ալ՝ քիչ մը երես ելածներէն էր։

Յաճախ թեւէն բռնած կառաջնորդէին զինքն թաղին եւաղարեան եկեղեցին եւ շապիկ կը հագցունէին։ Հոն՝ նոր տպաւորութիւններ պատկառանք ներանձնական ու հաւատք ներշնչական կիջնէին համբուրել՝ կրօնական հին ձեւացութեանց տակ՝ մանուկին ոստոստուն հոգին։

Նաեւ պատուական տապանագիրներ ու վրձկաչկան զրոյցներ, որ՝ մնացորդ դիցաբանական աւանդութեանց՝ կը վխտային այն ատեն իր բնակած յունախառն Թաղին մէջ՝ կը սպրդէին հետաքրքիր մանուկին լսարանէն՝ ձգելու համար իր զուարթ միտքին խորը զուարճալի եւ ծիծաղելի տեսիլներու որդն ու դիցաբանական մարմաջի մը բոյնը, որոնց հատուն արդիւնքը շատ շռայլութեամբ ցանած է ապա իր երկերուն մէջ։

Անկէ՛ է նաեւ իր հայերէնասիրութեան զուգակիր իր հելլէնասիրութիւնը, որ միշտ նշան է Թռչուն եւ զուարթ տաղանդի։

Մանկական այս երազալից հանդերձանքով՝ երկոտասանամեայ կը մտնէ Թաղին մեծ դպրոցը։

Այդ Թաղը (Սկիւտար՝ Եէնի Մահալլէ) 16րդ դարին կէսերը Մուշէն գաղթական՝ ունէր այն ատեն զարգացեալ վիճակ մը. դպրոցն ու Երուսաղէմական հին հոգետունն՝ իբրեւ կեդրոն բազմահայ վաղեմի Թաղի մը՝ կը խնկուէին Պոլսոյ միւս դպրատուններէն բարձր իմացական ոլորտի մը մէջ։ Գաղթականին կառուցած եկեղեցին, որ երկար ատեն զերծ մնացած էր հրդեհներէն, միջավա՛յրն էր (centre) հայաշատ ու բարեկեաց մարդաբնակութեան մը, որուն եաքերն եկած յարած էին Յոյներն ալ։ Սրբագործուած Ս. Կարա-

պետի մաշկեղէն անունով՝ Պոլիսի խստակրօն բարեպաշտներուն հետ իրեն կը ձգէր նաեւ տարուէ տարի Վարդավառի տօնին՝ գաւառացի մանաւանդ Մուշեցի աստուածապարարկներու հազարեակ մը, որ Մուշի Ս. Կարապետի վանքին կարօտն անկէ կառնէին՝ բերելով իրենց աւիւնին հետ՝ աշխարհական չէն-չող ցնծութիւն մը՝ ասիական նախշուն գոյներով և խորոտ ձայներով ժապաւինուած ։

Այդ հոծ և ցնծուն շրջանակէն դուրս՝ Սկիւտարի միւս տեղերը, ուր հիմայ յաճախած են Պոլիսի ամէն կողմերէն եկամուտ տուներու բազմութիւն, կը գրաւէին ընդարձակ պարտէզներ ու այգիներ, որոց մէջ հինաւուրց սօսիներու նման կամբառնային՝ հոս հոն լայնանիստ ու անզարդ տեսակ մը ապարանքներ՝ թաշանկա ըսուած, օթարան Փոքր Ասիայի այլ եւ այլ կողմերէն գաղթող մեծատուններու և ճարտարապետ սեղանաւոր արհեստապետ ամիրաներու ։ Ասոնց ազնուապետական ազդեցութեան և սիրուն ներքեւ կապրէին նոյնպէս ցրիւ կարգ մը ընիկներ ալ, պարզ ու գեղջաբարոյ մարդիկ, տիրացու, պարտիզպան, միջնորդ, եազմաճի, գրագիր եւն. որոնց ալ թաղն ու ժամն էր, Թուլի, Սէլամսըզի Ս. Խաչը ։ Սակայն բոլորին ալ հեղինակաւոր կեդրոնն էր դարձեալ Մխաքեանի նորանուն հին Թաղն՝ իր աղամող

փողոցներով, պզտիկ ու մեծ չարաճճիներով, վարդապետներով, վարժապետներով և մի-ջնադարեան եկեղեցիովը։

Եկեղեցատունին արեւելեան կողմը կար Երուսաղեմի հին Հօգետունն՝ հանդերձ իր մատուռով, որուն հիւսիսէն սահմանն էր 70-80000 կանգուն տարածութեամբ վանքին այգին։ Այս Հօգետունը, որ 1838ին Սերվեր-եանի ու Պալեանի նպաստներովը վերածուե-ցաւ Ճեմարանի, սկիզբ ունենալով Բաղէշի Ամրտոլու վանքէն եկող վարդապետներէն ու վարժապետներէն, կար արդէն Ուլնեցի Կա-րապետ Կաթողիկոսի ատենը (1), ուր կը թուի նաև թէ իմաստասիրութեան նախկին կայծը ձգած ըլլայ, Կոլոտ Յովհաննէս Վարդապետի հետ, անցեալ դարուն սկիզբներն հռչակուած Խարբերդցի Աբրահամեան Ղուկաս լեզուա-գէտ վարդապետը (2)։

---

(1) Տես Երեւակ 1 Դեկտ. 1859։

(2) Այս բազմահմուտ անձնաւորութիւնը՝ ըստ Հան-նէ վարդապետի (Պատմութիւն Երուսաղէմի Բ. Տիգ էջ 175) Թարգմանած է 10 հատոր Գիրք կենդանեաց եւ օրինակաց. 1. Հատոր Աստուածաբանութիւն Սկո-տոսի. 1. Հատոր Խորհուրդք Եկեղեցւոյ. 1. Հատոր Լուսաւորութիւն. 2. Հատոր Անտառ այլաբանու-թեան. 2. Հատոր Պատմութիւն Ս. Քաղաքին. 2. Հա-տոր Խաբէութիւն աշխարհի. 1. Հատոր Ջերմեռանդ կեանք. 1 Հատոր Կիւրակէի Քարոզք Նաև Կովգինի փի-լիսոփայական գործերուն մեծ մասը, զոր ամբողջապէս

1730-35ին Գրիգոր Շղթայակիր ու Կոլոտ Յովհաննէս Պատրիարքները՝ նորոգեցին այդ Հոգետունն ալ եկեղեցիին հետ՝ ձեռնտուութեամբ Երեւանենց Ակընցի Սեղբեստրոս սեղանաւորին ։ Հոն կիջեւանէին նուիրակները, Երուսաղէմի վարդապետներն ու Պոլսեբնակ պապաները, հո՛ն նաեւ ի դիպահոջ կը դնէին յանցապարտ կղերներն ու իրերահալած թեկնածուները ։ Կա՛ր հոն ճոխագոյն մատենադարան, կայի՛ն ժամանակակից ձեռագիրներ, վանքերէ փախստական մագաղաթներ. հոն նաեւ մեկուսացած էր անցեալ 19րդ դարէն Նալեան Յակոբ լեզուագէտ Պատրիարքը. և գրած էր իր Մեկնութիւն Նարեկի ու Քարոզգիրք անունով ճանչցուած ստուար ձեռագիր աստուածաբանութիւնը ։ Պոլսոյ Հայոց պզտիկ Սորպոնը, ուր մեր հին աստուածաբաններն ու փիլիսոփա քերականները կաշխատէին ներանձնօրէն, սփռելով շրջաբնակներուն վըրայ ուսումնասիրական շողեր ։ Հոն՝ հետզհետէ քաշուած ու իրենց վերջին օրերն համրած են Գրիգոր Յովհաննէս ու Աբրահամ պատրիարքները Պոլսոյ ։ Նոյն թաղին մէջ դարձեալ, որ ապա սնունդ պիտի տար Պետրոս Դուրեանի քանդ-մարմինին ու չանդ-հոգիին, հաստատած էր իր բնակութիւնը Պրուսացի Տէրոյենց

Թարգմանեց ապա Հ. Վրթանէս Վրդ. Ասկերեան, եւն. եւն. Խարբերդ հին ատեն ալ բեղմնաւոր կը Թուի

Տէր Կարապետեան Յովհաննէս (Զամուրճեան) մատենագիր պատուելին, մեծ բանգէտը, որ նախ Պրուսայի մէջ Մկրտիչ անուն սարկաւագի մը[1] ձեռքին տակ և ապա Արմաշի Նորակառոյց վանքին մէջ աւարտելէ ետեւ իր նախնական կրթութիւնը՝ Վանահայր Դարագոչ արքեպիսկոպոսէն վարդապետական կարգը զլացուելով իրեն (իր զայրացկոտ և մռուտ բնաւորութեան համար) յետ այսր անդր երթեւեկութեանց՝ վերջապէս եկած հաստատուած էր Պոլիսի մէջ՝ անշուք տարազով, այլ բաւական չքեղ իմացականով։

Այս Տէրոյենց՝ նախ Բ. Դուռը Թարգմանի պաշտօնով, ապա մեծատուններուն դասախօսութեամբ, իմաստասիրական գիրքերու թարգմանութեամբ[2], խորհրդականութեամբ, ուսումնապետութեամբ, հեղինակութեամբ, հրապարակագրութեամբ և որպէս վարիչ (Leader) աւանդական ըսուած կուսակցութեան, հռչակ հանեց ու հետզհետէ աճեցաւ ու նուազեցաւ 1830էն 1880՝ իբրեւ բազմալեզու ու բազմահմուտ՝ այդ միջոցին Թուր-

(1) Տե՛ս Երեւակ 1 Դեկտ. 1859։

(2) Հարիւր յիսուն հատոր հեղինակութիւն և Թարգմանութիւն ընդ ձեռագիր և ընդ տպել, մենք տեսած ու հաշուած ենք։ Իցի՛ւ Տէրոյենց չըլլար այնքան արագագիր և ջանացած ըլլար իր բազմազան հմտութեանց հետ՝ ստանալ վայելչագոյն ոճ մը և դատողութիւն անխտրական։

քահայոց մէջ գրեթէ միակ տոկուն ներկայացուցիչն ըլլալով կրօնական փիլիսոփայութեան մը։

Կ'ըսուի թէ այս պատմական անձը, որուն անունը կուսակցական վէճերու և կղերամիտ նախանձայուզութեան մը պատճառով ետքի տարիները բաւական քաշքշուեցաւ, հազիւ 22 տարեկան՝ ունէր առատ պաշար ծանօթութեանց և քաջ լեզուագէտ էր՝ առանց դուրս ելած ըլլալու Բիւթանական շրջանակէն։ Իր ներկայութենէն ծերունին Փէշտիմալճեան անգամ կակնածէր։ Եթէ ոչ հանճար մը՝ գէթ աննկուն աշխատութեան, լայն և սուր միտքի ու ստոյիկեան համբերութեան տիպար մը, որուն կենսագրութենէն օգտուելու պարտք և իրաւունք ալ ունի ապագային ատեանը (1)։

Այս սուղ արտուղի ակնարկներէն կը հասկցուի՝ որ Միսաքեան պատանին աչքը կը բանար յուռթի և վառ կեդրոնի մը մէջ. այդ խմացական ոլորտը բաւական բարձր էր միւս թաղերու տափակութենէն և յարմար ապագային մարդուն միտումներուն. պատկառելի

(1) Մենք գրեցինք ընդարձակօրէն այդպիսի կենսագրութիւն մը, զոր այս պարագաներու բերմամբ վերածեցինք Թուրքահայոց վերջին հարիւրամեայ պատմութեան մը։ Այդ գործը դժբաղդաբար նկատուածէն տարբեր վիճակի մը դատապարտուեցաւ։

դէմքեր, հանուրին յարգանքն յանկուցող վեղարաւորներ, գրագրաղ աչքեր ու հասաբակաց բանէն վերագոյն իմաստներու. աղբիւր չըթ-ունք՝ դարձուցած էին զուարթամիտ պատանեկին ուշն աւելի լուրջ և բեղմնաւոր զբաղումներու ։ Խելամուտ էր՝ որ անցոյց իմաստութիւն մը կա՛յ այդ զգօն մարդոց մէջ․ հարկ էր հետամուտ ըլլալ անոր, ունկնդրել, կարդալ, օրինակել և ուսումնասիրել ։

Այս չարունակութեամբ՝ ընդ հուպ յառաջագոյն աչակերտը կըլլայ դպրոցին և Հոգետունին ։ Հայկաբանութեան (որ առենին բանասիրականն էր) ու քերթողական սէր մը կանո՛ւխ կլյնայ իր հոգիին մէջ ։

Զամչեան ու Աւետիքեան քերականութեանց հետ կը սկսի ուսումնասիրել խանդաղատանքով՝ Ընդհանրականն ու տաղերը: Ջերմ սիրահար եկեղեցական երաժշտութեան՝ անխափան կը յաճախէ Ս․ Կարապետի եկեղեցին, և Հոգետունի մեկուսիներէն ու Վենետիկի Ղալաթական գրատունէն կառնէ բանասիրական այն հունտ-գաղափարները, որ ընդհանրապէս չին գրուիր գիրքերու մէջ և կը հաղորդուին աւանդաբար բերնէ բերան գրագիտական կնճափութեամբ մը ։ Իր արթնութիւնն և կարգէ դուրս ուսումնասիրութիւնը զինքը գաղտնեկից կընեն իր մեծերուն, որ օր օրի առաջ կը քշեն զինքը ։ Ինք

ունեցած չէ սեպհական վարժապետ և շատ ալ ականջ կախած չէ հեղինակութեան, այլ ինքնօգնութեամբ և քննական ոգիովը շուտ առաջացած է քաջընտիր գրողի հեղինակութիւն։

Միայն Տէրոյենցի առաջնորդելովը՝ կըրցած է ըմբռնել իր բարձրագոյն ձեւին մէջ ժամանակին հայկաբան ոգին, որ զուտ գրաբառեան էր՝ զարգացած մէկ կողմէն Վենետիկի նկարէն թարգմանութիւններով ու միւս կողմէ Պոլսի դասական վարժապետներու գործերով։

Սկիւտարի բանաստեղծական դիրքը, ցընծակենցաղ յունաց դրացնութիւնը, Շնորհալիի և միւս տոհմային քերթողներու ներշընչումները՝ սկսած էին ձգել մաքուր կայծեր իր սիրտին մէջ, որ կը կրէր մինչեւ խոր ծերութիւնն հուր մը բանաստեղծական։ Կըսէր նաեւ՝ թէ Կարնեցի Շէքէրճեան Գրիգոր անուն վարժապետէ մը առած էր բաւական հայերէն դաս. պատկառանքով կանուանէր այդ մարդը։ Իր պատանեկան ուսումնակիցներուն մէջ կը յիշուին Պարտիզպանեան Խաչատուր և Յարութիւն եղբայրները, Թադէոս Հինքեարպէյէնտեան, Զօրայեան Թէոդորոս, որոնց առաջինը քաջ թուագէտ մը եղաւ Բարիզի մէջ և առաջնորդ Պալեան եղբարց։

Միջոց մը սրտնելով իր թաղի խստաբարոյ փիլիսոփաներուն դէմ և յոյսով լաւա-

դոյնին՝ կը սկսի յաճախել Փէշտիմալճեան Գրիգոր վարժապետին քով՝ ընկերութեամբ Թադէոս Հիւնքեարպէյէնտեանի (ապա Տէր Յովհաննէս)։ Հոն ալ հռչակաւոր վարժապետին միօրինակ դասերուն համբերութեամբ կը հետեւէին երկու բանաստեղծները՝ ստանալու համար դասասացութեան իրաւունքը։

Խեղճ երիտասարդները տարուան մը մէջ հազիւ տասնեւութը գրաբար էջեր դարձուցած էին Ազոնց ճարտասանութենէն, այնքա՜ն ժլատ էին այդ կաղապարուած պատուելիները։ Բայց Միսաքեան, իր ժամանակին ամէնէն նշանաւոր Հայ մատենամոլը [1], բանասիրաբար կը լափէր առանձնակի ժամանակին ծանուցեալ մատենագիրները, և Ոսկեբերանի, Եզնիկի, Աստուածաշունչի հետ կը կարդար անդադար Ռոլէնի հատորները՝ գրաբարի այն պալատ յիշատակարանները, Զամչեանը, Դեսաւրոսը, ձեռագիր ու տպեալ հատընտիր քերթուածներ եւն։

Այնպիսի ատեն մը, ուր ամէն տաղաչափ բանաստեղծ կըսուէր, և քանի մը լայնատարած բառեր, ածականներու կաղամբի ճոխութիւն, համեմուած աստուածաբանական պիտակ ձեւերով՝ բաւական էին բանաստեղծա-

---

[1] Անունին ներքեւ, գրպաններուն մէջ, մինչեւ իսկ Թեւերուն մէջ՝ գիրքեր տետրակներ, - այսպէս յաճախ կերեւէր ինք դուրսը, կըսեն ժամանակակիցները։

կամ դրօշմը տալու կարգ մը անլի գրուածներու, զարմանալի էր երիտասարդ քերթողին՝ առանց գիտնալու եւրոպական լեզու մը՝ տալն իր սկզբնական տաղերուն այն դիւրադարձ ոլորքն և իմաստներու ուժգին խառնութիւնն և ընտրութիւնն՝ որ այսօր ալ կըրնան ազդել նոր միտքերու վրայ։ Եթէ համեմատենք իր երիտասարդական ոտանաւորները ուրիշ ժամանակակիցներու գրուածներուն հետ՝ պիտի տեսնենք որ՝ Եզեկեանէն զատ՝ անոնք ամէնէն աւելի յղկուած քերթուածներն են, ուր՝ գրաբառի պէս օրինական, լեզուի մը ներած չափով՝ համ, հոտ, իմաստ, քիչ չատ աւիւն ալ կան։ Հոն քննաբանն յայտնապէս կը տեսնէ՝ որ ինք իւր ընկերներուն ամէնէն յառաջամիտը գտնուած է օգտուելու համար Ե. Թոմաճանի Հոմերէն, Ռոլէնի մէջ՝ Հելլէն ու Լատին քերթողներու ծաղկահիւս թարգմանութիւններէն ու Հ. Արսէնի երիտասարդական երկերէն։

Մեզի ծանօթ իր առաջին տաղն է Այբաճաւաֆ ոտանաւոր մը, որը գրած է ի պատասխանի Վանանդեցիի որդիին [1] Անայք

(1) Գրիգոր Վանանդեցի ըսուած՝ Ջմիւռնացի, որ քաջ գրաբառագէտ ու հելլենագէտ է եղեր, ու ատեն մը իր հօր, Տ. Յովհան Վանանդեցիի, փոխան Ջմիւռնայի մէջ վարժապետելէն ետքն՝ անցեր է Պոլիս Սկիւտար Փիշմիշեանց Թախանճանքոմն և հոն Սէլամըզի դպրոցը բա-

ոտանաւորին և արժանացած որոշեալ մրցանակին. վաթսուն մեծավերջ տողերու մէջ՝ քերթողն յաջողած է բոլորովին այբ ձայնաւոր ունեցող բառերով տուեալ նիւթի մը վրայ հիւսել քերթուած մը։

Ահաւասիկ քանի տող այդ այբուբեններէն.

—Աւա՛ղ Հաւլար կարդար անձայն ցաւ֊ թա֊
րապարփ ղայն կալան,
—Կայր կաւաղան թաղցրաբարբաւ ղաղղան
Բաւանայր Բարձրաթանը,
—Ցանցապաթա՛ա աղաթացայ թարփամ թալ
Յայն աղդարար,
—Վա՛ւ թաղանամ աաթ նաղաթայլ թաղցրա֊
կարկաւ բախանալ,
—ԱՀ արընական(1) Ճարթարաբան խաւաբաղ֊
խաւ(2) պարապական,
—Բաղաթամարթ արդ Բարձրական Բարձրա֊
բարբաւ արդ պանթան։

Եւ սակայն ժամանակին ձայնաւոր ոգիին չախորժած բաներէն չէին. ատենցմով նաև համբաւնե՛ր ալ կը շինուէին։

1830-36*ի միջոցներուն է նաև որ մօրկանն հետ կուղեւորի Երուսաղէմ՝* 40 *օրուան ա-*

ւական ատեն դասախօսելէ ետք՝ նորէն դարձեր է Զմիւռնա խեղճ վիճակի մէջ, ու քահանայ ձեռնադրեր են զինքը և գունաւոր փիլոնով պատուեր են։

(1) *Գրիգոր (արթուն) Վանանդեցի։*

(2) *Խաչատուր Միսաքեան՝ երկուքն ալ իրարու մրցակից ըսել կուզէ։*

ռագաստաւոր մրրկալից ճամբորդութենէ ետ-քը՝ քանի մը շաբաթ ալ Հռոդոս մնալով։ Արշիպեղագոսի պատմական գանգրիկ կղզի-ներուն և ատտիկեան իմաստասիրութեանց յիշատակին՝ առաջին անգամ ըլլալով կը դրոշ-մէն իրական տպաւորութիւններ իր տեսլասէր ու հելլենասէր միտքին վրայ, զոր ինք կը նկարագրէր ծերութեան ատեն։

Երկու ամիսի չափ ալ կը մնայ խաղաղու-թեան Քաղաքը՝ մասնակցելով եկեղեցական արարողութեանց, համբուրելով նուիրական վայրերը, համբուրուելով անոնցմէ և աջին ձախին դրոշմ առնելով կապոյտ վէտերը՝ կը դառնայ Պոլիս։

Չգիտենք ի՛նչ պարագաներով՝ իր Թաղին քարոզիչ Աստուածատուր եպիսկոպոսին բա-ւական ատեն սարկաւագութիւն կընէ Տ. Պարտիզպանեանի հետ և ուրար անգամ կառ-նէ։ Թերեւս երիտասարդական բարեպաշտ ե-ռանդ մը մղէր զինքն աւելի՛ անդին՝ մինչև վարդապետութիւն. բայց եպիսկոպոսին խիստ բնաւորութիւնն և բարեկամներու յորդորը կանհամոզեն զինքն, և խոյս կուտայ խորա-նէն։ Այդ տարօրինակ եպիսկոպոսին (որ ապա պատրիարք եղաւ) դժգոհութեանց դէմ ոխ պահած էր Միսաքեան, այդ ոխը կառնուի օր մը զուարճալի դիպուածով. Սրբազանը քարոզ պիտի տար հետաքրքրական նիւթի մը

վրայ — թէ ի՛նչ էր Ադամի ճաշակած պտուղը։ Սովորութիւն ունէր համեմել քարոզը չափազանցեալ շարժուածներով և ահաբեկել միամիտ ունկնդիրները գաւազանաձօճ բացագանչութիւններով, որ շատ ալ կը խրտչէին իրմէն(1)։ Լուսարարը խորամանկութեամբ նոյն օրը վեր չառներ սուագ խորանին կանթեղը, եպիսկոպոսն ալ ճի՛շտ կանթեղին ներքեւը կանգնած՝ կը սկսի բացագանչել ու պատմախանել թէ ի՛նչ էր Ադամայ կերած պտուղը.
— Խնձո՞ր — ո՛չ — ընկո՞յզ — ո՛չ — Նո՞ւռ — ո՛չ — խաղո՞ղ — ո՛չ. հապա ի՞նչ էր և յանկարծ չեչտակի վեր առնելով գաւազանը՝ կը զարնէ կանթեղին, որ նոյն հետայն կը դառնայ և զգեստաւորեալ **Ասվաատուր** (2) եպիսկոպոսն ալ ի բերան կօծուի ձէթով վերէն վար։ Ադամական պտուղին խնդիրն այսպէս, ըստ ոմանց, դարձեալ անլոյծ կը մնայ, բայց վրէժը Միսաքեանին՝ որ դառը կեցած էր Պարտիզպանեանի հետ՝ կը լուծուի։ Ինք իսկ գիրի առած է այս դիպուածը կոկիկ մանրավէպի մը մէջ՝ շատ համեղ ոճով մը։

Քսան և հինգ տարեկան հասակին՝ արդէն տիրած էր Հայերէնին ու առած Իտալականին

(1) Այս եպիսկոպոսն առաջ Փիլիփեանի է եղեր՝ անուանի յանդգնագործ մը, որ ապա սրբակրօն անձնաւորութիւն մը դարձեր է։

(2) Իր իսկ արտասանութեամբը։

տարրերը, որ այն ատեն կը բռնէր արդեան Ֆրանսերէնի տեղը։

Ռոմանաւոր գրելուն համար բանաստեղծի համբաւը տուած էր իրեն ազատ մուտք հարուստ բանաստէրներու տուները, և իր համով կատակներն ալ՝ խօսելու համարձակութիւն մը, հակառակ ժամանակին ամիրայական խըստութեանց։ Մէկ կողմէն կը դասախօսէր, միւս կողմէն կը կարդար կը քերթէր, և սկսած էր քրթմնջել ժամանակին անձկամիտ հայկաբաններուն ամուլ մէթոտին վրայ, և հեղինակաւոր պատուելիներու ալ միտքով կաքացէր անձայն՝ օր մը աւելի աւելի ազդու ձայնով նշաւակելու համար անոնց բարբարիկ ագիտութիւնները։ Իր ըսածին նայելով՝ ինք եղած է առաջին անգամ բողոքողն Յոհան Կաթողիկոսի և նմաններուն ճապաղ և ճարճատուն ոճին դէմ, և յաջողած է՝ ազդեցիկ շրջանակներու մէջ՝ բերել միտքերն Աստուածաշունչի, Եզնիկի, Ոսկեբերանի պա՛րզ ու գիտնակա՛ն ոճին, որով գրած է ինք նոյն ատենները տպագրուած Տէրոյենցի **Ընթացք Հայերէն դպրութեան** անունով քերականութեան կոկիկ ու կորովի յառաջաբանը (1)։

---

(1) Այս քերականութիւնը, որ տպագրուած է Պոլիս 1838ին, հանած է իր ժամանակին մեծ անուն, որուն հիմնագիրին վրայ ձեւած է, կըսէր յօրինողը, Հ. Արսէն Բագրատունին՝ իր Ի պէտս զարգացելոցին առաջին մասը։

Կը գրէր արձակի դիւրութեամբ յանգաւոր (և մի՛շտ յանգաւոր) ոտանաւորներ ու գերձներ, որոնց գլխաւորն է Աղաւնի Ստեփանոս Պատրիարքին ձօնուած տաղերգը։

Պատմական գիրքերու մէջ իր ամէնասիրելին եղած էր Պլուտարքոսի Զուգակշիռները, զոր կը կարդար մանրադէտ հիացումով գիշերային լռութեանց պահակերութեամբ՝ անհաղորդ տնեցիններուն զբօսանքին։ Դեմոսթենէսի, Կիկերոնի, Կատոն Կրտսերի պատկերները՝ սկսած էին զուարթէն լուրջին անցունելու երիտասարդ գրողին միտքին ձուլուածը, և զմայլած զմրած կը թեւակոխէր ազդողագոյն գաղափարներու ոլորտ մը. հո՛ն իր ընտելական կիրքերն ամօթահար կը յանդիմանէին իր առջեւ, հոն միւս ա՛յլ մը կը սկսէր անոր ներսը. ստամբակը յանխուռնք տեղի կուտար համոզումով սրբջացող մարդուն, և կը վերջոտնէր ուժգին երիտասարդութիւնն ու կը սկսէր բո՛ւն մարդը. իմաստասէ՛ր մարդը։ Վերջերն անդրադառնալով կը կրկնէր յաճախ «Շա՛տ բան կը պարտիմ Պլուտարքոսի. ա՛ն կրթեց զիս. ունէի՛ ամէնք կիրքեր, ա՛ն զսպեց, անո՛վ մարդ եղայ»։ Դժուար ալ չէ մատենագէտի մը երեւակայել՝ որ քերթողի ստոյիկեան բարոյախօսին ծանր ու ջինջ պատկերներն ու խաթուն կչռութիւններն ի՛նչ գեղեցիկ հակազդեցութիւններ կը-

Նէյին եռանդուն երիտասարդին վրայ, որ զի բանաստեղծ ու վիճակած ազատագոյն ոգին՝ չէր զերծ կարգ մը անհարթութիւններէ։

Իր բանաստեղծական ազատամտութիւնը՝ լծորդուած իր վառ սիրազգածութեանց՝ շատ տարբեր գնացք մը տուած էին իր բարոյական ու փիլիսոփայական կազմին, շա՛տ տարբեր ժամանակին վարժապետներէն ու գրողներէն, որ քանի մը դասական գիրքերու վերծանութիւնէն ետք՝ ա՛լ կարդալն իմաստասիրելն ու սիրելն ալ մէկդի թողլով՝ կը սկսէին կարդացունել երկիրպագել և տուն տեղ ըլլալ համգուչն պահպանողականութեամբ։

Ինք ազատ հետաքրքրութեամբ և քիչ մը չափազանց բանաստեղծութեամբ՝ իր բովանդակ պարապոյ ժամերուն կը կարդար ու կը ափրատոլատակէր. և սկսած էր յաճախել Սեղբոս խանի ներշնչող գրատունը, որ Ադրիական ափունքէն շաբթէ շաբաթ կը հասցունէր Պոլսոյ բանասէրներուն իր կարմրիկ ու խատուտիկ տպրանքները։ Հոն Հ. Արսէնի, Հ. Գէորգ Հիւրմիզի ուշադրութեան և մտերմութեան արժանացած՝ կօգտուէր անոնց տեսակցութիւնէն. հետամուտ կըլլար ամէն նոր տպագրութեանց և միշտ առաջինն անոնք կարդացողներուն։ Միայն Հիւրմիւզի Ենէականին համար 10 անգամ Ղալաթիա իջած է Եէնի գիւղէն, և այն ատեն դեռ չի կար Շիր-

քէղի-Խայրիէն։ 1838ի վերջերն հանդիսաւորապէս կը բացուի Սկիւտարի Ճեմարանը, ուրինք հայկաբանութեան դասատու կըլլայ հոն։ Իր նախկին աշակերտները կըլլան Մասիսի հին Տնօրէն-Խմբագրապետը, Տքթ. Բարունակ պէյ, Տքթ. Ստեփան փաշա Ասլանեան, որ հին Թուրքահայերուն մէջ առաջինները կը համարուին իբրեւ հմուտներ Ֆրանսերէնի։ Ճեմարանի ուսումնապետ դրուած էր այն ատեն՝ Տէրոյենց պատուելին իբրեւ ամէնէն հասածն ու լեզուագէտն իր ժամանակին։

Խ. Գարտիզպանեանի դեգ ու յամառ բնաւորութիւնն եւ Միսաքեանի նետուող ոգին՝ լծորդուած իրարու տեսակ մը արուեստակցական ու քաղաքակցական համակրութեամբ ալ՝ պատճառ կըլլան հոն շատ անգամ քննադատելու ուսումնապետին դիրքը, եւ կռուելու անոր հետ ի դէպս եւ յանդէպս, մանաւանդ երբ Մ. Բարէլլի Իտալացի ճարտարապետին Եւրոպական ծրագիրին կընդդիմանան ուսումնապետն ու իր պաշտպանները։ Ժամանակակիցներէն զգօն անձնաւորութիւն մը կը վերագրէ մեծի պզտիկի այս կռիւը՝ Նախանձի եւ Միսաքեանի ու Գարտիզպանեանի անհանդարտ ոգիներուն, որ իրենց կողմ որսալով յառաջադէմ աշակերտներէն մաս մը եւ գրգռելով ճարտարապետական կուսակցութեան ծածկաբար ներհակ քանի մը դժգոհ մեծատունները՝

սկիզբ մը տուլին ժամանակին էմնաֆի ու ումիրայի ծանօթ կռիւներուն ։ Հաւաստեաւ չենք կրնար ըսել ճիշդ դատաստան մը՝ թէ ո՛ր կողմն և ի՛նչ չափ իրաւունք ունէր այդ բողբոջեալ և ապա ծառացեալ հակառակութեանց մէջ , սա միայն կը զգանք յայտնօրէն որ շատ լաւ պիտի ըլլար մարել այդ հուրը . . . . . .

Այդ պոռոտ կռիւներուն պատճառով՝ դեռ նոր փայլ առած ճեմարանը կը խառնակի . աշակերտներն ու ծնողք կը վրդովին . կը հրաժարին երկու պաշտօնակից Սկիւտարցիները , և Պրուսացին Տէրոյենց ինք միայնակ առնելով բոլոր բարձրագոյն դասերը՝ կը շարունակէ բաւական ատեն ալ , մինչև որ բացումէն իբր 2 տարի ետքը կը փակուի ։

Այդ միջոցին է որ Միսաքեան կը սկսի առանձինն դասախօսութեանց մասնաւորներու տուները . ծանօթանալով սեղանաւոր Խորասանճեան Պետրոս աղայի՝ իր վրայ կառնէ անոր երկու զաւակներուն դաստիարակութեան գործն՝ իր իսկ թելադրութեամբն Եէնի Մահալլէ յատկապէս բռնուած տունի մը մէջ ։

Մինչև 1845 պատանեկան ու երիտասարդական տատանուն յեղուածներէ ետև՝ ա՛լ չինուած էր իր վրայ հոգեբանական կայուն նկարագիր մը , բաւական տարբեր ժամանակին զուսպ և այլամերժ բարքերէն ու շատ

ալ մօտ արդի արձակ-համարձակ բնաւորու-թեանց, որուն վրայ պիտի հիւսուէր մեծ քննաքանին եւրոպական ինքնութիւնը։ Իր այդ յառաջամիտ ու արձակ վարքը սարսու-ցիչ էր կարգ մը օրինական մարդոց. մեր հին հայերը թեթեւամիտի տեղ դրած էին զինքը, վասն զի Միսաքեան սպրիկ ալ կը հագնէր, ողո՛րկ, քիչ մըն ալ փետտեւետեալ։ Այն ա-տեն գրեթէ բոլորովին անծանօթ էին փող-կապ ու արդկեալ շապիկ, և ինք բացառիկ հետեւող էր այդ ձեւերուն. զուարթամիտ ու կծանող կատակաբան, որով միշտ դատափե-տող անխտտուրններու և ինք փետրաւոր դա-տափետեալ։

Լսած ենք իր հին աշակերտներէն յԱնգ-ղիա՝ թէ Պէշիքթաշի դպրոցին մէջ գործնա-կանապէս բացատրել ուզելով Այսօր Անճառի

«Ե— վարդագոյն հին օրէնէն»

«Վէրօ—ոփ ի վայր դոփառ—էին»

տողերը՝ քաշելով կը պատռէ դասարանին պատուհանի հինցած վարագոյրը. հիներն ան-շուշտ զայրանալու էին այս ակնարկեալ ցե-լումին վրայ, որ ի թշնամանս էր իրենց։

Կրնան թէ նոյն միջոցներն ալ հայրը մեռ-նելով՝ մահուն այս պագ նախորդջոյնը ուժգ-նապէս սասանեցուցած է իր կրակ սիրտը, մա-նաւանդ երբ իր սիրական մայրը՝ հպատակե-լով ժամանակին աւանդական սովորութեան՝

կրկին կամուսնանայ, որուն վրայ երիտասարդը կը գժդմի ու կը բաժնուի իր ծնողյարկէն։

Առանձին բնակարանի մը մէջ ինքզինքը կուտայ բոլորովին բանասիրութեան. այս պարագան խորապէս ազդած է իր հոգեկան կազմածին վրայ և եղած է գլխաւոր պատճառն իր մենասիրութեան ու դժնէաբարոյութեան։

Այդ մենութեան մէջ՝ ա՛լ բոլորովին մատենամոլ մը կը դառնայ։ Կըսկսի հաւաքել Աբգար Եւդոկիացիէն մինչեւ իր ժամանակը տպուած ամէն գիրքերն ու վայելչագիծ ձեռագիրներ՝ հինգ հարիւր հատորի մօտ (1)։ Մտերմանալով ոսկերիչ Յովհաննէս Միւհէնտիսեանի հետ՝ կը համոզէ զայն թողուլ արհեստն և հետեւիլ տպագրիչութեան։

Հայ հին Տիտոն (2) կը հաւանի իր բարեկամին յորդորին, և քանի մը հարուստներու խրախուսանքովը կը հիմնէ նախ Սկիւտարի Ճեմարանին մէջ համանուն տպարանը, որ՝ Օրթագիւղի Արապեանէն ետեւ՝ քառորդ դարու մէջ հանեց մեծ համբաւ, իր կարկուտ յստակ գիրերովն և մաքրիկ տպագրութեամբը։

Այսպէս՝ հետզհետէ դասախօսական բա-

(1) Այս մատենաւոր հաւաքածուն այրեցաւ 1872ի Եէնի-Մահալլէի մեծ հրդեհին։

(2) Ֆիրմէն Տիտոյ, նշանաւոր տպագրիչ ի Փարիզ։

նախիրական ու արուեստական ազատ գրագումներ՝ կը չինեն իրեն մինչեւ 1848 փայլուն անուն մը։ Եւ ա՛լ կըակսի ինք ալ իր կարգին ունենալ իր զմայլողներն ու հետեւողները։

Միսաքեանի՝ այն ատենուան հետեւողներուն մէջ՝ իր նուրբ դատողականին և ոյժով հայերէնին բովանդակ կնիքն առած կը թուի գլխաւորապէս պատանին Օտեան Գրիգոր, որ մինչեւ ետքն որդիաբար կը յարգէր զինքը, և հայրն Օտեան Պօղոս աղան՝ յատուկ թեւարկութեամբ ձեռնտու կըլլար իրեն։

Իր անունն՝ իբրեւ գրող ու քերթող՝ ամէնէն նշանաւորն եղած էր ի Պոլիս. ինք իսկ զգացած էր զայս՝ մինչ կը գրէր Տ. Յովհաննէս Հիւնքեարպէյէնտեանի ուղղած տաղն՝ սկսեալ

Զգլխիմ յառաջմէ յաջողութեամբքըս, Թա՛դէ . . . .

Եւ տեղի կուտար տակաւ հպարտութեան մը, որ հետզհետէ աճեցաւ իր վրայ իր մարդախոյս ծերութեանը մէջ։ Պոլիսի մէջ այն ատեն ամէն տաղ Պուէտին բարունակած յղկումներուն կը կարօտէր, և ինք ժամանակին միօրինակ նիւթերուն կըզգեցունէր հոգի ու երփներանգութիւն։

Եթէ՝ այդ ընթացքով չարունակէր Պոլիսի մէջ իր ասպարէզն՝ անշուշտ ամէնէն բարձրը պիտի ճախրէր ժամանակին գրագէտներուն

մէջ ու ամէնէն գործնական կերպով արդիւնաւոր պիտի ըլլար հոս իր կարչնեղ գրիչը. աշխարհաբառի ընթացքն աւելի՛ հարազատ ձանր ու անխոտոր դրոշմ մը պիտի առնէր և Վենետիկցիներուն խակ նախանձը զայրոյթի առնելու աստիճան ներհուն հայագէտներ պիտի կրնար հասցունել. Թերեւս ամուսնանալով ալ՝ աւելի երկխւղած ու խաղաղասէր դրամ օկքզընէրու նուիրէր իր փաստաբանութիւնները, բայց հայական նմանող գրականութիւնը չպիտի ունենար ո՛չ Բազմուրը, ո՛չ Սոփիան (ձեռագիր), ո՛չ 1858-60ի բանաքընականները, Թերեւս ո՛չ ալ այն քանի մը պէսպիսաքանդ վէպերն ու մեարոպեան տաղերը, որ դեռ ձեռագիր կը մնան իր բուն աշակերտներուն անհոգութ[illegible] պատճառով։

1848ին՝ Գէորգ Աղա [illegible]ասանճեան կուզէ Փարիզ ղրկել իր երկու որդիները (Թովմաս և Միքայէլ). Միսաքեանի կառաջարկեն ուղեկցիլ անոնց լիազօր հսկողի պաշտօնով։ Կը գրուի պայմանագրութիւնն և կըստորագրուի Գէորգին աղային կողմէն, հաստատութեամբ Յակոբոս Պատրիարքին։ Իրենց հետ կը մեկնի նաև Կ. Ս. Իւթիւճեան, որուն կը համակրէր Միսաքեան իբրև յաջողագոյնի և հայագէտի ճեմարանի աշակերտներուն մէջ։

Մեր երիտասարդ Պոլէսին մտաւոր վի-

ճաշը սահմանափակուած էր ցայս վայր՝ գրե-թէ միայն հայերէն գիրքերու ընթերցանու-թեան և Պոլսական գաղափարներու ճառա-կումին մէջ՝ այնպիսի շրջանի մը, ուր Վոլնեյ կարդացողը մատո՛վ կը ցուցնէին իբրև ան-հաւատ, ուր ամէնէն վսեմ գիրքերն համարու-ուած էին Հիւրմիւզի Տելեմաքն ու Անա-խարսայ ուղեւորութիւնը, մինչ Լամարթինի, Շաթոպրիանի քանի մը գլուխ-գործերն՝ իբր անգիւտ նորահրաշներ՝ ցանկալի զարդերն էին քանի մը առանձնաշնորհեալներու։

Բայց ինք ունէր հայկաբանական պատմա-կան ու դիցաբանական հիւթեղ պաշար՝ հան-դերձ յատուկ դատողականով, որ զօրացած էր Հ. Եփ. Սեթեանի և նմաններուն տեսա-կանովն և Պոլսոյ շուկացի հայերուն վարպետ և սուր գործնականովը։ Բաց ուսումնասիրած էր գրաբար քանի մը հոյակապ գործեր, ար-թուն և արձակ հետաքրքրութեամբն աղէ՛կ դիտած էր իրերն ու մարդերը, ստացած էր հզօր բնաւորութիւն և փիլիսոփայական տրա-մախոհող կամք մը. լեզուն առած էր կորով և գոյն առնական՝ զերծ ոգէտ նորութիւն-ներէ, վայելչամտութեամբն հանդերձ միշտ դիւրիմաց հասարակ ժողովուրդին. ինչպէս կերեւի Սերվիչէն էֆ.ի Մանկաբարձութեանն, որուն աշխարհաբառն ինք սրբագրած է։ Կարդացած էր 2-300 հատոր գիրք ու բառա-

կանապէս ալ փորձառու եղած կեանքի ներհակներուն դժնդակներուն և անակնկալներուն՝ ա՛լ ջերմապէս յարելու համար իմաստասիրութեան, գաղափարի մարդոց այն անկարօտ մտերիմին, որ իր 24 տարիի պանդխտութեան միակ սփոփին և ընտանեակը պիտի ըլլար Ֆրանսայի ոստանին մէջ։

Այսչափ ինչ կրնանք ստուգութեամբ գիրի առնել երիտասարդ Միսաքեանի կենցաղին առաջին երրորդին վրայ. երկրորդն (իբրեւ քառորդ մը դար) անցուցած է Փարիզ և վերջինը՝ ծերութիւնը՝ Պոլիս ի Սկիւտար։

Բ. ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Միսաքեանի բաժանումը Պոլիսէն եւ ուղեւորութիւն դէպ ի Բարեկոն Արեւմուտքի. — Անձայիպ մարդն ի Փարիզ նման Ժընեւի փիլիսոփային. — Չինէն հոգեգրելու դժուարութիւնը, իր Սոփիան, Կաղ սատանաներ ու Հայկանոյշէց ժողովը. — 1848ին Փարիզը, Միսաքեան հոն շրագիր մը հրատարակելու գաղափարով. — Հայր Արսէն Բագրատունիի նամակը. — Ծաշակներ Հ. Արսէնի եւ Հ. Եդուարդ Հիւրմիւզի հոմերական թարգմանութիւններէն. — Միսաքեանի նախանձոտները ու չարախօսները. — Հ. Եդուարդ Հիւրմիւզի շուսանկարը. — Եպիմենիդէս ի Վոսփոր և Կուրաց դաստիարակութիւն. — Իւթիւճեան 1851ին կը դառնայ Պոլիս եւ կը հիմնէ Մասիսը. — Անոր սկզբնական յաջողութեանց պատճառները. — Անոր մէջ Միսաքեանի յօդուածները 1858-1861. — Բանաքննական ակնարկ մը անոնց վրայ. — Ծաշակներ Դեմոկրատեայ ժպիտներէն, Նշանք ժամանակիէն, Տքնութիւններէն և ոտանաւորներէն. — Գ. Այարոնին գրած իր ցուցադրական նամակը. — 1861ին Պոլսի գործերը ու անձերը. — Լուսամիտները վերաբերումով Միսաքեանի, որ կը չնուի եւ կ'ըլլայ Բրէքաբաթէօ շուսանկարի. — Հ. Եդուարդ Հիւրմիւզի նամակը. — Անոր եւ Միսաքեանի ոճերը. — 1861էն 1875 Միսաքեան Եմպեդոկղ յետնա. — Իր քեղաղրութիւններն եւ Փարիզցիք առ հինն. — Միսաքեան Պոլիս գալու վրայ:

Բ.

Երեսուն երեք տարեկան էր Միսաքեան 1848ին՝ երբ կը բաժնուէր իրեն ծնունդ և սնունդ տուող գեղեցիկ վայրերէն՝ վկայ իր գեղեցիկ օրերուն բանաստեղծական ստահակութեանց և յախուռն գործունէութեանց, այսպէս յանկարծ դուրս նետուելով արեւելեան վաշ այլ անձուկ հորիզոնի մը և անձկագոյն գաղափարներու ցանցին մէջէն՝ ձեռնհասութեամբ հարուստ և բանասէր սեղանաւորի մը : Շրջանակը բեղուն բաղդ մըն էր ան իրեն համար. արեւմուտքի Բաբելոնն՝ անցեալ դարէն ի վեր քանի մը հնդեակ Հայուերես հազիւ տեսած էր ցայն վայր. Պոլիսէն ալ գրեթէ առաջին անգամն էր որ խումբ մը մայրաքաղաքացիներ ճամբայ կելնէին՝ խանհվենիութենէ, ակնավաճառութենէ տարբեր ուսումնասիրութեանց համար, և պիտի յաջողէին գերազանցապէս՝ իրենցմէ շատ առաջերն հասնողներէն ալ աւելի, վասն զի տեսակ մը իրերադէտ համերաշխութեամբ զերծ պիտի կըրնային մնալ այն կարգ մը արտուղի ուսումնասիրութիւններէն՝ լուսատիպ ու արուեստահնար հաճոյքի բոցերէն, որ կը չէզոքացունեն ամէն լուրջ բան՝ տալու համար պանդուխտներուն և իրենց երկիրին՝ դիտուածին բոլորովին հակառակ փայլ ու փառք մը —

ախտաշարժ զեփզեկութիւն և ծաղրող գիտասատութիւն մը։

Միսաքեանի հետն էին Խորասանճեան երկու եղբայրները (մէկը բժիշկն ականաւոր) և Կ. Ս. Խւթիւճեան, որ վաճառականութիւն ալ կու սորվէր Փարիզ, միւս կողմէն ալ՝ օգնելով Խորասանճեան հարազատներուն Հայեւքէնին։ Ունէին իրենց ուղեկից քանի մը Հայեր ալ, որոնք չգիտենք յիշել անունով և որոնք յիշուելու արժանի բաներ մըն ալ չեղան ապա։

Կը խոստովանինք հոս՝ որ բաւական դըժուար է մեզի համար այսքան հեռուէն մանր նկարագրել Փարիզի այէս քաղաքի մը մէջ այս աճայիպ ([1]) մարդուն քսան և չորս տարի անցուցած փիլիսոփայական կեանքը։ Եւ շատ ալ աշխատեցանք որ վաւերական բաներ մը քաղենք ժամանակակից անձերէն ու գիրերէն, բայց գրեթէ ի զուր։

Միսաքեան Թուրի քանի մը տարիէն շատ քաշուած կեանք մը անցուցած է հոն՝ գիրքերու, հաւերու, լուսանկարչական և ուրիշ արուեստական գործիքներու մէջ, մինչեւ որ տարիներ ետքը Տ. Յովհաննէս Հիւնքեարպէյէնտեան ալ հանելով՝ մտերմական հայ

([1]) Այսպէս կանուանէին զինքն այն ատենուան Ոսմանեան Խորհուրդին անդամները։

կենցաղ մը կըրցած են վարել հոն բաւական ատեն։

Իր խնամարկած ազնուականներէն Տօքթ. Թորասանճեան էֆէնտի՝ նմանեցուց օր մը մեզի այդ Փարիզի կեանքը Պուէտին, բաւական ճիշդ համեմատութեամբ, Ժընէվցի մեծ գլուխ փիլիսոփային կեանքին, որ արտակարգ գիծերու մէջ ապրած է արդարեւ մեր Պուէտէն զուգահեռաբար։ Իր ներքին կենցաղին վրայ հո՛ն Փարիզի մէջ, սակայն. համրաբար ծանրացած կը նկատենք թաքուն քող մը, զի ժամանակակիցներն ալ արդէն ծածկուած են մեծ մասամբ այն թանձր քողին՝ հողին՝ տակ, որուն յաւիտենական ծանրութեան ներքեւ կը դադրի ու կը հալի չա՛տ բան։

Ահա այս պատճառով չպիտի կրնանք նշանակել ճշդիւ՝ թէ համաշխարհական այդ ոստանին ո՛ր անկիւնէն կը հետեւէր հայ իմաստասէրն համաշխարհիկ մեծ միտքերուն եւ անցքերուն, իր սափական միտքին ու վարքին վրայ ի՛նչպիսի յեղումներ կուտային անոնք, իր հին նախըմբռնումներէն որո՛նք եւ ի՛նչ նոր երեւոյթներու տեղի կուտային, իր ինքնութիւնն զգացումներու կողմէն ի՛նչ կշիռ կառնէր. վերջապէս հին մարդն ի՛նչպէս կը դառնար կըլլար նոր մարդ, եւրոպացի։

Հոգեբանական այս ուսումնասիրութիւնն ալ՝ որ ամէնէն մասնագիտականն էր մեզի

համար, պիտի կըրնայինք, գէթ անդրադար-ձարար, ձեւել՝ եթէ մանրամասնաբար ու-սումնասիրած ըլլայինք Փարիզի մէջ արտադ-րած իր ամբողջ գործերը, ձեռագիր ու տըպ-եալ։ Իր պատմած քանի մը մանր դէպքերը, յիսունի չափ ինքնագիր նամակներ, երկու հարիւրի մօտ բարեկամական թուղթեր ու 1858էն մինչեւ 1861ի Մասիսներու մէջ շարք մը բանաքննականներ կուտան մեզի գաղա-փար մը այդ քսան եւ հինգ տարուան գոր-ծունէութեան վրայ։ Ասոնցմէ զատ՝ ձգած է երկու-երեք հազար էջի մօտ ձեռագիրներու կտրատ կտրատ չեղջեր, որոնք գրած է Փա-րիզի մէջ իր պարապոյ ժամանակները, եւ կե-րեւի թէ կը պատրաստէր իր տնօրինութեամբն հրատարակելի հանդէսի մը համար։

Վէպեր, թարգմանութիւններ, ճառակներ, տաղեր ընտիր աշխարհաբառով մը, որոնցմէ Սոփիան ու Կաղ Սատանաներն եւ Հայկանու-շիկ ժողովը խմբագրուած են Եպիմենիդէսի կուռ ոճովը։ Այս ձեռագիրներուն մեծ մասը՝ իր ստացուած 2000ի չափ գիրքերուն հետ կը գտնուի արդ՝ (մինչեւ 1901 Յունուարի 1 թուականը) Սկիւտար Ս. Խաչ վարժարանի կից քարուկիր թանգարանը։

Իր ուսանող ուղեկիցներուն հետ Փարիզ հասած միջոցին՝ Ֆրանսական այդ գաղափա-րակոծ ոստանը կը յուզուէր մեծ խնդիրնե-

թով. Լամըրնէ, Ռուայէ Գոլար, Վիքթօռ-Գու-զէն, Օ. Ռօնզ, Կիզոյ՝ հիմներէն, և Լամարթինի ու Վիքթօռ Հիւկոյ նորերէն՝ իրենց պատմական գիտնական ու բանաստեղծական երկերովն և արտաքիններովը կը փայլէին Լուի Ֆիլիփի կառավարութեան շուրջը:

Հայերուն համար մանաւանդ՝ շատ կայս հրապոյրներ կընծայէր ակադեմական մեծ քաղաքը, որ դեռ չէր առած տեւտոնեան վերջին կապարէ դասը. զեղուն թաթաղուն պերճ և խորոխտ շքեղութեամբ և ազնուական համարձակութեամբ:

Մեր փիլիսոփայ ճանապարհորդը՝ կողջունէ իր ուղեկիցներովն, հանդարտ զուարթութեամբ, մեծ այդ մայրաքաղաքը ու կը զետեղէ իր ճանապարհի դոյքն ոչ այնքան նշանակելի փողոցի մը հինգերորդ յարկին մէկ խորշը, (կարծեմ Ռուայէ Գոլլարի բնակած թաղը):

Ո՛չ Ֆրանսացիներուն իմացական ու նիւթական անբաղդատելի վիճակը, ո՛չ ալ իր հանդիստ ու արգոյ դիրքը՝ չեն դադրեցուներ Միսաքեանն իր համազգիներուն վրայ մտածելէ, իր կարիքին հաւասար անո՛նց ալ օգնելէ և այս դիտումով իր Պոլսոյ ծանօթներուն հետ թղթակցելէ: Զետեղելէ ետեւ իրեն յանձնուած երիտասարդները իրենց պատշաճ կրթարանը՝ կըսկսի մէկ կողմէն զօրացունել իր Ֆրանսերէնն և միւս կողմէն Փա-

թերթի մէջ լրագիր մը հրատարակելու պատ-րաստութիւն տեսնել ։

1849ի սկիզբները՝ այդպիսի լրագիրի մը հրատարակութեան համար թղթակցութեան կըսկըսի Կրճիկեան Յակոբ էֆ.ի հետ, որ կը խոստանայ իր կողմէն 500 ղրուշ և ծանօթ-ներէ ու բանասէրներէ 15000 ղրուշ հանգա-նակել»

Կրճիկեան Յակոբ էֆ.ն՝ այս ձեռնարկին պէտք եղածին պէս չկրնալ նպաստելուն գըլ-խաւոր պատճառ կը ցուցընէ՝ իր նամակներուն մէջ՝ ժամանակին Պոլսոյ եկեղեցականներուն և աշխարհականներուն մէջ տիրող հակառա-կութիւնը, գրական մարդոց վրայ դեռ իրրև պարզ վարժապետներու նայելու հին ունա-կութիւնն ամիրայական և հրաժարեալ Մատ-թէոս Պատրիարքին աններող ոգին, որ կու-սակից առնելով իրեն Միջագիւղի ակնական աղաները՝ կը յարձակէր իրենց վրայ ։ Ասոր համար ետ կը մնայ լրագիր մը հրատարակե-լու այս առաջին խորհուրդը (որ թուի այն ատեն ալ գրիչ բռնողներուն միտքը գլխեր ցերեկ շատ մաշեցունող խորհուրդներէն էր) ։ Եւ Միսաքեան՝ ուրիշ պատեհութեան մը յուսով՝ կըսկըսի իր բանասիրական աշխա-տութեանց ։

Որչափ որ ալ Ջերմեռանդն բանասէր՝ չենք կարծեր որ երիտասարդն Միսաքեան

փոքր ի շատէ բռնուած չըլլայ Ֆրանսայի աշխարհաքաղաքին կայուն և գնայուն գեղեցկութեանց ու արուեստական հրապոյրներուն, որ Պուլըվառ տէ-զ-Իթալիէնի պէս պողոտաներէն մինչև շուրջանակի արուարձանները կը տիրապետեն եւրոպական մեծվայելչութեամբ, մանաւանդ այն ատեններն որ դեռ իր կատարեալ ոյժին և ուժգնութեանց մէջ կը խայտար անհանդարտն ու գեղաղէշ Ֆրանսա. Թէև նաև առջի բերան բաւական ճոխ կեանք մը անցուցած ըլլայ հոն և բաւական հովարցայութիւններ բրած՝ եթէ ստոյգ են նոյն ժամանակին իր նախանձորդներուն և անտխական սաններուն գրածներին իրեն վերաբերումով: Այլ իբրև գրագէտ ու գեղագէտ՝ իր տիրող կիրքն եղած է միշտ բանասիրութիւնն և բանաստեղծութիւնը:

Նոյն՝ 1848ի՝ միջոցները Հ. Արսէն Բագրատունին ալ հայերէնի թարգմանած ըլլալով Ուլիականի առաջին՝ գլուխը՝ Միսաքեանի փափագին համեմատ կը ղրկէ անոր օրինակ մը ինքնագիր նամակով, որուն պատճէնն է.—

Արսէն վարդապետ Բագրատունի, Պարոնիդ Խաչկանդ Միսաքեան խնդալ: Ոչ կարացեալ գլանալ գրանաւոր ըղձումն մտերմութեանդ, կատարեմ աւասիկ՝ առաքելով զակիզբն Ուլիականին Հոմերի, տողս քառասուն և ինն, որչափ և ի հելլէն բնագրին են

ցայծ վառյր և որչափ ի պէտս կարեւոր Թուի ինձ։ Փորձ եւեթ համարեցի այդ, և փորձ՝ տակաւին անկատար քան իս։ (1)

Զի որոշմնեան այսր ազգի տաղաչափութեանս ոչ յոյժ բազում և խիստ են կարգանք, առաւել իմն ընդարձակ և համարձակ է կատարմանն ասպարէզ. յորոյ և ի գլուխն ժամանել կարի դժուարին է։ Որպէս զիարդ ինչ և է, բարեկամութեան շնորհեցաւ՝ բարւոյ իմիք ակնկալութեամբ։

Որպէս և ի բերան ի բերան զբուցատրե-

(1) Բանասիրաց հետաքրքրութեան կընծայենք այս և Հիւրմիւզի յանգաւոր տողերէն հետեւեալները.

ՀՈՄԵՐԻ ԻԼԻԱԿԱՆԻՆ.

ԵՐԳ Ա.

—Ըզքէնն երգեա, դի՛ցուհի, զպելէածինն Աքիլլեսեայ
Զկորուսիչ, բիւրուց ցաւոցն աքայեցւոյն աղետաբեր,
Որ զդիւցազանց ի դժոխս արի անձինս ճեպեաց բազումս
Եւ փէշ ընկեց ըզնոսա շանց և հաւուց առ հասարակ.
Եւ կատարեցան Արամազդայ խորհուրդ ի գլուխ գայր եղանէր
Յորմէհետէ միանգամ ի վէգ եկեալ երկփեղկեցան
Ատրիդէս արանց արքայ և Աքիլլէս աստուածազարմ.—
Իսկ արդ ո՞ ըզզոսա ի դից արկ ընդ միմեանս հեռի՛ ի մարտ.
Լետոյեայ ճետը Որմըզդեան, որ բարկացեալ ընդ Թագաւորն
Ախտ ի զօրն եռացոյց ժանտ, և ժողովուրդք սատակէին,
Զի Ատրիդէս զՔրիսէսն անարգեալ քուրմ արհամարհեաց.
Որ եկըն առ եհաս յերագաթեւ նաւս աքայեանց
Ի դըստերն զերեզարձ տանել բերեալ գին փրըկանաց.

Թրգմ. Հ. Ա. Կ. Թ.

ցածք ; երրորդի մարթ էն լինել մթութիւնք և յլռոփր քերթածս ։ Ա. յանսովոր ոճոյ ճար-տարարուեստ իմաստից քերթողին. զի ոչ եթէ այնպէս դիւրիմաց իցէ Պինդարոս որպէս Որատիոս, կամ Վիրգիլիոս իբրև զՀոմերոս ։ Բ. ի կարօտութենէ դիցաբանական, փիլիսո-փայական և պատմական տեղեկութեանց ։ Գ. յանհմտութենէ բարձրագոյն լեզուի ըստ քե-րական մասին ։ Թարգմանիչ ոք երկրորդ-մթութեանն գտանէ հնարս պարզութեան՝ համառօտ մեկնութեամբք. իսկ առաջնոյն և

ԻԼԻԱԿԱՆ ՀՈՄԵՐԻ

ԳԻՐՔ Ա.

Աստուածուհի՛, երգեա զՊելլեան Աքիլլեայ
Զաղետաբերն Աքայեցւոց քէն դըժնեայ,
Որ զդիւցազանց քաջաց հոգիս յոգներամ,
Սանդարամետս ի խոր իջոյց տարաժամ.
Ըզդիականըս նոցին կուր արկեալ շանց,
Գո՛ւր ըզնոսին արկեալ հաւուց գիշախանձ.
Եւ կատարէր Որմըզդականն վըճիռ,
Յորմէհետէ ծանրացասումն ի գըրգիռ
Պառակտեցան իշխանն արեաց Ատրիդէս
Եւ դիւցազարմ ընդդէմ միմեանց Աքիլլէս։
Ո՞ ի դից հեռ էարկ և կռիւ ի նոսա . . .
Ի Լետովայ ծընեալ զաւակըն Դիայ,
Սա՛ զախտըն ծանր ած ի բանակ անդր ընկէց,
Էարկ տապաստ մեռելակոյտ ամբոխ մեծ,
Ի բարկութիւն բըրդեալ յիշխանն Ատրիդէս
Զի՞ զքահանայն արհամարհեաց նա զՔրիսէս . . .

Թրգմ. Հ. Ե. Հ.

երգողին՝ չգիտեմ որպէ՛ս, առանց տապա-
լելոյ զոճ քերթողին, և զազգային քերթո-
ղական լեզուն անաւաղելոյ։ Եւ իցէ՞ ինչ
օգէն առնել զայն առ ի դիւրահաս ամենե-
ցուն լինելոյ...։

Իսկ երկոցուն գոցա ի մի վայր հասելոց՝
հարկաւ թանձրանայ և մթութիւնն. Եւ իցէ՞
ինչ այդ թարգմանչի մեղ...

Զքնական պարզութիւնն Հոմերոսի, համ-
դերձ վայելուչ վսեմութեամբ, ինքնին ան-
սանէ մնացի բանաստեղծն կենդանագրեալ ի հա-
րազատ թարգմանութեան, այդ ըստ անպա-
ճոյճ ոճոյ վաղեմի ժամանակին։ Իսկ ըստ նիւ-
թոյն, օրինակ իմն, ոչ զնոյն բարձրախօսութիւն
ունի միևնոյն Վիրգիլիոս յԵնէականին կամ
ի Մշակականսն և ի Հովուերգութիւնսն։

Ըստ այսոցիկ ընտրելի է դատումն քեր-
թածոց և նոցին թարգմանութեանց։

Այսչափ ինչ ի յուշարար յիշատակ մտա-
ւորիդ։

Ողջ լեր

Ի Բիւրիա, ՌՄՂԷ, հոռից ամսոյ ԺՁ։

Հ. Ա. Կ. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ

Այս մեծ քերթողին ու ժամանակակից
քանի մը անձնաւորութեանց Միսաքեանի հետ
այս մտերմական կցորդութիւնները, ինչպէս
նաև իր անկախ գիտակցութիւնն իր կորովին,
մէկ կողմէն ուռեցունելով իր բնաւոր ինքնա-

սիրութիւնը՝ միւս կողմէն ալ կարգ մը ար-ուեստակիցներու և պարապորդներու նախանձը գրգռելով՝ պատճառ եղած են տակաւ Փարիզի մէջ իր կենցաղին ու իրեն սաներուն հետ իր վարմունքին վրայ խել մը չարախօսութեանց և զրպարտութեանց, որով վերջապէս Խորասանեանք կառնեն իր քովէն իրենց զաւկըները, ու ինք զրկուելով բաւականաչափ թոշակէ մը՝ կըստիպուի իր ապրուստին համար պարապիլ գեղեցիկ ձեռնարուեստի մը, լուսանկարչութեան։ (1) Իր բա-

(1) Նշանաւոր անձերու լուսանկարներն հանած է քերթողական նրբութեամբ մը և շատին ներքև ոտանաւոր ձօնով։ Հ. Եդուարդ Հիւրմիւզի լուսանկարին ներքև կը գտնենք հետեւեալ տաղը.

Վերջինն Հայոց թարգմանչաց,
Ո՛վ որ հայիսդ ի պատկերդ,
Է առաջի քո աչաց:

—

Զոսկեղենին մեր դարուն
Զքնաղագեղ բարբառոյ
Սա 'նծայեաց մեզ նոր գարուն:

—

Քորք Պիերեանք յորրանն
Զդա ընկալան յորդեգիր,
Որպէս ինք իսկ վըկայէ

—

Եւ ի Հայոց մուսայից՝
Ո՛չ ոք քան զսա ձայն աղու
Քնարին արար դաշնակից

—

ընկամներէն Կրճիկեան Յակոբ էֆ. ալ կը յատկացունէ իրեն ամսական փոքրիկ նպաստ մը, որով կրնայ պարապոյ ժամեր տրամադրել գրականութեամբ ալ զբաղելու։

Բայց հրապարակի վրայ շատ բան չէ ցուցած յայնժամ. մինչև 1858՝ տասը տարուան մէջ՝ Եպիմենիդեսեն և Կուրաց դաստիարակութենեն զատ բան մը չէ հրատարակած Փարիզէն։ Նախ իր աշակերտներուն ձեռնհասութեան և ապա. տեղական նոր և խուռն ուսումնասիրութեանց զբաղած՝ չէ կրցած և չէ ալ ուզած, հիներուն սեպհական երկայնամտութեամբ մը, հրապարակ ելնել լաւ մը չհասունցած։

Իր միւս մտերիմ ուղեկիցն ալ՝ Կ. Ս. Իւթիւճեան՝ քիչ մը ատեն Փարիզի մէջ վաճառական ուսումի զբաղելէն ետև, 1851ի

Նախնեաց գնդին վիրշապակ
Դեայ նա դեռ եւս, այլ նըմին
Դարանակալ լինի մահ:

Անմահ երգօն է բեկեզ,
Այլ ի պահել ապագայց
Եւ զպատկերն իւր՝ ես Պըւես,

Սիրող նորին եւ համբակ
Լուսանըկար դրոշմեցի
Զկենդանացիրդ ի հրեշակ:

1858 ի Լոնտոնա

վերջերը կը դառնայ Պոլիս, և, ազատուելով Տէրոյենցի և անոր խումբին դէմ տիրող հակակրութիւնէն, պաշտպանութեամբ Օտեաններուն և Խորասանճեան Գէորգ աղայի՝ կը յաջողի ձեռք առնել Տէրոյենցի անդրանիկ թերթը, որուն ծախքը Պատրիարքարանը կը հոգար, և անունը փոխելով Մասիսի՝ հրատարակել զայն նոր ոճով և պիրկ աշխարհաբառով։

Եւրոպայէն դարձող և Պոլսի նոր դըպրոցներէն ու ճեմարանէն նոր ի նորոյ հասնողներուն խումբը կազմելու վրայ էր բոլորովին նորիկ երիտասարդութիւն մը՝ Ֆրանսագէտ ու Ֆրանսախօս ալ, սնած Վոլդէրի, Մոլիէրի, Շադոպրիանի Լամընի գործերով, և այս գոյն նկարագիրով՝ բաւական տարբեր հին դպրոցէն ու մարդիկներէն, որոնք հետզհետէ սկըսած էին տեղի տալ իրենց Արապեան տպարանովը տիրացուական վէճերովն և ժողովներով և կարի չարշիական կազմակերպութիւններով։

Ասոնց համար առաջին բարեպատեհութիւն մըն էր Մասիսի նորաձև երևումը. առաջին թերթը 1852 ինոր. Չին մեծ ճիգերով և եռանդով հրապարակ ելնելով՝ կը գտնէ, մանաւանդ Խասգիւղի և Սամաթիոյ յառաջադիմականներէն ու Տաճնազարեան վարդապետի վէճերուն առիթով գժդմընած

Ճանապարհաններէն, յուսացուածէն աւելի յաջողութիւն։ Արդէն բազմահմուտ Տէրոյենցի աշխարհաբարը՝ թէպէտ բառերու ընտրութեան և հարազատ բացատրութեանց կողմէն ընտիր՝ այլ հինցած ու յոգնած էր իր զուտ հայերէն սահմանին մէջ, և անքուն գրագէտին բազմազբաղ արտադրութեան վրայ՝ ռամիկին ալ հասկընալի ըլլալու ճիգ մը՝ տուած էր անոր ռամկական կնիք մը. Կ. Ս. Իւթիւճեան՝ փարիզեան ու երիտասարդական ճաշակովը յատուկ մասնագիտութիւն մը բատացած էր թեքեալ և ածանցունող աշխարհաբարի, որուն քիչ նպաստած ըլլալու չեն Միսաքեանի խորհրդակցութիւններն ալ։ Ասոնց վրայ եթէ աւելցունենք 42էն ի վեր Պոլսոյ հայերուն մէջ բողբոջած կրթասիրական և ընթերցասիրական առոյգ և անդորր զգացումները՝ կը գտնենք Մասիսի սկզբնական ու հիմնական յաջողութեան գաղտնիքը։ Այս յաջողութեան նախկին աւետիսն՝ իբրև մտերիմի՝ Իւթիւճեան Միսաքեանի կը հաղորդէ նամակով մը, յորդորելով ալ որ Պուէան աշխատակցի իրեն։ Սակայն մեր պանդուխտը՝ մինչեւ 1858 թուականը՝ ընդարձակ գրութենէ մը զատ՝ բան մը չէ հրատարակած Մասիսի մէջ. միայն խորհրդատու եղած է անոր մտերմական նամակներով, որոնց մէջ իր հին ու նորով բարեխառնուած ոգիովը կը

տրամախոհէ նոր խմբագրին նոր ոգիին հետ։

Իր հատուն և շարունակեալ յօդուածները կը սկսին 1858ին և կը տեւեն մինչեւ 1861՝ փարիզեան մեյանով և ֆրանսական նրբամըտութեամբ երփնազարդուած։ Իր Տքնութիւնքը, Վարդան փաշայի դէմ գրածները, Միրիքելամ Կարապետ բողոքականին թաղումին առիթով Մեղուի մէջ գրած Գերեզմանը, Ս. Ոսկանեանի Արեւելք և Արեւմուտք թերթերուն վրայ բանաքննական երգիծանքն՝ իր հրատարակութեանց ամէնէն փայլուններն են, թէպէտև դժբաղդաբար մեծ մասով վիճաբանական ըլլալնուն համար չունին տեւական յատակ մը, իբրև գիտնական կամ մատենագրական յիշատակներ։

Այդ քանի մը տարուան Մասիսները, սակայն, Պոլսոյ մէջ ձեռքէ ձեռք յափշտակուած են, և ինք խմբագիրն՝ առանձին Պոլիսի մէջ ամէնէն հմուտ երկտասարդ հրապարակագիրն՝ հիացումով յայտնած է միշտ իր շնորհակալութիւնները Միսաքեանին՝ բացարձակապէս վկայելով թէ այդ յօդուածներն ընթերցողաց «հիացումն խանդաղատանքի (enthousiasme) հասած» էր։ Այդ կրանիդ-բանասիրականներն ու վիճաբանականներն՝ իրաւամբ ըրած էին զինքն օրուան լուսագիր քննադատը. առանց անկեղծութեան չահու՝ իրեն նպատակ ըրած ճշմարտութիւնը՝ կը

փայլակեցունէ ինք հոն իր սաղմներուն գըլ-խին՝ փա՛ստ, լեզո՛ւ կարկա՛ռ հմտութիւն՝ մանաւանդ դիցաբանական, ճարտարխօսական կորով անծանօթ, սեղմ տրամաբանութիւն՝ համեմուած վարդ ու յաղթական ժպիտներով, տրաբանութեանց խիտ անակնկալներով: Իր կորովն ի բանի՛ն և ի լեզուի՛ն է. չի կայ հոն թեթեւութիւն, խամութիւն, գզուած ապու-թիւն, նիւթոյ և ոճի աններդաշնակութիւն և անյարի սուտակապատութիւն, այլ միշտ նիւթին և դատին հո՛յզն է՝ զոր առնելով սեղմ ու կշռուած հիւսքի մը մէջ, փոքր ինչ դիցաբանական շռայլութեամբ ու հելլէն բար-ձրայօնութեամբ, կը շարէ մարգարիտէ բառե-րու հատիկներով. վիճաբանութեանց մէջ ալ երբէ՛ք չխաղար բառերու և երկրորդական ակարութեանց հետ. ստոյգն զգետնած ատեն անգամ՝ կը փայփայէ անոր երեսները, հերիք է որ սիրտէն վիրաւորուած չըլլայ ինք: Կը թուի հոգի կուտայ ճշմարտութեան համար. կը մոռնայ դէմինը, կը մոռնայ պճնող և քը-մահաճող Փարիզը, կը մոռնայ մերթ ինք-զինքն անգամ, ու կըսկսի փաստաբանել պարզ պերճութեամբ ա՛յնպիսի յաղթ զննաց-քով մը՝ որ թաւալում մըն է քան հոսում, և կը հասնի կանխակշռեալ երագութեամբ բուն եզրը, նկատեալ չեզոք եզրակացութեան. ա՛լ շահուա՛ծ են բոլոր ընթերցողները, ա՛լ ստոյգն ալ կը մրմնջէ. —

—Այո՛, այդպէս է։

Այո՛, այդպիսիներո՛ւ ձեռքով նախ անցաւ ասխա՛կան հայ դպրութեան մէջ եւրոպական այն սեռը և կարգադէտ ոճը, որ ինքն ալ հետզհետէ աճելով և նուազելով՝ ինկա՛ւ թուլցա՛ւ և պխտակցա՛ւ վիպական ճապաղ գրուածներու և արուեստակեալ հոգերանութեանց մէջ՝ մինչեւ որ մեր օրերն հասաւ ընդարձակ այլ կա՛րի շահախնդիր մերթ կարի՛ փառասէր, կարի՛ մնափառ ու անմատենագէ՛տ զուտ լրագրականութեան մը։

Միսաքեանի այդ հսկա՛յ եւրոպական ոճին մէջ՝ կըրնանք ըսել՝ Մագոլէ՛յ մը կայ, որուն անգղիական լա՛յն լըջութեան տեղը բռնած է պողպատի համեստ զգօնութիւն մը հայ՝ թեխառնուած· ֆրանսական կրակ· զուարթամտութեամբ։

Տա՛նք՝ գործիս չափին ներած պայմանով՝ այդ արձակներէն քանի մը ճաշակ, իբրեւ պատահական ընտրութեամբ։

—ԺՊԻՏՔ ԴԵՄՈԿՐԵՏԵԱՑ Գ. «Օրագիր մը դատարան մըն է, ուր դատաւորին բարեկամներն ու ատելիներն հաւասարապէս դատի մտնելու իրաւունք ունին։ Հոն դատաւորը, ո՛չ Ժամկոչեանին բարեկա՛մ է, ո՛չ Գ. Վարդապետին թշնամի, ո՛չ Միսաքեանի աշակերտ, ո՛չ Պօղոսի փեսայ և ո՛չ Պետրոսի աներ։ Անիկայ ամէն մարդէ անջատեալ մարդ

մը ; և պաշտօնեայ է զանչացու ճշմարտութեան, որ իրեն յանդիման եղողներուն ամէնուն ալ միապէս կը նայի. այսինքն՝ մէկուն ալ երեսը չտեսնար, և ամէնուն ալ ձայնին միայն ականջ դնելով, կը վճռէ դատաւորին բերնովը: Դատաւորը դատարանէն մեկնելէն ետև, քաղաքացի, ազգական, դրացի, բարեկամացը բարեկամ, և եթէ իրեն կը վայլէ, թշնամեացն ալ թշնամի է:

Օրագիրի մը օրինաւոր պարտքն ու նուիրական պաշտօնն է այս: Ի՞նչ կըսէ անոր Գ. Ժամկոչեան: Իր հեզնական գրուածքին նայելով, կը թուի թէ ինք հեռու է այս կարծիքէն, և կուզէ որ օրագիրը ջոկատի մը ձայնարկուն, գործիքը, ախոյեանը, պատնէշն ու կաղապարն ըլլայ. իր կողմը չեղողներուն դէմ յարձակմունք հանէ, իր հակառակորդաց արդիւնքն ու իրաւունքը ժխտէ և իր բարեկամաց վնասակարութիւններն ու անիրաւութիւններն անգամ արդարացունէ ու ներբողէ:

Ասանկ փոքրոգի մտածութեանց և զգացմանց հակամէտ օրագիր մը՝ պիծակ մըն է, որ ազգին ընկերականն որ և իցէ փեթակէն մի՛շտ կը վռնտուի, մի՛շտ մեկուսի կը մնայ. ինքնին կը կորնչի: (1) Փարիզ 27 յունուարի 1860» տե՛ս Մասիս թիւ 419:

(1) Ընդհակառա՛կը . . . շատ անգամ, մանաւանդ այն ատեն (1860էն 1875):

—ՆՇԱՆՔ ԺԱՄԱՆԱԿԻ, Քավուռի մահը Ա. Լեզուաց և կրօնից այս խորանդունդ վիհերն՝ ազգ և ազինք իրարմէ բաժնուած և չարաչար զանազանուած տեղերէն, բարէ՛, տակաւին անանկ մարդիկ կը ծնին, որ աշխարհք եկած ատեն անծանօթ՝ Յոյն կամ Իտալացի են, օրինակ իմն, և մեռած ատեն՝ ամէնազգի կամ աշխարհաքաղաքացի կերթան։

Ասոնք իրենց ներգործութեամբը՝ բովանդակ մարդկութեան սէրն ու համակրանքը ստացած ըլլալով՝ այն անջրպետող վիհերուն վրայ հետզհետէ մէյմէկ կամուրջ և ազգաց մէջ մէյմէկ կապ կցորդութեան կըլլան, որ իրարմէ օտարացած ժողովուրդները տակաւ իրարու մերձեցունելով ընտանեցունելով՝ տիեզերական միութեան ճարտարապետները կը համարուին։ Ասոնք են, որ մեծ մարդ, հոյակապ անձինք, ծայրագոյն հանճար կամ ոգի կըսուին, և մեռած ատեն իրենց արդեանց ժառանգութեան հետ՝ դառն կսկիծ և մորմոք կը ձգեն մարդկութեան։

...Քավուռ որ իտալական Թագը, Լոմպարտայի, Թոսքանայի, Նէապոլսոյ, Սիկիլիայի, Բարմայի և Մոտէնայի ադամանդներովը զարդարեց, այն կէտին, որ Ադրիական ծովու փեսային գոհարն ու երկու Բրուտոսներու շափիւղաներն անոր վրայ աւելցընելու հասած էր, իր օրոյն, իր բերկրանաց,

իր բազում ճգանց և անպարագիր վաստակոց տակ նուիրական մարմինն ընկճելով, աստուածեղէն հոգին զուարթութեամբ աւանդեց։

Մարդկային ազգին մէջ, ի սկզբանէ հետէ, եկած գացած տասնեակ չնաշխարհիկ էից փոքրիկ թիւին նայելով, մարմնափոխութեան վարդապետութեանն հաւատալու կը փորձի մարդ։ Արարչագործ սիրոյն մշտնջենական մէկ կայծը չե՞ն, կըսես, արդեօք անոնք՝ որ այսօր Նումայի, վաղը Պղատոնի, միւս օր Արիստոսի, երբեմն Սահակ Պարթեւի և հետզհետէ Ֆենելոնի, Ֆրանգլինի և Բավուալի մարմինն և դէմք առնելով՝ կուգան մատուցանել կարօտեալ ժողովրդոց դարման, սփոփանք. մտայն սթափութիւն և իրենց առաքելութեան համար ազգաց ոլորաններու մէջ ներապանծ վարսամներու նման ժամանակ մը շողալէն ետև, աւելի կամ նուազ փութով կանցնին կերթան դարանակալ խմաստութեան ծոցը, մինչև ի նոր առաքելութիւն։

Այս վարսամներուն, կամ թէ ըսենք, այս կայծակիր մարմնոց ամէնէն շուտ եւ դարձողը Բավուու եղաւ, որ իր սիրտը, մտածութիւնները, ցանկութիւնները բոլոր, և մէկ խօսքով բոլոր անձն՝ խոալացիներուն սիրոյ բագինին վրայ դրած, ի՞նչ պատարագ և ի՞նչ քահանայ՝ ինքզինքը զոհելով, խարուկելով, ճենճերելով՝ սպառեցաւ մոխիր դար-

ճառ, որ իր աճիւնէն թերթս ուրիշ անունով փիւնիկ մը յառնէ։

Մի՛ սոխակը դիս, ա՜յ շողոքորթութիւն, դժնիկը կրակը երթայէն եւ չուշան անուանել, կնամարդին՝ դիւցազն, եւ առաքինութենէ կամ արդիւնքէ զուրկ մեռնողն ալ՝ Յովսէփայ կամ Եպամինոնդի Ամղանաւը պատել։ Ես, սկսած օրը վախճանին մօտեցած կեանք մը ունենալով, գեղեցիկին, բարույն եւ ճշմարիտին սիրահար եմ։ Ուստի սիրտս եւ գրիչս մարդկութեան բարեացն ուխտելով, պարտազանց մահուան ներբող չեմ կրնար հիւսել. միայն հոգւոյն փրկութեանն համար մարդասիրապէս կաղօթեմ։ Հեռո՛ւ գնա ուրեմն ինէ, եւ թող որ չնորհապարտ սրտէս բղխած արտասուքս Բաւլուռի սրբազան աճիւններուն նուիրելով՝ մոխիրէն միւս Բաւլուռի մը փիւնկօրէն ծնանելիքն հմայեմ։» 18 Յուլիսի 1861։

— ՏԳՆՈՒԹԻՒՆՔ, **Քաղաքակրթութեան առեղծուածին լուծումը.** Մարդուս յոյսն եւ համբերութիւնը պարտասած օրին մէկը, Խնամակալութիւնն անոր կարճմտութեան վրայ ժպտելով եւ թշուառութեանը գթալով, յանկա՛րծ իր առեղծագործ մատին ծայրովը Մայանացի աղքատ գործաւորի մը (1) ծոծրակին

(1) Կիւթթէնպէրկի։

դպաւ, այն վայրկեանին Կիւթթէմպէրկ մարդկային մտածութիւնը կապարի վրայ ձուլելու և միեւնոյն իմաստը վայրկեանէ վայրկեան կրկնելու հազարաւորելու և բիւրաւորելու խորհուրդն երկնեց և ծնաւ։ Անկէ ետև պատերազմ և ապստամբութիւն, սով և սըրածութիւն, գիւղեր և քաղաքներ կործանած և պարպած ատեն, չեն կրնար մարդկային մտաց հարստութիւններն ապագայից ժառանգութենէն կապտել։ Հրդեհը կրնար Աղեքսանդրիայի գրքատունը ճարակել, բայց Փարիզի, Լոնտոնի և բոլոր Եւրոպայի ու Ամերիկայի մատենադարաններն եղած տեղերնին ալ անկորուստ պիտի մնան։ Արուեստաներն ու գիտութիւնները կրնան իյնալ, արուեստագէտն ու գիտունն ալ կորնչիլ, բայց արուեստն ու գիտութիւնը կորնչելիք չունին։ Վերջապէս մարդկային մտաց վաստակներն երկիրի երեսէն բնաջինջ ըլլալու համար, պէտք է որ երկրագունտն հրով կիզանի և փոշին անհունութեան մէջ ցրուի։

Ահաւասիկ ուրեմն գործին ոգին և պատճառը, որով քանի որ մարդկութիւնը երկրի երեսը մնայ, իր խորհուրդներն ալ յորդւոց որդի, յազգաց ազգ պիտի անցնին յաւէրժանան, և այս աւուր ծնած իմաստն՝ աշխարհիս կենակից և վախճանակից պիտի ըլլայ, թէ որ մարդկութեան օգտակար և արժանի

համարուի: Այս գործոյն միջնորդութեամբը մարդիկ ծագաց ի ծագս աշխարհի իրարու կենակցութիւն, խօսակցութիւն, խորհրդակցութիւն, դաստիարակութիւն և օգնականութիւն ընելով, իրար պիտի լուսաւորեն և կրթեն, ինչպէս որ ապացոյցն օր ըստ օրէ կը տեսնուի:

Արդ՝ թէ որ տպագրութիւնն այս կարողութիւնն ունի՝ անշուշտ Եւրոպայի այս օրուան բարգաւաճութեանը տպագրութեան արդիւնքն ըլլալուն մերիններն ալ կը հաւատան նէ, կը հարցունենք թէ տպագրութիւնն ինչ կընէ մեր մէջ: Մասիս, Թիւ 414, 1859 Դեկտեմբեր 31:

— ՏԳՆՈՒԹԻՒՆՔ, **Գերեզմանք**. Գերեզմանատունը Քրիստոնէից համար անծածկոյթ եկեղեցի մըն է: Բայց որովհետեւ Քրիստոնեայք քրիստոնէութիւնը քրիստոնէութեան ստորաբաժաններ և յանուն Քրիստոսի երփնազան քրիստոնէութիւններ ճարտարեր են, ուստի Բողոքականին, Յունականին, Հռոմէականին և Լուսաւորչականին գերեզմանատուններն ալ՝ Բողոքական, Յունական, Հռոմէական և Լուսաւորչական տաճարներ կամ եկեղեցիներ են անծածկոյթ: Ինչ որ եկեղեցւոյ կամ տաճարներուն մէջ կըլլայ, դաւանութիւն, ժամերգութիւն, խաչելութիւն, ուղղափառութիւն, որդետոքութիւն և հե-

ֆանատիկոսութիւն, նոյն բաները գերեզմանատանց մէջ ալ կըլլան անփոփոխ, և աւելի մեծ համդէսներով։ Այս տե՞ղն է արդեօք, որ Բողոքականն ու Լուսաւորչականն իրար լծել, իրար չփոթել կուզէք։

Բաքէ՛, թէ որ կրօնքները գերեզմանատանց դուրսի դին կանգ առնէին, թէ որ Թաղմանական հանդերձանքը հոնկէ ներս չի մտնէին, թէ որ հաւասարապէս աղամորդի ծնողներն հաւասարապէս իբրև աղամորդի Թաղուէին լռութեամբ. և հասարակաց արտասուօքը միայն հողերնին ցօղուելով, ա՜հ, այն ատենը Միրիքելամ Կարապետը Միրիքելամ Կարապետին հետ առ օրին չթաղողները նզովեալ ըլլային. բայց հօրդ հոգուն ըլլայ միտ դիր, բանն անանկ չէ. աղամորդի ծընողները, Մովսէսի որդի, Մահմէտի որդի, Պետրոսի որդի, Աթանասի որդի, Լուսաւորիչի որդի, Կալուինի, Զուինկլէսի և ալ խել մը կսի ու ոսի որդի կը Թաղուին կոր։

Կրօնքներն իրենց հանդերձանօքն ու աղաղակներովը կամ մրմունջներովը մինչև տապանաց եզերքը կերթան, և արարողապետներն ալ մարդն հողին մէջ դրուելէն ետև ալ ինք իր գլխուն չթողելով, իւրաքանչիւրն իրենց անչնչացեալ խոստովանողաց ականջին ի վար անդրաշխարհեան ճշմարտութիւններ ունին հաղորդելիք։» Մեղու, թիւ 109, 1860 Սեպտեմբեր 10։

Ասոնք փոքր ի շատէ կրնան տալ 1858-60ի Միսաքեանին հրատարակածներուն ոգիին և մանաւանդ լեզուին վրայ համառօտ գաղափարներ մը, իսկ նոյն միջոցներուն պատրաստուած վիպական ու Թարգմանական գրուածներէն (որ դեռ ձեռագիր կը մնան)՝ կրնանք հատուածաբար առնել հոս Տելեմաքի ազատ յարասութիւն մը գրաբառ տաղաւոր և քանի մը տողեր՝ իբրեւ ճաշակ իր գրաբառին ու քերթողի կարողութեան։ Մնացածը բարեմիտ բանասէր մը կրնայ տպել տալ։

ԱԶԱՏ ՅԱՐԱՍՈՒԹԻՒՆ

ՏԵԼԵՄԱՔԻՆ ՖԵՆԵԼՈՆԻ

Ես որ երբեմն յանձնուագործ ի քընար
Զդուզնաքէից յօրինէի երգ յարմար՝
Ըզմանկըտւոյն զբօսուցանել շուրջ զամբոխ,
Դիւցազնական տաղից կացեալ արդ քերթող.
ԶԱթենասայ երգեմ զարկածս համբակին,
Որ խիթացեալ զարգուն տիոց դիցուհին,
Զի մի՛ իւրեւ ի փորձութիւն ածցէ զնայ,
Կամ փորձութեան ինքն իսկ իցէ ենթակայ,
Նախահոգակ իմաստութեամբն իւրական
ԸզՄենտորին էր կերպացեալ տիպ դաժան:
Մուսա՛յդ, որ ցարդ ծանուցեալդ ես լոկ անուամբ,
Եւ քան զագռաւ սպիտակ անգիւտ զոս անձամբ,
Հե՛ղ ի տաղս իմ զծիծաղ եւ զխինդ բռնայիր,
Եւ զնախատիպ զերկդ իմ կացո՛ անբասիր:

Էր Կալիպսէ խոռասուզեալ ի սեաւ սուգ,
Եւ զդիցական ցօղէին զայսն արտասուս,
Զի Ոդիսեւս կես փեսայն իւր անաստուած,
Լքեալ ըզնա՝ դաւով գնացեալ էր ի բաց:
Յետ արկածից յոգունց Յոյնդ այդ խաբուսիկ
Լեալ ի մըրրկաց առ դիցուհւոյն ընկեցիկ,
Ի բարուցն նորին անդ զամս եօթներեակ
Համաձայնակցի վայելեալ էր հանգունեակ,
Եւ Կալիպսէ զանմահութիւն ի պարգեւ
Անպատրաստին էր խոստացեալ արդարեւ,
Եւ ակն ունէր նա ի բախտէն մանաւանդ
Զի Դարբինեան (1) ոչ ի հողմոց վարեալ անդ՝
Վաղարսկիզբն անմահութեան ի շուրթին
Փակ շնորհաց դըներ ի գլուխ երկոցուն,
Եւ հարազատ ծնընդեամբն այս ըզկըղզին
Դիցանուշակ եւ դիւ մանուկ ըլնուին,
Մայր ունելով յոռովայնէ դիցուհի
Եւ հայր՝ յեսոյ աստուածարեալ 'ս պատէհի:
Այլ Ոդիսեայ եղով վաղ կին ուսայնանի
Ի նա խորհէր յաւէրժ փեսայն խոռամանի,
Եւ զմտաւ ածելով ցայգ եւ ցերեկ
Ըզկըղկոցին Պենելոպեայ զերթեւեկ
Բըռնակալին անուանութեանն ինքեան շուրծ
Ծանրանալով ածէր զայրոյթ կամ զայրուց.
Այլ փախըստեան ոչ գըտանէր նա աղագ,
Ճուրչ անմենուսս զինք պատելով ծով անյագ:
Իսկ Ոդիսեւս որ թափուցեալ ի յայրին

---

(1) Թուի կակնարկէ 1860—1870ին հռչակեալ Յակոբոս վրդպ. Զիլինկիրեանը, որ զժտելով Երուսաղէմի միաբանութեան հետ՝ լքած էր զայն և ի Պոլիս կը կատարէր բողոքական ու ապօրէն պսակներ։ Իր խոր ծերութեան ընդունեց հայ-հռոմէական կրօնն, որուն այնքան դէմ գրած էր երբեմն։

Ունկն եղեալ էր բանից տիկնոջն եւ բժշկին,
Ի թաքըստեն յայնժամ եկեալ յերեւան.
Ընդէ՞ր. ասէ, տիկի՛ն քեզ կեանք դառնանան,
Մինչ Ողիսեւս խնճանքէր կայ առ քեզ.
Իւրոյ առնել սիրոյն փորձոյ արդ հանդէս:
Ի շիւղ երթայց անհաւասիկ ի Նախսոս,
Եւ առօրին ի շիւղ ածից զըՍկոմբրոս:

Անձնապատիրն ի միտս եկեալ Կալիպսէ,
Եւ զծածկամիտն համբուրելով հեքն՝ ասէ.
Իմս Ողիսեւս, մի՛ գնայցես մի՛ դու ի լեղ,
Հուպ ի ծովափն անդ յայլ այրի կան զեսեղ
Տապոր, ուրագ, սըղոց, շաղափ եւ գըչիր,
Եւ աղախնայցս օգնելով քեզ ժիրաժիր,
Դու անդանօր կառուսցես քեզ այսօր լաստ,
Եւ ի վաղիւ ի ջուր գցցիս դու պատրաստ:

Ողիսեւս վաղ գիտէր զգործեացն ըզպահեստ,
Այլ չը ներեր խաբէութեանն իւր արհեստ,
Խօսիլ երբէք առ դիցուհւոյն զայմանէ.
Զի մի՛ Երմա խէք փախըստեան ածիցէ:

Այլ դիցանկան ի հրամանին նա ի լուր,
Վաղվաղակի զկաղնիս հատեալ ընդ արուր,
Ծածուկ ձեռամբն Արենաստյ առօրին,
Կազմակերպեալ հանդերձ լաստ ոչ չնչին.
Եւ իջուցեալ ընդնա ի ջուր կազմ ի ջու,
Ի Կալիպսեայ խնդրէ զոյ իւր օրհնեցու.
Նա անզգեակ փախըստեան խաբկանաց,
Զմիտանձնան ծովուց կոչէ ինք զաստուած
Եւ զիշխեցողն հողմոց եւ զհայրն Եւողոս
Օգնել նըմա ի հայրայրել իւր Սկոմբրոս.
Եւ աչ տըւեալ խաբեբային եւ համբոյր
Վասըն դարձին սէր ուխտ նմա անպարոյր:
Նա զառագաստ պարզեալ հողմոց եւ մեկնի,
Եւ հեռացեալ ի բաց գոչէ. Դիցուհի՛,

Զիմ ծըխելի եւ զժամացոյց եւ զմելին
Մոռացայ այդր ի պահու մեր հրաժեշտին.
Պահեա՛ զնոսին, եւ տո՛ւր մաքրել զկապկարայն,
Զի ձկունսն խորովեցիմ նոյն հետայն:

Ասէ, եւ սէպ ծածանէ նա զթաշկինակ,
Եւ Դիցուհին ընկնոյն առնէ օրինակ.
Արեւն ի մայր իւր խոնարհեալ մըտանէ,
Եւ զնացկին շատ ծածկի յաչաց յայնմհետէ:
Աղաչանաց Կաշիպեայ շեալ ունկընդիր,
Անտի Եւող. ասէ Գիսիդ վրէժխընդիր,
Նա զմըրըրիկս իւր արձակէ զայրացին,
Սա բարկանայր այնս պուղեալ մինչ յարփին,
Վարեն մըրղեալ զնեղեղն յաւէժ ուխտադրուժ,
Ի տառապանս կեալ յազգս ոչ նուազ խուժադուժ:

Ի ճանաչել նշուլից արփւոյն նախարծարծ·
Աստուածուհին թողեալ ըզքուն եւ ըզբարձ,
Ի բըլրակի բարձու դիմէ սարաւանդ.
Դէտակըն կալ իւրն Ողիսեայ դարձի անդ,
Մոռանալով ի՛ւ զըՍկոմբրոս պիտանին
Եւ զանկընկալ առաջնապտուղ արգանդին:

Բարք՛, զըշեն անդ ժամք ըզժամս, եւ դանդաղ
Սահին աւուրք իբրեւ զգոմէշ անդըւաղ,
Եւ անձկալւոյն յեզերս անդ ոչ դիտի շատ,
Որ զնայր բերել ինքեան նըշանն բարեբաստ:
Զի՞ նմա եղեւ. զուչէ դըշխոյն առ վշտին,
Եւ արձագանգք ըզնոյն կըրկնին յանգ բանին:
Մի՛ Գիսիդեայ հրոսող աշխացն որկորուս
Անդնդապտոյզ մասնեա՞ց ըզնա ի կորուստ.
Կամ թէ դաւով դրուժանն արդեօ՞ք պատրեալ զիս
Խո՞յս ետ յինէն շեալ ապաստան ի յաշխս:
Որ զինչ եւ է պատճառք նորին կորստեան,
Ալիա՛յք վըշտաց, ո՛վ դիք, տո՛ւք ինձ ապաստան,
Դուք որ միով ոչ շատացեալ ամուսնաւ,

Ի յառաւուանց ցանցորդէ՛ դուռ ընդ երկնաւ,
Եւ կանանին ձեր, մանաւանդ հոյդ, Հէ՛փեսս,
Տանիկ զաւուրսն յամուսնութեանն զաղջամնես:
Զամուսին մի մանկացու շա՞ս տեսէ՛ք ինձ,
Որ ի կրղզւոչ ասս կամս ըղձեալ յանմանէից.
Թէ Ոդիսեակ մանկիկ խաղայր ինձ յայրիս,
«Գոնեա ըզդէմսըն քերելով հայրենիս»
Ոչ արդարեւ պատրեալ ի սպառ մնայի,
Եւ ոչ ըղձեալ ամենեւին ամայի:

. . . .

ԳԵՂՕՆՔ ԵՐԵԿՈՐԻՆ

Քանզի շըրթունք իմ հըպան ի քո դեռ եւս լի բաժակ
Քանզի զճակատ իմ գունատ ի մէջ Թաթիցդ հանգուցի,
Քանզի զհոգւոյդ ծըծեցի մերթ ընդ մերթ սիւզ անուշակ
Հոտ խնկաբոյր 'նդ ոլորտիւք պարածածկեալ ըստուերի.
Քանզի եղէ արժանի բարբառ ի քէն լըսելոյ,
Որ ծածկափակ ի սըրտին ծաւալանայր յերակունս,
Քանզի տեսի զքո լալիւն, քանզի տեսի զժպիտ քոյ,
Աչկունք քոյին յաչերս իմ և շրթունք քո յիմ շըրթունս,
Քանզի տեսի ճաճանչել զմայլեալ գլխոյս ի սպառուած
Նըշոյլ մի քումըդ աստեղ. աւա՛ղ յաւէրժ քօղելոյ,
Քանզի տեսի անկանել ի ծով իմոցըս կենաց
Թերթ մի վարդի յապաւեալ ի քոյոցդ իսկ օրերոյ.
Իշխեմ առել ապաքէն ցերագախոյս ամս ամաց,
Անցջի՛ք անցջի՛ք հանապազ, չի՛ք ծերանալ ինձ երբէք.
Գնացէք ի բաց ընդ ծաղկանցդ ի սպառըսպառ Թօշնելեաց,
Է՛ ի հոգւոյս իմ ծաղիկ, զոր հատանել չի՛ք ումեք.
'Նդ հարեալ ի նա Թեւոց ձեր, ոչ զեղցին ինչ յանօթոյս,
Զոր զծարաւ իմ հարկանեմ և զոր լըցիս պատարուն.
Քան զձեր մոխիր համօրէն առաւել հուր զոյ հոգւոյս,
Եւ ի սըրտի իմ զոյ սէր՝ քան զմոռացօնս ձեր զեղուն։

Թարգմ. Խ. Գ. Մ. ՎԻԿԹՈՌ ՀԻՒԳՕ

ԱՌԱԿ

ՃՊՈՒՌՆ ԵՒ ՄՐՋԻՒՆ

Ճպուռն երգելով զամառն ողջոյն
Ընդ ժամս աւուր և ընդ ցայգոյն,
Մինչ հիւսիւսականք ամեհի
Եղին զբնութիւն մերկ ամայի,
Զգայ անագան սիրտ է կսկիծ
Ըղձաւոր սովոյն բազմանալեաց:
Ոչ գոյր ուրեք խուռն մի ճանճիկ
Եւ ոչ էակ որդըն փանաքիկ՝
Առ հարկանել ըղձայց նորին,
Որ է քաղցել հուպ էր զոգին:
Յոգւոց հանեալ յելեալ յայնժամ,
Թեղէր, աւա՜ղ, յոյժ փարաժամ,
Զորընթէս մրջեան դէւր դրացէ
Որ անկարօտ աւուր հացէ՝
Յամառնայեն վաստակոյն էր
Յըղփայր յարդեանըս բազմաթեւր:
Մատեաւ է դուռն յարկի նորին,
Եւ յայնեալ զնա կողկողագին՝
Տալ ի նմանէ խնդրէր յողուտ
Հատիկըս ինչ սովոյն յամօք:
—Ի հունձս ամին, ասէր, քոյրե՛կ,
Հատուցից քեզ կրկնապատիկ,
Վաղն ընդ գլխոյն և շարեաց
Երդուեալ յանդորրոյժ բանիցս հաստատ:—
Սակայն ժըլատ է տալ է փոխ

Աղգս այս ծռուլէց յաւէրժ ոտքս,
Աւէ. Դրացի՛, գլէաւն ամբ
Չէ՞ գործեցեր յարեգլէրէ.
— Ո՛Հ. Երգեցի ցամրան տաարք: —
— Երգեէ՞ր. ֆա՜ Ձ հոտֆաւեայց արդ:

Ս՛րը է մրջէանց փարմ աա է խրաք,
Եւ է Ձգուաոց է պարն, ո՛վ վաաք:

Թրգմ. Խ. Գ. Մ. ԼԱՖՈՆԴԷՆ

Բայց իր ժամանակին ամէնէն ճշմարտասէր ու ճշմարտապէ՛ս բանաստեղծ այս գրիչն ինչո՞վ կը փոխարինուէր՝ նոյն իսկ իրեն համակրող բանաստեղծներէն, և ի՞նչպէս կապրէր՝ զայս քաջ կը պատկերէ Փարիզէն Աղաթօն էֆ.ի գրած հետեւեալ տողը, որուն նըման շատեր ալ գրած է իր միւս ծանօթներուն:

Սիրելի՛ ու ազնիւ բարեկամ,

«Վերջին թղթովս խոստացած էի ձեզի տասն և հինգ օրէն դարձեալ գրել. և կարելի էր գրել, բայց Պ. Արամն (1) այն օրերը Փարիզ հասնելով (ընդ որում ձեր պարկեշտասուն քոյրը տեսայ բերկրութեամբ) նայեցայ որ բաղդն ա՛յլ անօրէնութիւն ըրեր է, և գրեթէ գրելու կարիքը դադրեցաւ, որով-

(1) Տ. Խ. Ճանիկ Արամեան տպարանապետ.

հետեւ անպիտանացաւ։ Այսինքն Գ. Արամն եկած օրէն Փարիզի մէջ օրագիր մը սկսելու դիտաւորութիւն մը ցուցնելով, մտածեցի որ դուք իրագէտ ըլլալու էք իր առաջադրութեանն եւ ձեր ազգականութիւնն հարկա՛ւ եւ իրաւա՛մբ կը պարտաւորէր ձեզ, անո՛ր մանաւանդ ձեր սպասը մատուցանել քան ինծի...

Բայց իս վհատեցողն այս դէպքը չէր միայն, որ այլով մասամբ ինծի ալ ուրախալի էր. այս դէպքէն զատ, ուրիշներն ալ որ ձեզի պէս ինծի իմ օրագրիս ոչ միայն մտաւոր սկզբնաւորութեան մը յոյս, այլ հաստատութիւն աւետեր ու փութով ձեռնարկելու խրախոյս,... նաեւ պատուէր խրկած էին. անոնք ալ ձեռնթափ եղան իրենց առաջարկութիւնէն, եւ ձեր ինծի՝ «Գ. Նշանն այս օրերս օրագրիդ համար բարենշան լուր պիտի տայ ձեզի» գրած ատեններդ, այլք ինծի գրեցին, որ «Երէցն կրտսերոյն ծառայեսցէ.» կամ «ի քաղցոյ կորիցէ։» Ինծի ծանուցին որ անօթի մեռնիլ չեմ ուզեր նէ, Մասիս օրաթերթը պայծառացունելու պիտի ծառայեմ։ Ինծի ծանուցին որ իմ շնորհիւս տգիտութենէ հեռացած, Փարիզ եկած, քանի մը բառ ու բան սորված ազատագիրիս կամեցան ու օգտին զոհելու եմ իմ օգուտս։ Ինծի ծանուցին որ արդէն 200 բաժանորդ ունեցող օրագիրի մը քով, ես հինգ բաժանորդ ստանալու հրաման չունիմ։ Ինծի

ծանուցին որ 11 տարուան աշխատութեանս արդիւնքն Իւթիւճեանին օրագրին մատուցանելու, և այս իրիկուն առօրեայ թերթին մէջ երեւելով՝ վաղն ի սպառ անյայտ ըլլալուն ականատես ըլլալու եմ։ Եւ ասոնց ամէնուն փոխարէ՞ն....։ Ամիսը 150 ֆրանք... ժողվողքով. բայց ես հինգ ամիս է որ կը գրեմ. և մինչեւ հիմայ 2 ամսական տրուած է, մէկը 150, միւսը 130ի հաշւով, ան ալ ոչ ամբողջ, այլ հարիւր միայն։ 150ը 130ի իջաւ, վասն զի Կուճիկեանէն խոստումն առեր են որ ան ալ ամիսը 20 կամ 40 ֆրանք պիտի տայ եղեր, ուստի իրենց խոստացած 150ին 20ը վար երթալէն ետեւ, ամբողջն ալ չղրկեցին, միւսն ալ՝ ինչպէս որ պարտքը չէր, պարծանօք այլոց խոստացածը չվճարեց. լսելով թէ հարիւր երեսո՛՛ւն ֆրանքի անսպառ գանձ պիտի գայ եղեր ինծի ամսէ ամիս։ Ես թէ՛ ազգին գրականութեան և թէ՛ իմ անձիս ունեցած պարտքս հատուցանելու համար իրենց գրեցի՝ որ ուրիշ անգամ 6000 ֆրանքով կընայի բանասիրական սկսիլ, 2000ը մէկ տարուան ապրուստիս համար, մնացորդը բանասիրականին, և որովհետեւ իրենք ապրուստիս նախ խոստացեր են, ըսել է որ գործիս համար 4000 կը բաւէ. իրենք արդէն 3000 պատրաստ կայ ըսած էին, մնացած հազարն ալ ճարելը դժուար չըլլար։ Երկու թուղթով գրեցի ես

անունք Խ. Գ. Աղային, որոց մէկը Միքայէլին միւսն ալ Իւթիւճեանին ձեռօքը ղրկեցի, և 2 ամիսէ ի վեր լռութիւն արհամարհութեան միայն պատասխան ընդունելէն զատ, Ամբրոսիոս վարդապետն ալ եկաւ յատկապէս ինծի ծանոյց որ Խ. Միքայէլ աղան հօրն առջին բառարանիս (1) տպուած թերթերը քննելով՝ պատուական գտաւ և խոստացաւ որ տպագրութեան համար իր բաժնին ինչ որ առաջարկենք՝ սիրով հատուցանէ:

Ահաւասիկ, սիրեցեա՛լ բարեկամ, ինծի պատահածները.— Ես ասոնք ձեզի կը գրեմ մտերմաբար, վասն զի Թափայէլեան ոմն այս անգամ Պոլիսէն դարձած ատեն իբրև ի լրոյ հաւաստեց՝ որ դուք ձեր գրասիրական նախանձայուզութեամբ ինծի համար ըսած էք եղեր թէ. «այն մարդուն ապրուստն տպա-

(1) Իր բազմաթիւ ձեռագիրներուն մէջ չտեսանք այդ բառարանը։ Մահուընէն ետև իր գործերը տեսնելու և զանոնք խարբալելու կարի՛ նախանձայոյզ պարոններուն վրայ՝ բաւական պատասխանատուութիւն կայ այդ ձեռագիրներու և ուրիշ յիշատակներու անամփոփութեան մասին։ Միսաքեան կշռադատ բառագէտ մըն ալ էր, բառեր ունէր որ բառարան կարժէին։ Գրագէտներու մէջ քանի մը տարի վէճ քշեց Պոլիս Թէ [illegible] բառին ի՛նչ ըսելու է, և այդ բառին համար այն ատենէն պիտակցուցին հայերէնի ոգին՝ որ մինչև [illegible] ըսող գրագէտ եղաւ. Միսաքեան-շինեց յանկարծ՝ իր հաշտ մէկ վայրկեանին՝ [illegible] բառը, և ըստ ոչ իր սովորութեան բերանացի հաղորդեց քանի մը ծանօթներու։

հովելու է որ խաղաղ սրտիւ աշխատիմ: Ահա մատուցուած ապրուստն ու խաղաղութիւնը. կողակիցս կուզեն որ էշ վարելու մանկունք համէ իրենց: Իմ տքնութեանցս երկունքն Իւթիւճեանին չե՛մ տար որ տառապեցունէ ու իր գրածներուն հետ ...ը զրկէ: Կա՛մ միայուն և ընթերցանելի տպագրութեամբ կը հրատարակեմ գրածներս և կամ Պոլիս դալէս տուաջ՝ օրագրաց մէջ հատուած հատուած ճարակ տալէս ետեւ, ամէնն ալ կրա՛կը կը դնեմ: Ի զուր գրեցի ապաշնորհներուն թէ՝ երաժըշտական ընթերցանութիւնն ազգին դպրոցաց մէջը մինչեւ հիմա մուտ գտած չէ. հա՛րկ է անոր սկզբունքն այբբենարան մը տարածել, և նոր դրութեան նշանագիրները Պոլիս չգըտնըւելով՝ ես ասիկայ Փարիզ միայն կըրնամ տպել: Ի զուր կը խնդրեն և կըսպասեն ծանօթ բանաստեղծներն Ա.ի վրայ գրած երազիս, որ Հովլիկեան խեղճ Նիկողոս աղային ներշընչութեամբը ծնած ըլլալուն, ընդ վայր ջանացի իր կենդանութեանն ատեն հրատարակելու, և ընդ վայր ջանացի յետոյ ալ իր յիշատակին նուիրելու:

Ի՛ս մտիկ ըրէք, ազնի՛ւ Աղաթոն, այս անգամ յոյս չի կա՛յ, ազգին առաջին համարեալ գերդաստանը գրականութեան և գրագէտին սասնկ օգնելէն ետեւ ես յանձն առած եմ և կուխտեմ յանուն Աստուծոյ,

իրենց դրամն առջեւ մահալլէպի ծախել, և ո՛չ գրականութիւնն և ո՛չ գրագէտը գովել չնթութեամբ սուտակապատ գերի ընել։ Երեք տեսակ մէկզմէկէ մեծ պզտիկ բոլոր գիր, երեք տեսակ նօտր գիր, հինգ տեսակ ալ երկաթագիր այբուբէնի մայր պղինձ ունիմ, ամէն զուգագրօք և նշանագրօք հանդերձ։ Բոլորագրաց ինչպէս և նօտրերուն առաջինն, Շահ. Կարապետ վարդապետի տպած գիրքերուն գիրին նման է, երկրորդն այն գիրին ու Վենետիկի օրացոյցին գիրին միջակն է, որով դեռ ուրեք բան տպուած չի կայ. երրորդը, Վիէննայի մէջ Գաղղ. բառարանին մանր գրոց չափովը շինուած է, որ քերականութեանս (1) ու տրամաբանութեանս աշխատակներուն տըպագրուելուն համար ճարած էի, Վիէննայի վանքը մէկ մայրը կամ մաթրիսն եօթը ֆրանք կուտայ, այն հաշուով իմ քովս եղած գիրերը որ կատարեալ տպարան մը կը կազմեն, հինգ վեց հազար ֆրանքի բան կընան. առաւելէն ետեւ ընել տրուած ուղղագրութիւններովն 3400ի մօտ եղած է. 2500 կըրնաք նէ համացէք, չըլլար նէ, 2000 ֆրանքի ծախելու փոյթ ըրէք յանուն մարդասիրութեան և բարեկամութեան։ Խասգիւղցիք որ թատր հաս-

(1) Այս ձեռագիր քերականութիւնն ալ անյայտ է, որ անշուշտ աւերողք մըն էր միւս ամբողջ ձեռագիրներուն մէջ. Գ. Ծածո՛ւկ.

տանելու չափ յառաջամտութիւն ունին, ան-չո՛ւշտ շատ չքշեր դպրոցին տպարան մըն ալ կը հաստատեն։ Իմ գիրերս իրենց համար դիւրագնի ստացուածք մը կըլլան, և եթէ դուք ալ վաճառելու խնամք ընէք՝ մեծ չար-եաց և մեծ գայթակղութեանց խափանարար բարերարութիւն մը ըրած կըլլաք։..........

Թուղթիս պատասխանը գրել արժան հա-մարէք նէ՝ ուղղակի փոստայով ինծի ղրկեցէք Ռիւ տիւ Ֆօպուռ Մօնմառտ 13... Ամենայն վստահութեամբ այս գործը ձեր ուղղասէր եղբայրասէր բարեկամութեան խնամոցը յանձ-նելով՝ մնամ միշտ բարեկամ

Ի. Գ. ՄԻՍԱՔԵԱՆ

Ասոնք այսպէս։ Եւ մենք՝ թերեւս քիչ մըն ալ տաղտուկ պատճառելով՝ փոխագրեցինք հոս այս մանրաքան նամակը, որպէս զի իր գործնական յօժարութեանց և ձեռնարկու-թեանց վրայ ինքնախօս գաղափարներ տուած ըլլանք։

Ֆրանսական ասպետային ուղղամտութեանց և արձակ բերումներու մէջ մնացող Գուէտին այս յայտարարութիւններն՝ արդարեւ դառնա-պէս իրաւացի են, նկատելով իրերը սոսկ վար-ժապետական կամ գրական հայեցուածէ, մանաւանդ նկատելով Ֆրանսաբնակ այդ հայ-եակներով։ Բայց միւս կողմէն պէտք է դի-

տել որ պանդուխտը՝ չէր գիտեր թէ այն ատեն Պոլիս զբաղիլ սկսած էր ուրիշ բանասիրականներով. Նորէն կը յուզուէր հինի նորի խնդիրը. Թուականն 1861ի կը փոխուէր: Իր առաջին համարած գերդաստաններն ալ հետզհետէ իյնալու վրայ էին ժամանակներու բերումով: Նորլեզուեաններու և հին գրաբառեաններու, գղերի և աշխարհականի կըզուըտուքներուն վրայ՝ եկած ուղխօրէն բաբդած էին կանոնադրականներու և հակականոնադրականներու, լուսաւորեալներու և խաւարեալներու կուսակցական ուժգին վէճերը: Ֆրանսայէն դարձող նոր բանգէտները՝ գլուխ կեցած նոր երիտասարդութեան մը՝ վերոյիշեալ յարանուանութեանց ներքեւ հին բանգէտներուն հետ սկսած էին բախիլ նախ թերեւս հանրասիրաբար, ապա տակաւ անձնասիրօրէն և յաղթասիրաբար. Ճարճատուն ճառերու և գաղափարներու մը հետ մուտ կը գտնէին՝ կարի բարեմարդիկ և երկիւղած կաղապարներու մը վրայ ձուլուած հին վարպետ հայերուն մէջ՝ յախուռն գործունէութեան, կտրող թափող յառաջադիմութեան, հայրատեցութեան իսկ ձգտումներ ու արարքներ, որոնց կարի՛ թոյլտու աչքով նայեցան ժամանակին գործի գլուխ կեցող Լուսամիտները:

Այս Լուսամիտներուն գլխաւորներէն էին

Սերվիչէն էֆէնտին, Աղաթոն Գրիգոր էֆ.ն, Ն. Ռուսինեան եւայլն, որոնք՝ մանաւանդ Երուսաղէմի վանքին Ճerukճ դurukճի կըտիններուն առեն՝ կարդալով իրենց հին ցուսակից Միսաքեանին Ճerukճեան խաւարեալներուն խելքը գողող գրուածները՝ դանակի պէս կտրուեցան և պաղեցան իրմէն. և Թերեւս ատոր համար թողորովլին ալ երեսէ ձգեցին զինքը, մանաւանդ որ քանի մը հին մեծատուն ընտանեաց մէջ Միսաքեանի համարձակագործութիւններն ալ աղէկ անուն մը թողած չէին հինէն ի Պոլիս իր վրայով, և այդ ընտանիքները վրէժխնդի՛ր ալ էին իրմէն: Ասով՝ ժամանակին երկու ահագին կուսակցութիւններէն՝ ո՛չ խաւարեալները կըրցան վերջին սէր մը ունենալ հին լուսաւորեալ Միսաքեանին վրայ, ո՛չ ալ լուսաւորեալները կրցան իրենց առաջին ջերմ սիրոյն վրայ մնալ խաւարամէտ իրենց Միսաքեանին վերաբերումով: Ասոնցմէ զատ՝ ունէր ի՛նք ալ Թերեւս իր աւելի ծանր հին յանցանքներըն և իւր մռուտ տրամաբանութեան հետեւանք պաղութիւններն՝ որ ազնուական ցուսամիտներուն ցուրտ կը բերէին: Կուսակցական ծայրայեղութեանց մշուշին մէջէն ալ՝ անկարելի էր՝ հինով նորով բարեխառնեալ այդ մարդուն (մինչպէս կախորժինք ճիշդ կըշռադատած ըլլալ) ճիշդ ու բարեդէտ խորհուրդ-

ներքուն մէջէն գիծը տեսնել. անկարելի էր նաեւ՝ Պոլսոյ միջավայրին ընթացիկ պառտաւոր հոսանքին բռնուած դ՚աս մը վարժապետներու գրագէտներու և բանասէր Ճափոններու՝ աննախանձ դիտել զարգացած կարող և ազնուաշուք անձերու կողմէ Միսաքեանի ընծայուած տեսական բացառիկ յարգը. իրեն եղած պատուադիր յորդորները կըգչարեցունէին այդպիսիները. աւանդական ձեռնածիգ ընկերչակութիւններն ալ քիչ չէին խրտչեցուներ այդ անձային մարդը, որ իր արտակարգ աշխատութեանց մանակից ո՛չ ոք կընդունէր: Քանի մը համեստ ու ամենայնիւ համակիր բանասէրներու փափագն ալ՝ չէր կրնար օժանդակել իր կարի վերացական ու բանաստեղծական իղձերուն: Գրականութիւնն ի հարկէ, մանաւանդ ի պատահմանէ, իրենց չահավաճառի գործիք ընող անփորձ այլ հնարագործ մարդիկ ալ՝ իրենց սովորեալ քսութիւններովը և քարընդոտնողութիւններովը՝ բոլորովին ձեռնթափ ու հմայաթափ կընէին այդ աննկուն գաղափարամարդը, որ յամառ ալ էր իր ծաղկաքաղ սկզբունքներուն մէջ:

Այսպէս, յիրաւի կամ յանիրաւի, լքուած և խաբուա՛ծ ալ իր Պոլիսի բարեկամներէն. յուսահատ աջէն և չկրնալով դառնալ ձախին, խաբուած իւր վերացական խորագի-

Սերվիչէն էֆէնտին, Աղաթոն Գրիգոր էֆ.ն, Ն. Ռուսինեան եւայլն, որոնք՝ մանաւանդ Երուսաղէմի վանքին ՆեrukՆ ղուrukՆի կղերիններուն առեն՝ կարդալով իրենց հին ղուսակից Միսաքեանին ՆեrukՆեան խաւարեալներուն խելքը գովող գրուածները՝ դանակի պէս կտրուեցան և պաղեցան իրմէն. և թերթեւս ասոր համար թոլորովին ալ երեսէ ձգեցին զինքը, մանաւանդ որ քանի մը հին մեծատուն ընտանեաց մէջ Միսաքեանի համարձակագործութիւններն ալ աղէկ անուն մը թողած չէին հինէն ի Պոլիս իր վրայով, և այդ ընտանիքները վրէժխնդի՛ր ալ էին իրմէն: Ասով՝ ժամանակին երկու ահագին կուսակցութիւններէն՝ ո՛չ խաւարեալները կըրցան վերջին սէր մը ունենալ հին լուսաւորեալ Միսաքեանին վրայ, ո՛չ ալ լուսաւորեալները կըրցան իրենց առաջին ջերմ սիրոյն վրայ մնալ խաւարամէտ իրենց Միսաքեանին վերաբերումով: Ասոնցմէ զատ՝ ունէր ի՛նք ալ թերեւս իր աւելի ծանր հին յանցանքները և իւր մոլուտ տրամաբանութեան հետեւանք պաղութիւններն՝ որ ազնուական ղուսամիsներուն ցուրտ կը բերէին: Կուսակցական ծայրայեղութեանց մէջուցին մէջէն ալ՝ անկարելի էր՝ հինով նորով բարեխառնեալ այդ մարդուն (ինչպէս կախորժինք ճիշդ կըշռադատած ըլլալ) ճիշդ ու բարեդէտ խորհուրդ-

ներուն միջին գիծը տեսնել. անկարելի էր նաեւ՝ Պոլսոյ միջավայրին ընթացիկ պառուտաւոր հոսանքին բռնուած դաս մը վարժապետներու գրագէտներու և բանասէր եւ-Ճաֆներու՝ աննախանձ դիտել զարգացած կարող և ազնուաշուք անձերու կողմէ Միսաքեանի ընծայուած տեսական բացառիկ յարգը. իրեն եղած պատուադիր յորդորները կըզչարեցունէին այդպիսինները. աւանդական ձեռնածիգ ընկերշակութիւններն ալ քիչ չէին խրտչեցունէր այդ աճայիպ մարդը, որ իր արտակարգ աշխատութեանց մասնակից ո՛չ ոք կընդունէր: Քանի մը համեստ ու ամենայնիւ համակիր բանասէրներու փափագն ալ՝ չէր կրնար օժանդակել իր կարի վերացական ու բանաստեղծական իղձերուն: Գրականութիւնն ի հարկէ, մանաւանդ ի պատահմանէ, իրենց շահավաճառի գործիք ընող անփորձ այլ հնարագործ մարդիկ ալ՝ իրենց սովորեալ քսութիւններուն և քարընդոտնողութիւններովը՝ բոլորովին ձեռնթափ ու հմայաթափ կընէին այդ աննկուն գաղափարամարդը, որ յամառ ալ էր իր ծաղկաքաղ սկզբունքներուն մէջ:

Այսպէս, յիրաւի կամ յանիրաւի, լքուած և խաբուա՛ծ ալ իր Պոլսի բարեկամներէն. յուսահատ աչքէն և չկրնալով դառնալ ձախին, խաբուած իւր վերացական խորագի-

տութեամբն ու չկրնալով խաբել իր կարգին՝ պանդուխտն իր ապրուստին համար կուտար ինքզինքը ձեռնարուեստական զբաղումներու. ա՛լ ոչ ինչ ունէր եկամուտ՝ բացի Կոճիկեան էֆ.ի կապած մէկ համակրական ամսականէն։ [1]

Լուսանկարի աշխատանոցի մը բրէքարադէորն եղած էր, և իր պարապոյ ժամերուն անշշուկ կը հետեւէր գրական մեծ շարժումներուն։ Վենետիկի ջոջերն ալ՝ գիտնալով իր բանասիրական արժէքն ու հայկաբան կորովը՝ կը պատուէին զինքն իրենց այցելութեամբ ու մտերմական յարաբերութիւններով։ Հ. Արսէն Հ. Եդուարդ և ուրիշներ՝ յաճախ բաց այցելութիւններ կուտային իր Փարիզի դիոգինեան սենեակը։ Իբրեւ ճաշակ այս պատուական յարաբերութեանց՝ կուտանք հոս նաեւ Հ. Եդուարդ Հիւրմիւզի մեղմիկ գիրը, զոր ղրկած է Պուէտին՝ Վիրգիլիոսի հովուականին առաջին գլուխին ձեռագիր թարգմանութեանն հետ.

«Քրիստոսասիրի և սիրեցելոյ Գ. Միսաքայ Հայոց բանահիւսի, ի Քրիստոսի նուաստ ծառայէ յԵդուարդայ Արքեպիսկոպոսէ խնդալ։

«Զցանկալի գիծս մատանց Ձերոց մտադիւր վերածութեամբ ընթերցեալ, զուարճա-

(1) Ըստ Վսեմ. Տոքթ. Մ. Խորասանճեան էֆ.ի։

ցաք ոչ սակաւ ընդ կիրթ ախորժակս Ձեր և ընդ զարգացումն բանասիրութեան ի մերազնեայ դրոհի, ածեալ զմտաւ զի եթէ առ մեօք քերթողահայրս մեր (1) վերակենդանէր՝ ոչ ևս բողոք զանուսումնասիրութենէ համազգեացն հարկանէր։ Այլ ի Ձեզ թէպէտ և բարութիւն սրտի զանցեալ ի դրուատիսն՝ ի պատկանաւոր խրախուսանս անդ՝ առաւել քան զարժանն զանձնասիրութիւն մեր փայփայէ, որ հազիւ զթարգմանչի քերթողաց ոչ անճահապէս կըրեմք զանուն՝ թերևս բնաւ իսկ անծանօթի ի հայկազնեանն ի Պառնաս, սակայն շնորհ ունիմք սիրոյն որ զմեզ անդր վերընծայէ։

«Արդարև զօրինակ առաջնոյ հովուերդութեանն ոչ առ դերարգոյ Հ. Բագրատունի՝ այլ առ խնդիր քեռորդեկին մերոյ յղեալ էր, և հօր Բագրատունւոյ ի նմանէ զայն առեալ և ապա առ նա ինքն դարձուցեալ իցէ, և ոչ զանիրաւս առ ձեզ պատճառեալ. այլ մեք ահա զհաւատար նորին ստորանօր յաւելումք առ ի լրումն ուսումնասիրիդ ևեթ ըղձանաց, զի մի՛ նախ քան զտպագրութիւնն հաստուկտիր ինչ մեծի քերթողին տաղք ի ձեռս յածիցին։

«Ցանկալի և մեզ տեսութեանդ Ձերում հանդիպել, և եթէ ի գալստեան Ձերում չյաջողեալ՝ ի դարձին յուսամք թէ յաջողեսցի.

---

(1) Մովսէս Խորենացի։

այլ այժմէն իսկ զվստահ և զմեծարանս մեր արժանաւորիդ ընծայեալ՝ ողջ լինել Ձեզ մաղթեմք շնորհիւ Տեառն։»

Ի Հռոմ　　　　　Հ. ԵԴ. ԱՐՔ. ՀԻՒՐՄԻՒԶԵԱՆ

Շիրակայ շնորհալեզու արքեպիսկոպոսին սիրահարն ու հետեւողն էր ինք ի հայկաբանութեան. Արքեպիսկոպոսն ալ հետզհետէ համակրեցաւ իրեն։ Խ. Պ. Միսաքեան՝ Հիւրմիւզեանի ծաղկեալ ու նրբաշնակեալ գրաբառին ջերմ պաշտօնեայ մը եղած էր, թէպէտ և ինք ունէր աւելի՛ ջղուտ գրաբառ մը արեւելեան։ Մանաւանդ իր ոտանաւորներուն մէջ՝ ամէնէն շատ մօտեցած է մեծ Թարգմանիչին վճիտ ոճին. անոր համար ալ յարգուած է միշտ փափկաճաշակ գրաբառագէտներէն։ Անգամ մը՝ երբ ի՛ր իսկ Գերպ. Հիւրմիւզի յանդիման կը կարդար իր ձեռագիր տաղերէն մէկն, քերթող Արքեպիսկոպոսն ու իր փոքրաւոր հետեւողը խանդաղատանքով կը վկայեն՝ թէ ինք յաջողած է ամէնէն աւելի մերձաւորութեամբ մրցակցիլ հիւրմիւզեան գեղապարոյր ոճին. կը յաւելունք մենք ալ՝ թէ այդ փափուկ ոճին վրայ ինք աւելցուցած էր կարեւոր ինքնութիւն մը, իմաստներու աշխարհիկ առատութիւն մը, սեղմութեամբ կշռուած, և կորով մը սեպհական՝ բաւական տարբեր հիւրմիւզեան տաղերու նմանութեանց և սեթեւեթեալ նազանքէն։

1861էն մինչեւ 1871 գրեթէ ոչինչ հրատարակած է. Փարիզի մէջ այդ տասը տարիներն համար լուռ աշխատութեան միջոց մը եղած է. գրել, կարդալ, լուսանկարել, դիտել, օրինակել, առաջնորդել երիտասարդութեան և առաջնորդուիլ Ֆրանսայի մեծերէն՝ հանրապէս ասոնք եղած են իր զբաղումներուն բովանդակութիւնը: Այդ միջոցին Պոլսոյ հետ իր կցորդութիւնքը կարի ցանցառած էին, և հին Պոլսեցիներուն տեղ անցած էին նորեր, որ կարի նոր և տաք խնդիրներով զբաղած՝ ա՛լ դուն ուրեք կըրնային յիշել Նոր-հին Միսաքեանը: Փարիզի մէջ ալ բաւական շատցած էին Հայերն և կըրնային Միսաքեանի կարօտը լեցունել իրենց զուարթ տեսութիւններովը: Իր մենարանն ալ հոն՝ ընդարձակ վերնայարկի մը սրահն էր, բաժնուած քանի մը արուեստական սենեակներու՝ խուրակերտ զուարճալի անջրպետներով, որոնց մէջ էին իր մատենադարանը, իր աշխատանոցը, իր ճեմարանը, իր բակն ու պարտէզն (1) և հաւնոցը:

Թռչուններու և հաւերու սիրող մըն էր ինք. իր ծանօթներէն մին կը պատմէ՝ որ օր մը տեսած է Միսաքեանը Փարիզի փողոցներուն մէջ տրտմագին և արտասուաթոր՝ որ

(1) Սրահին մէկ անկիւնն հողայատակեալ պարտէզ մը շինած էր:

մանրոյին տակն առած մէկ հիւանդ. իր հաւիկը, կը տանէր զայն յատուկ բժիշկի մը։ Աստր նման շատ խանդաղատելի և զուարճալի մանրավէպեր կը պատմուին իր փարիզեան կենցաղին վրայ. հոն անցուցած է, կըսուի, Պոլսոյ երիտասարդական վարքէն բաւական տարբեր վարքով ալ կեանք մը։ Այդ մանրավէպերն ալ կը թողունք ուրիշի մը պատմել։

Միջոց մը էտ. Տիւլորիէի կողմէն կառավարուի իրեն հայ լեզուի ուսուցչութիւնը Քոլէժ տը Ֆրանսի մէջ. բայց այն ատեն Փարիզ գտնուող լեզուագէտ հայ քահանայ մը մէջ նետուելով՝ կառավարկէ խնքզխնքը։ Աստր վրայ Միսաքեան կրա՛կ կտրած՝ ծանր գիր մը կը գրէ Պոլսոյ պատրիարքին, որուն մէջ կշտամբանքով յիշելով այս անիրաւ ստորնութիւնը՝ կը յայտարարէ թէ գիրքերը ծախելով Մարսիլիա և անկէ Եռնա պիտի անցնի՝ խնքզխնքն Նմպերդոկզի պէս հրաբուղխը պիտի նետէ։ Սրտնութի՛ւն ամենի՛ և արժանի՛ հոմերական դիւցազներուն։

Փիլիսոփայական հոետորական ու քիչ մըն ալ բժշկական և անդամահատական (որմէ չէր ախորժեր) դասերու հետեւած է իր պարապոյ ժամերուն, այլ նախընտրած ճիւղն եղած է միշտ հայ մատենագրութիւնն և բանաքննական ու մատենագիտական արուեստն ու հա-

սարակ։ Փարիզի պուրիթենիստներուն մեծ մասը ճանչցած և ամէն չաբաթ ցանգորդած է անոնց Միսաքեանի՝ պրպտող կրկտող հետաքըննութեամբ ու մատենամոլ չռայլութեամբ։ Կըսուի նաև թէ վայելած է ժամանակակից քանի մը Եւրոպացի նշանաւոր գրագէտներու բարեկամութիւնն ալ. թէ իր յորդորումովը Հ. Եդուարդ Հիւրմիւզ թարգմանած է մէկ քանի գրաբար հրաշակերտներ, մանաւանդ Պօղ Վիրգինէն, ([1]) թէ Հ. Սարգիս Թէոդորեանի 4 հատոր Մուրատեան վարժարանի պատմութիւնը տպագրուած է իր ձուլել տուած գիրերովը, թէ Փարիզցիք իր վարած մենիկ ու ինքնաբաւ կենցաղին արտակարգութեան համար՝ մատնանիշ կընէին զինքն «Ահա հա՛յ փիլիսոփան, հա՛յ Լամարդինն ըսելով», թէ.......

Բայց այս և ուրիշ շատ զրոյցներ, որ իրարու ներհակ բաներ ալ կպարբերեն, չեն կըրնար՝ գէթ նոր սերունդին՝ ներկայացնել մարդուն վճռական նկարագիրը, մինչև որ անձամբ չներկայանայ ինք մեզի իր բովանդակ երևոյթներովը՝ տունին ու գրական։ Պէտք է Պոլի՛ս գայ Միսաքեան, որպէս զի տեսնենք շօշափենք զինքը, խօսի՛նք իրեն հետ, խօսի՛ մեզի հետ։

([1]) Պէռնարտէն տը Սէն.Բիէռի այս սիրուն գոհարը Թարգմանած է գրաբարի Կ. Ս. Իւթիւճեան ալ՝ դարձեալ Միսաքեանի Թելադրութեամբն և սրբագրութեամբ՝ Հիւրմիւզեանէ շատ առաջ։ Մենք տեսած ու հաւնած ենք այդ ձեռագիրն ալ Կ. Պոլսեցի Թարգմանիչին քով։

Գ. ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Տեւտոնեան պայքարը. — Միսաքեան պաշարեալ եւ հրանիւթի բռնուած. Ողբն ի Փարիզ.—1871ի ահաւոր անկումը եւ Պոլսի Հայոց վիճակը. — Ռոպէնսոն ի Փարիզ, Ռոպէնսոն ի Պոլիս. — Իր ընդունելութիւնն հոս.—Միսաքեանի զաւակները.—Մասիսի խմբագիրը.—Շուտ կիյնայ իր պատրանքն. — Իր Գորտամկնամարտը. — Փիլիսոփայ մարդուն պատկերը, մեր դպրոցը.—Թէոդորոս Զօրայեան փիլիսոփան.—Գուէ՛տը.—Իր Ա. դասը.— Հ. Եղուարդ Հիւրմիւզ եւ Անախարսիս.—Աշխարհաբառէն դէպի գրաբառ.— Միսաքեանի ակադեմական մէթոդը.— «Ձե՛ն կարդար կը գըրեն, չգիտե՛ն դաս կուտան» — «Սկիւտարի հողն ու եռանդը տե՛ղ մը չիկայ». — Միսաքեան երեսփոխան եւ ատենապետ.— Իր կենցաղն 1885էն ասդին.— Իր ժամադրավայրը. —Իր ապրանքն ու տարազը. —Միսաքեան Հանի-աղայ.— Տեղական ու հոգեբանական պատճառադիտութիւններ.—Իր սրահն ու սենեակը.—Իր մարդատեցութիւնը.—Իր ծերութիւնը. —Իւր Տարուինականութեան յարած.—Հիւանդութիւնը.—Վախճանն եւ յուղարկաւորութիւնը. Սկիւտարն եւ Սկիւտարցին. — Իր Գարբենոյկն ու Գանիբէոնը. — Վերջաբանական բուն տեսութիւններ :

Գ.

Կը հասնի վճռական թուականն 1870։ Տեւտոնեան հուրին նախկին պայթումէն իբր ամիս մը առաջ՝ Միսաքեան իր Նոր Բարեգոնին հետ կը պաշարուի իր սենեակին մէջ՝ իր սիրական մատեաններովը, խուրակերտ բուրաստանովը, թռչուններովը, հաւերովը, իր երազներովը, յոյսերովն եւ պատրանքովը։ Իբրեւ դիտող ու պատմագէտ մը չէզոք, ինք օրերով առաջ՝ հակառակ Փրանսացիներուն սկզբնական աղաղակներուն՝ կռահած էր այս աղիտաւոր պաշարումը. մինչ Փարիզցիները կրակ ու բոց կտրած «ա պէ'րլէն ա պէ'րլէն» կը գոչէին, ինք նախատեսելով առաջիկայ սովը՝ պաշարած էր բաւական ուտելիք, գլխաւորապէս օթեկ հացի կարմրած չերտեր ու թաճին ճէլվասը՝ պատրաստուած դարակներուն վրայ։ Եւ անոնցմով էր որ շաբաթներով կը կերակրուէր՝ մինչ նքթեալ ամբոխն անսուրբ կատուներն եւ մուկե'րն անգամ կը մաշէր կո'յր կատաղութեամբ։ Բայց քիչ մնացած էր որ այդ պատմական պաշարումը տապալէր զինքն ալ ռումբերուն ներքեւ. վասն զի երկրորդ շաբթուն մէջ՝ ինկած էր իր քովի սենեակը խոշոր հրանիւթ մը, եւ կործանելով առաստաղը՝ ձգած էր բովանդակ յարկը ան

Գ. ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Տեւտոնեան պայթումը. — Միսաքեան պաշարեալ եւ հրանիւթի բռնուած. Ողբն ի Փարիզ.—1871ի ահաւոր անկումը եւ Պոլիսի Հայոց վիճակը. — Ռոպէնսոն'ն ի Փարիզ, Ռոպէնսոն'ն ի Պոլիս. — Իր ընդունելութիւնն հոս.—Միսաքեանի զաւակները.—Մասիսի խմբագիրը.—Շուտ կիյնայ իր պատրանքէն. – Իր Գորստամկնամարտը. — Փիլիսոփայ մարդուն պատկերը, մեր դպրոցը.—Թէոդորոս Զօրայեան փիլիսոփան.—Պուէ՛տը.—Իր Ա. դասը.— Հ. Եղուարդ Հիւրմիւզ եւ Անաքարսիս.—Աշխարհաբառէն դէպի գրաբառ.—Միսաքեանի ակադեմական մէթոտը.— «Ձե՛ն կարդար կը գրեն, չգիտե՛ն դաս կուտան» — «Սկիւտարի հողն ու եռանիղը տե՛ղ մը չիկայ». – Միսաքեան երեսփոխան եւ ատենապետ.— Իր կենցաղն 1885էն անդին.— Իր ժամադրավայրը.—Իր ապրանքն ու տարազը.—Միսաքեան Հանճի-աղայ.—Տեղական ու հոգեբանական պատճառադիտութիւններ.—Իր սրահն ու սենեակը.—Իր մարդատեցութիւնը.—Իր ծերութիւնը.—Իմն Տարուհնակեանութեան յարած.—Հիւանդութիւնը.—Վախճանն եւ յուղարկաւորութիւնը. Սկիւտարն եւ Սկիւտարցին. — Իր Պարթենոպէն ու Պանթէոնը. — Վերջաբանական բուն տեսութիւններ :

Գ.

Կը հասնի վճռական Թուականն 1870 ։ Տեւտոնեան հուրին նախկին պայթումէն իբր ամիս մը առաջ՝ Միսաքեան իր **Նոր Բաբելոնին** հետ կը պաշարուի իր սենեակին մէջ՝ իր սիրական մատեաններովը, իւրաքերա բուրաստանովը, Թռչուններովը, հաւերովը, իր երազներովը, յոյսերովն և պատրանքովը ։ Իբրև դիտող ու պատմագէտ մը չէզոք, ինք օրերով առաջ՝ հակառակ Փրանսացիներուն սկզբնական աղաղակներուն՝ կռահած էր այս աղխտաւոր պաշարումը․ մինչ Փարիզցիները կրակ ու բոց կտրած **ա պէ'ռլէն ա պէ'ռլէն** կը գոչէին, ինք նախատեսելով առաջիկայ սովը՝ պաշարած էր բաւական ուտելիք, գլխաւորապէս օթեկ հացի կարմրած չերտեր ու **Ճաճիճ Ճէչվար**՝ պատրաստուած դարակներուն վրայ ։ Եւ անոնցմով էր որ շաբաթներով կը կերակրուէր՝ մինչ նքթեալ ամբոխն անսուրբ կատուներն եւ մուկե'րն անգամ կը մաշէր կո'յր կատաղութեամբ ։ Բայց քիչ մնացած էր որ այդ պատմական պաշարումը տապալէր զինքն ալ ռումբերուն ներքև․ վասն զի երկրորդ շաբթուն մէջ՝ ինկած էր իր քովի սենեակը խոշոր հրանիւթ մը, և կործանելով առաստաղը՝ ձգած էր բովանդակ յարկը առ

ու դողի մէջ։ Այս դէպքի մէջ դէպքն է՝ որ առիթ տուած է իրեն յօրինելու իսկոյն քերթուած մը, որուն մէջ կը նկարագրէ պաշարումին խստութիւնն և չուրջանակի աւերը բաբելական, իր դժբաղդ վիճակը ճակատագրեալ, ֆրանսացիներուն զայրագին խուճապը, Փարիզի բնակիչ մոլութիւններն և փարիզցիներուն զեղծ վարքը՝ պաշարումէն առաջ. հո՛ն է՝ որ եբրայեցի գուշակի չեշտերով կը կշտամբէ իր երբեմնի պաշտած յեղամիտ ֆրանսացիները։ Գրեթէ բոլոր Հայերն ալ փախած էին Փարիզէն. սակայն ինք՝ ֆրանսացիներուն զուարթ և երջանիկ օրերուն երբեմն ուրախակից՝ կուզէ նաև աքիլլեան կարեկցութեամբ մը թշուառակիցն ըլլալ անոնց, և կը մնայ հոն՝ թերեւս մեզի անծանօթ ուրիշ պատճառներով ալ։

Այսպէս պատեալ պաշարեալ Միսաքեանի ալ փարիզեան վերջին օրերը՝ գերմանական ռումբերով աւելի կը մթագնին կը խաւարին, ամէն յոյսի հետ խորատուզուելով հեղեղեալ խառնակութեանց մէջ, որոնցմէ ազատիլ չէր հնար բայց եթէ համբերութեամբ և պատեհական փախուստով մը։

Ամէն բան լմնցած էր 1871ին։ Այդ ահաւոր անկումէն ետքը՝ Միսաքեան սկսած էր նկատել գաղիական հռչակեալ մեծութիւնն և գիտութիւնը ճշմարիտ փիլիսոփայութեամբ մը,

սոսկ մերկ աչքով, առանց խոշորացոյցի, առանց ակնոցի անգամ։

Տարիքը լեցած, իր հին բարեկամներէն ոչ ոք մնացած, իր հին ծրագիրներն յանկարծակիի եկած, հրապարակն անձկացած՝ յետին ա՛խ մը կը փրթի ընկրկեալ սրտնեալ և ճաքահատեալ պանդուխտին ներսէն; ու աչքն Արեւելք կը դարձունէ։ Ա՛լ դառնալու է Պոլիս։

1871ը Պոլսի հայերուն ամէնէն բեղմնաւոր տարիներէն էր. գործօ՛ն, խօսո՛ւն, սըրբագրեա՛լ, խարբալեա՛լ։ 1860էն ի վեր ամէն բան առած էր՝ տակաւ յառաջատութեամբ՝ նոր և աշխարհիկ գնացք. կերպացած էր խօսողներու կանոնաւոր շարք մը և խօսելու կանոնեալ լեզու մը. հին կռիւները, կուսակցական մռայլ ու տգէտ վէճերը՝ գէթ առերեւոյթս՝ խափուցուած էին հարթ համերաշխութեամբ մը. միայն Ֆրանսական անկումն ալ՝ բաւական ցնցած էր նմանող նոր երիտասարդներուն պատրալից խելապատակները, ուր 10-20 տարիէ ի վեր դարիլ սովորած էին՝ Ֆրանսական մատենագրութեանց ու փիլիսոփայութեանց տեսիլներուն հետ՝ Ֆրանսական պոռոտագոյն անուրջներ խիզախ պարիկներ և յախուռն կիրքերու արդիւնք յախուռն սկիզբներ։ 1860ի առաջնորդող սերունդը՝ դեռ մասամբ գործի գլուխ կանգնած՝ կը

խրախուսէր նորահաս երիտասարդներն՝ իր ազդեցութեամբ ու չափազանց թոյլտուութեամբ (tolérance)։ *Օրագրութիւնն՝ հիներէն ու նորերէն կը բանէր ժամանակին կարող ձեռքերուն մէջ,* **Մասիս, Փունջ, Օրագիր, Մանզումէ, Մեղու** *օրուան թերթերն էին, ու կը կարդացուէին իւրաքանչիւրն իր գոյնին մէջ՝ պահպանական, կղերական, համարձակ, զաւեշտական ևայլն՝.. մանրամասնութեամբ ֆրանսականին եթէ ոչ էութեամբը գէթ երեւութեամբը ճշգրտատիպ։ Եւ այս կեանքը ֆրանսակեաց Մխաքեանին ալ չսիրած բանը չէր։ Այդ նմանող զարգացումին ձայնը՝ մանաւանդ հեռուէն՝ շատ անուշ հնչած էր իրեն, անո՛ւշ այնքան, որքան դառնացած էին իր շուրջի որոտող ձայները։*

1871*ին վերջերն է՝ որ կը ժամանէ Մարսիլիայէն Պոլիս՝ նոյն պարզ և փիլիսոփայ տարազովը, որով կապրէր Փարիզի մէջ՝ հետն առած մինչև իսկ իր* 24 *տարուան ֆէսը. բա՛րք։ Երկու հազարի մօտ գիրք ու ձեռագիր բերած էր հետն և երկու կառքի չափ սարուփարթայ, որոնց ամէնուն տնօրէնն ու խելք հասցունողն ի՛նք եղած էր ու ի՛նք պիտի ըլլար միշտ՝ ասեղէն մինչև թելը. սառուգիւ, կենցաղին նայելով, Ռուպէնսո՛ն ի Փարիզ Ռուպէնսո՛ն ի Պոլիս։*

Նոյն օրը ժողով կար, կըսեն։ Ժողովա-

կաններէն իր ծանօթները գալուստն իմացածնուն պէս. կը փութան հետաքրքրութեամբ դիմաւորել զինք, և հարևանցի թօթուըտուքէ մը ետև՝ բերել ժողովին սրահը, ուր չնայելով իր նժդեհական արտաքինին, կընեն իրեն պատուալից ընդունելութիւն մը։ Երկրորդ օրն այցելութիւն մը կուտայ Օտեան Պօղոս աղայի բանասէր որդիին. հոն կը գըտնուի նաև Գեր. Մկրեան Տ. Յովհաննէս հայրը։ Միսաքեանի մեկնելուն վրայ Օտեանի որդին 20 ոսկի Մկրեան հօր կուտայ՝ որպէս զի նոյն ժամուն Պուէտին յանձնէ ի ծախս իւր նախապատրաստութեանց։ Ճամբան հանրակառքին մէջ շատ կըստիպէ քահանան Միսաքեանն՝ որպէս զի ընդունի նուէրը, բայց անհնար կըլլայ իր հաճութեամբն ընդունել տալ. մինչև որ հարկ կըլլայ բռնի գրպանը լեցունել։

Այնուհետև իր համբաւն անդրադառնալով բաւական խորունկ ալքերէ, կըսկսի տարածուիլ մանաւանդ գրագէտ ըսուած դասին մէջ. «Տեսնե՛նք, ներկայանա՛նք, խօսի՛նք հետը» կը շշնջեն անկարծօրաբար, բայց մեր նորեկն այն տեղուանքը չէ շատ։ Մէկ քանի շաբաթ հիւր կըլլայ Սկիւտար, Իճատիյէ, Իւթիւճեան Կարապետ էֆէնտիի տունը, մինչև որ իր ծնած թաղին եկեղեցապատկան պանդոկին մէջ կը պատրաստէ սենեակ մը, ուր և մնաց մինչև վերջը։

Խասգիւղի կրակ ու գրագէտ երիտասարդութենէն, իր հին բարձրաստիճան աշակերտներէն, Պոլսոյ հայ իմացականութենէն կարեւոր խումբեր հետզհետէ կայցեն կը տեսնեն ու կը շօշափեն փիւնիկ մարդը, որ անզանազան (indifférent) պարզմտութեամբ կը տեսակցի ամէնուն հետ՝ դեռ բաւական վառ Փարիզի համարձակ տեսիլներովը եւ յիշատակներով, մինչեւ որ կը լուծուի ի՛ր ալ պատրանքը, մինչեւ որ կը խմէ բիւզանդական ջուրը։

Լուր կելնէ նաեւ իր ազգականներուն մէջ թէ Միսաքեան կարգուեր է, զաւակներ ունեցեր է, ու այդ զաւկըներովը եկեր է Փարիզէն (այս լուրն ինք հանած էր)։ Կերթան անձկութեամբ եւ կը հարցունեն զաւակները. — Զաւակնե՞րս, ահաւասի՛կ։ Եւ կըսկսի ցուցադրել իր բազմեղբայր գիրքերը։

Դարձեալ աղէկ չգիտենք՝ ի՛նչ խօսակցութիւններ տեղի ունեցած են Մասիսի հին խմբագիրին տունն եւ ի՛նչ եղած է գլխաւոր պատճառն՝ որ այնքան երկարամեայ բարեկամներ այնքա՛ն տարակարծիք գտնուեցան իրարու եւ թշնամացա՛ն իսկ, մինչեւ որ այդ գրական ու անձնական քակտումն՝ եղաւ գլխաւոր պատճառ Միսաքեանի պոլսական ձախողումներուն ալ։

Մասիսի խմբագիրը բաւական տկարած

ըլլալու է թարմ թարմ հրապարակ նետելու համար իր հին երէցը, որ մինչեւ ետքը պընդած ու չէ զիջած՝ գէթ տարի մը հեռուէն ազգին վիճակին ուսումնասիրելէն ետեւ գործի սկսելու խորհուրդով։ Դարձեալ՝ Միսաքեան բաւական անշողոքորթ յանդիմանութիւններ ուղղած ըլլալու է, ըստ իր սովորութեան, Կ. Ս. Իւթիւճեանի՝ գրական քանի մը խնդիրներու և անձնական պարագաներու համար, որ բնական տարաձայնութիւն մը կը ձգէին քառորդ դար մը ամուրիաբար Փարիզի մէջ իմաստասիրողի մը և քանի տարի ամուսնական կենցաղով մը Արեւելքի Հաօմին մէջ գրողի և գործողի մը միջեւ։

Միսաքեանի պայմանադրած այդ տարուան պայմանաժամին՝ համառօտեցաւ, սակայն, բաւական ձախորդ կերպով։ Ժողովէն, օրագրութենէն, թաղերէն այդ անձն իրենց կողմը քաշելու համար բան չմնաց որ չընէին. սակայն ինքը դեռ ինկած չէր իր հին անմէա չէզոքութենէն, ու թարմ և հզօր համբաւքին գիտակցութիւնը՝ բաւական ուժգնութեամբ անխախտ կը պահէր զինքն հոն։

Իր նախնի ծանօթներուն տեսական աղդեցութեան ու համակրութեան գաղափարը դեռ հզօր կը պահէր իր Ֆրանսական անձնասիրութիւնը, իր համարձակ անձնավստահութիւնը, որ յաճախ ալ աններդաշնակելի հը-

պարտութիւն մը կը ջամբէին իր քիչ շատ փիլիսոփայական (իր իսկ բառով) միտքին։ Կայի՞ն այդ հին ծանօթներուն մէջ այնպիսիներ ալ՝ որ՝ քսան և չորս տարուան ծոյլ տաբակացութեամբ՝ կը տարուբերէին Միտաքեանի իմացականին ու բարոյականին հակոտն վիճակի մը մէջ, ու ինք իրաւունք ունենալու էր անոնց շատ երես չընելու՝ որչափ ալ ջանային անոնք խմցունել իրեն իրենց ջուրերէն։ Որով պատճառ մը աւելի ունեցան զինքն ատելու։

Տարի մը՝ իր տարաշխարհիկ գործունէութեանց կոյս ոգին անդին չանցաւ քանի մը մտերիմներու տունը խորհրդակցական սահմանէն։ Հին կարապն հրապարակով խօսեցունելու ոմանց հետապնդութիւնն՝ յաջողեցաւ վերջապէս նետել օրուան առեանը, բաւական ձախորդ պարագաներով, տարաբաղդ Միտաքեանը, որ արդէն ազդեցութեամբ մը «Առաջին անգամ այս պարագաներով հրապարակ ելնելս ինծի բարեգուշակ չը թուիր» կը գրէր իր առաջին տողերով. երանի՜ թէ մտիկ ընէր իր ներքին այդ թելադրութեանցն ու չգրէր դեռ։ Ահաւասիկ այդ պարագաները. վա՛ս, կենդանի բառերուն վրայ ծագած էր տաք վէճ մը Մասիսի և Փունջի մէջ, որ կցորդուելով հին հաշիւներու և պրկումներու հետ և տակաւ աճելով՝ առաւ ակադեմական

զուարճալի երեւոյթ մը. բանաստեղծներ, փաստաբաններ, դատաւորներ յուզուեցան անխաներով. դրուած չմնաց որ բան չըրեր այդ բանտերուն՝ լոյսերին, երկայնքին, քղանցքին ու տուներին վրայ. գրեցին միանգամ Ա. Մ. Պարապաղաչեան ու Տէրոյենց ալ։ Եւ այդ զոր-[illegible] էր՝ որ պարագայ Միսաքեանն անգամ իր լռութենէն ու գեղեցիկ պատրանքէն։

Համեմատական այդ հսպառ մակագիրով գըրեց ի՞նչ ալ քանի մը հռետորական յօդուած. իր բարեկամները խանդով ողջունեցին զինքը. այո, չխոս՛կը, բանը չէ՛ր արժեր ա՛յնքան լեզու և ա՛յնքան գիտարանութիւն և տաղանդարանութիւն սկըրթելու չափ։

Չէ՛ր արժեր որ այդ բառական ու անձնական վէճին համար՝ առաջին անգամ իր բովանդակ կծանող լրջութեամբը հրապարակ նետուէր, վիճէր, մերթ տղայանալ ու մերթ վարժապետանալ, ալ լուէր, հեծուկի մասնուէր՝ Փարիզի քաղցն և հինգ տարուան փիլիսոփան, որուն համար կայի՛ն աւելի կարեւոր գործեր։ Յաջորդեցան, Յ. Պարոնեանի բառծին պէս, խորենց ծովը ձգել հին լուղորդը, և յաջողեցան ընկղմել խոկ զայն, փասն զի իրենց ընդդիմութեամբ կը լողար և կը մոլոկէր գիրենք անխնա՛յ։

Տասն ․ ․ ․ էինք մենք այն ատեն, և Մի-

պարտութիւն մը կը ջամբէին իր քիչ շատ փիլիսոփայական (իր իսկ բառով) միտքին։ Կայի՞ն այդ հին ծանօթներուն մէջ այնպիսիներ ալ՝ որ՝ քանի և չորս տարուան ծոյլ առթակացութեամբ՝ կը տարուբերէին Միսաքեանի իմացականին ու բարոյականին հակոտն վիճակի մը մէջ, ու ինք իրաւունք ունենալու էր անոնց շատ երես չընելու՝ որչափ ալ ջանային անոնք խմցունել իրեն իրենց ջուրերէն։ Որով պատճառ մը աւելի ունեցան զինքն ատելու։

Տարի մը՝ իր տարաշխարհիկ գործունէութեանց կոյս օդին անդին՝ չանցաւ քանի մը մանրիմներու տունը խորհրդակցական սահմանէն։ Հին կարապն հրապարակով խօսեցունելու ոմանց հետապնդութիւնն՝ յաջողեցաւ վերջապէս նետել օրուան առեանը, բաւական ձախորդ պարագաներով, տարաբաղդ Միսաքեանը, որ արդէն ազդեցութեամբ մը «Առաջին անգամ այս պարագաներով հրապարակ ելնելս ինծի բարեգուշակ չը թուիր» կը գրէր իր առաջին տողերով. երանի՜ թէ մտիկ ընէր իր ներքին այդ թելադրութեանցն ու չգրէր դեռ։ Անհաւատալի այդ պարագաները. վա՛ս, կենդանի բառերուն վրայ ծագած էր տաք վէճ մը Մասիսի և Փունջի մէջ, որ կցորդուելով հին հաշիւներու և պրկումներու հետ և տակառ ածելով՝ առաւ ակադեմական

զուարճալի երեւոյթ մը. թատերասրահներ, փառա-տօնականներ, դատարաններ յուզուեցան ամբո-ներով. դրուագէն չմնաց որ բան չգրէր այդ թատերում՝ լոյնքին, երկայնքին, քղանցքին ու տուներին վրայ. գրեցին մինչեւ Ա. Մ. Պարտադրեան ու Տէրոյենց ալ: Եւ այդ գոր-ծակցութեանց էր՝ որ պարպեց Մխաքեանն անգամ իր լռութենէն ու գեղեցիկ պատ-րանքէն:

Համերաշխական այդ հարսխու մանկագիրով գը-րեց ի՛նք ալ քանի մը հետաքրքրական յօդուած. Իր բարեկամները խանդով ողջունեցին զինքը. այո, չհասա՛կը, բայց չէ՛ր արժեր ա՛յն-քան լեզու և ա՛յնքան գիտարանութիւն և պատմաբանութիւն սկրրթելու չափ:

Չէ՛ր արժեր որ այդ թատրական ու անձ-նական վէճին համար՝ առաջին անգամ իր բովանդակ կծանող լրջութեամբն հրապարակ նետուէր, վիճէր, մերթ տղայանոր ու մերթ փաստաբանօրէն, ասուլէր, հեծուկի մատ-նուէր՝ Փարիզի քաղն և հինգ տարուան փի-լիսոփան, որուն համար կայի՛ն աւելի կարեւոր գործեր: Յանձողեան, Յ. Պարոնեանի ըստ-ծին ալէս, իրենց ծովը ձգել հին լուղորդը, և յաջողեցան ընկղմել խոկ զայն, փառն զի ի-րենց ընդդիմաւորաբար կը լողար և կը մարտ-կէր զիրենք անխնայ:

Տասնապատ հինգ միանգամ այն ատեն, և Մի-

սաքեանը տեսնելէ առաջ՝ տեսանք ու կար-
դացինք իր գրուածները բացառիկ հետա-
քրքրութեամբ. զմայլեցանք իր ոճին ու
ճարտարախօսական ուժգնութեան վրայ կըծ-
ուացած նորանշան անձնատիրութեամբ, և ա-
նողոք ճշմարտասիրութեամբ մըն ալ առած
խրատուցիչ կերպարանք: Կը բաղձայինք տես-
նել փիլիսոփայ մարդը, կուզէինք մենք ալ
տեսնել զինքը, դաս առնել իրմէն. մանա-
ւանդ մեր մէջէն մէկն՝ որ կոյր տարփող մըն
էր հին յիշատակներու հին լեզուներու և հին
մարդերու:

Պոլիս գալէն տարի ու կէս ետքը պատա-
հեցանք իրեն. անձրեւոտ իրիկուն մըն էր երբ
ներկայացանք անոր: Պատուելին (վասն զի
այսուհետեւ այս անունով պիտի անուանենք
զինքը) Սէլամիյէի փուռնէն հաց կառնէր.
միջահասակ, խարտեաշամօրուք, առոյգ կազ-
մով, կարմիր երեսներով և վառվռուն աչ-
քով՝ վաթսուննոց մը կը ցուցնէր: Առաջքին
երեւոյթը՝ փիլիսոփայ ամղանէն ու անյարդար
մօրուքէն ու ֆեսէն զատ՝ չունէր կարգէ
դուրս բան մը: «Օ՛ բարեւ ձեզ» ըսաւ, և տաք
ժպիտով մը քանի մը խօսք փոխանակելէն
ետեւ՝ «Կերակուրիս ատենն է» կըրկնեց և հե-
ռացաւ:

Քանի մը օր ետքն՝ իմացանք որ մեր հա-
զաբարձութիւնը մտադիր է երեք զատախօս

դնել մեր դպրոցին Միսաքեանը։ Ջէի՞նք ակնկալեր զայս. զի թո՛ղ որ չարունակեալ խառնաշփոթութիւններէ ետքը՝ մենք ալ ուսումէ յուսահատած՝ ինքզինքնիս տուած էինք խառնաշփոթ դպրոցական կեանքի մը, լաւ ալ էինք որ Միսաքեան՝ հակառակ իր մէկ հին Վսեմ. աշակերտին թախանձանքին՝ ըսած էր քանիցս թէ «Ես դասատուութիւն ա՛լ չեմ կրնար և չեմ ուզեր ընել»։

Մեր այս դպրոցն ունէր այն ատեն արտաքին կանոնաւոր երեւոյթ մը և ներքին անկանոն վիճակ մը. աշակերտներէն շատեր երես ելած էին, ու հասակաւորներն ալ՝ ինչպէս ըսինք՝ վարակուած խառնաշփոթութեանց ձեռտեւանքով։

Ուսումնական վիճակը՝ Ֆրանսերէնէն զատ՝ շատ յետնեալ ու դադարեալ իսկ էր։ Յաճախ հարկ կըլլար մեզի՝ դաս տալ մեր հայերէնի դասախօսին. յառաջադէմներն ու աչերնին բացուածները՝ հետզհետէ կելնէին դպրոցէն։ Քանի մը ընկեր էինք՝ որ քիչ մը սէր ունենալնուս համար հայ լեզուին՝ դեռ կը դիմանայինք հոն, և ինքնին՝ առանց առաջնորդի՝ կը կարդայինք օրուան բանաստեղծութիւնները ու գրաբար խոշոր գիրքեր, Զարգացելոցն ու Իլիականը: Ունէի՞նք Տիգրանակերտացի կրօնախօս ու կրօնակեաց վարդապետ մըն ալ, որուն մատենադարանէն գրաբար գիր-

քեր փոխ առնելով՝ անյագաբար կը կարդայի տարիքիս անմատչելի բաներ, մինչեւ իսկ Հ. Գաբրիէլ Աւետիքեանի **Պօղոսի Մեկնութիւն-ները** և **Օգոստինոսի Թղ. Քաղաքին Աստուծոյն**: Ունէինք նաեւ ծերուկ դաստիարակ մըն ալ, որ գլուխ ուռեցունելու աստիճան ժամերով կը պանծացունէր գրաբառ լեզուին վսեմութիւնը. մոլեգնաբար ինծի կը խօսէր մեծ Հ. Արսէնի ու Հ. Եդուարդի վրայ՝ հին-յոյն կէս իմաստուններուն նման ձեռքով ոտքով չարժուձեւերով ոստոստելով: Ա.ը կը նմանցունէր նարինջի և Բ.ը ելակի: Կարդացունէր տուփական չեչտով մը անոնց ոտանաւորներէն ճոռոմագոյնները, զորս գոց ըրած էր. մերթ կը պոռար աստուածապարարկի մը պէս «Պսակունքնե՛րդ ուռեմ, Հա՛յր Եդուարդ», մերթ լուռ մռռ հիացումով կարտասուէր՝ աչերն յառած իր մուսային (վասն զի ունէր ստապային մուսայ մըն ալ). արտասանած ամէ՛ն մէկ բառին նուիրացած ձեւերը կը կաղապարէր իր ալեծածան մարմինին վրայ՝ դերասանական շարժումներով և տաղտկացունելու աստիճան կրկնաբանութիւններով, այնպէս որ ողջայոցմէ շատերն ա՛լ երես ելած էին: Կը խօսէր հին իմաստասէրներուն, մանաւանդ Սենեկայի վրայ, որուն ամոյին իմաստներուն սիրահարած էր՝ կարեւէր խարռելէն ետեւ առանին սիրոյ մէջ. կը խօսէր

աստուածաբանական ու փիլիսոփայական խորունկ նիւթերու վրայ, Բարիի եւ չարի սկիզբին, Նիւթին յաւիտենականութեան, իրաց վախճանին, Պիւթագորեանց ու Ճեմականաց վրայ՝ ճիշդ հին հայու մը և մանաւանդ Ա. Մանծոնիի գիտուն-իմաստակ Ֆէրրանտէ զուարճալի խելքումը և տրամաբանութեամբ(1), և մենք՝ մանաւանդ ես՝ ժամերով մտիկ կընէինք ի յարգանս իր մաքուր ծերութեան այդ դէր վարժապետին ատենականները, որ շատ եպիսկոպոսացածներու աշխատակցած Շահնազարեան ու Ներսէսեան վարժարաններուն դաստիարակած ու Ռ. Պէրպէրեանի ալ վարժապետած և Միսաքեանի ալ աշակերտակիցն եղած էր։ Այդ կարգէ դուրս առողջ ծերունին՝ ցայնվայր դպրոցական յարկերուն տակ մնր տեսած միա՛կ իմաստասէր մարդն էր՝ որ նախկին բողբոջը մնայց մեր մէջ ծաղկաքաղ փիլիսոփայութեան մը և համբերող առաքինութեան։ Այդ անձն էր Թէոդորոս Զօրայեան, ուտելիքն էր արմաւ չաքարած պանիր և քաղցուեղէն. միս քիչ կուտէր։ Եւ մեռաւ իննըսնամեայ։

Այս Զօրայեան՝ օր առաջ աւետեց մեզի թէ Միսաքեան Պոլէսը մեզի պիտի դասախօսէր. Ա՜հ, այդ Պուկs անծանօթ մակդիրը

(1) Ա. ՄԱՆԾՈՆԻ Խօսեցեալք, Թրգմ. Հ. Եզ. Հիւրմիւզ. տպագր. Վենետիկ, 1875. հատ. Բ. էջ 451—454։

մանաւանդ՝ շատ կը հետաքրքրէր մեզ. արդե՛ք Գղատոնի կապպարէ՞ն կերած թէ Եղիա մարգարէին քղանցքին կտորէ՛ն ժառանգած մարդ մըն էր Գուէտը. ամպրոպային հմայք մը կար այդ պուէտ ձայնին մէջ, յոյժ տաքքեր և յոյժ գրաբառ ալ Ֆրանսական բոէզ-նա՛յ ձայնէն:

Անգամ մը իմ բացակայութեանս՝ այցած էր դպրոցն ու ախորժած մեր մէկ քանիին գրաբառի համար ունեցած տարփանքէն: Իր երկրորդ անգամ և վերջնապէս հաստատուելու համար գալու որոշուած օրն՝ առաջին դասարանը կըսպասէինք 6-7 հոգի կրօնական լռութեամբ: Հասաւ ակնոցաւոր մարդը (1), վրան ալ մանթոյ մը. խոշոր փէս մը գլուխն և քանի մը գիրք ծրարած անութին ներքեւ: Եւ Ֆրանսական թեթեւ ասուժով մը բազմեցաւ իր աթոռին վրայ. չափ չունէր մեր ուրախութիւնը՝ մանաւանդ մենէ երկուքին: Կըմտածէինք պատանեկան երկիւղածութեամբ՝ թէ 25 տարի Փարիզի մէջ անցունող մարդ մը, որ կը ներկայանար մեզի այդ պարզ հայու տարազով, անշուշտ փիլիսոփայ մը ըլլալու էր եթէ ոչ Պրոմեթէոս մը: Կը դիտէինք իր յանկարծական շարժումները. Ֆոնօկրաֆի

(1) Իբրև մարմնական նշաններ՝ Միսաքեանի վրայ գիտուած է աչքին մրոյն շեղութիւնն և մէկ ճկոյթին կարճութիւնը:

պէս կը քաղէինք իր բերնէն թռած զգոյշ բառերը, զոր կարտասանէր իրեն սեպհական մե՛ղմ, յստա՛կ, քաղցրո՛ր արտասանութեամբ։ Առաւ քանի մը տեղեկութիւն մեր անցեալին վրայ և հարեւանցի քննութիւն մը ըրաւ մեր հայերէնին։

Քանի մը պատասխաններ տուինք Զարգացեղոցէն, որոց չհաւնեցաւ։ «Զարգացեղո՛ց ալ կը կարդաք, հէ՞. դուք ճիճ չեղած մարդ զարնել կուզէք կոր։» Ոտանաւոր ալ կը գըրէինք այն ատեն. «Արձակի՛ աշխատեցէք, ըսաւ, ձեզի Հիւրմիւզի գործերը պիտի կարդացունեմ. Տելեմաք և տրամաբանութեան ալ դասեր պիտի տամ»։ Քանի մը անգամ այսպէս փորձելով չարունակելուն վրայ՝ հետզհետէ կը փոխուէր մեր հայ ուսումին ընթացքը. Հոմերի Իլիականը տեղի տուաւ Վիրգիլի Ենէականին ու Ֆրանսերէնն ալ Հայերէնին, որուն վրայ մանաւանդ ե՛ս շատ ուրախացայ։ «Ես կուզեմ որ, ըսաւ, աղէկ սորվիք Հայերէնը, մինչեւ որ չհարստանաք գաղափարով՝ գրել չպիտի տամ ձեզի. Ֆրանսերէն ալ պիտի տամ՝ բայց հարիւրին իննսուն Հայերէ՛ն պիտի սորվիք։» Շանթի՛ պէս զարկաւ այս վճիռը մեր մէջէն մէկ երկու Ֆրանսամոլներուն, որ կը զարմանային լսելով այս յայտարարութիւնը քառորդ դար մը Ֆրանսայի կաթը ծծողի մը բերնէն։ Երրորդ դասին հետը բերած էր

Հիւրմիւզի Տելեմաքը, Անաքարսիսի Ա. հատորն ու Ֆրանսերէն հին տրամաբանութիւն մը, զոր թարգմանելով գոց պիտի ընէինք և օրինակէինք ալ. երբեմն Շաքաալէն ալ գոց ընելով իբրև Ֆրանսերէն դաս, բայց ո՛չ իր ուզելովը: Վեց եօթն ամիս ինկանք ելանք այդ մէթոտով. աշակերտներուն մեծ մասը դժգոհ էին ու չէին հետեւեր այդ դասերուն՝ օգուտ քաղելով դպրոցին թոյլ գնացքէն. այլ կայի՞նք քանի մը հոգի՝ որ բոլորովին անմռունչ համակերպութեամբ և պատճառաւոր եռանդով, մանաւանդ ապագային մեծ դասեր կորզելու ակնկալութեամբ, կը հետեւէինք գոցի այդ չոր դասերուն, և ըստ իր թելադրութեան՝ գիշերներն ու պարապոյ ժամերը կը շարունակէինք կարդալ և օրինակել իսկ՝ Ռոլէնի ու Անաքարսիսի ստուար հատորները, Ենէականն ու Ե. Հիւրմիւզի տաղերը: Ինք չհասած՝ գրաբարի մէջ (ի՞նչ պահեմ մեղքս) ես առած էի յատուկ զարգացում մը, պատճառով մը բնաւ գլուխ չունենալով Ֆրանսերէնի, և գրեթէ անսխալ կը գրէի Բագրատունիի ոճին կապիկ նմանութեամբ մը. գրած ալ էի Որիոն վերնագիրով ձմեռուան վրայ տաղ մը, որուն մէջ բախող և ողընդժնեայ բառերով ձմեռուան խստութիւններն իբրև թէ կը պատկերացունէի, քանի մը ձեւ ալ յարմարելով Մշակականէն.

և կարդացի իրեն զայն ու ըսի թէ Վենետիկ պիտի երթամ ու Հայր Արսէնին պիտի հասանիմ. ժպտեցաւ, և այնուհետև աշխատեցաւ վարպետ ձևերով առաջքն առնել այդ Վենետիկի գաղափարին, որ տղայական գաղափարներուս ամէնէն հաստատն էր և որ պիտի կըրնար միանգամ ընդ միշտ փոխել զիս....: Ինք Միսաքեան ձգել տուաւ մեզի վերջապէս Հ. Արսէնը, զոր յաճախ խծբծելու առարկան կը քննադատէր, ու դարձուց մեր միտքերն Հիւրմիւզի նկարէն ոճին. ամէն համ Հիւրմիւզի ոճին մէջ էր, ըստ Պուէտին. ամէ՛ն գեղեցկութիւն, հայկաբանութի՛ւն, վայելչութի՛ւն, ճաշա՛կ, շնո՛րհ, մինչև Ս. Հոգի՛ անգամ. իր նախապաշարումներէ՛ն էր աս: Կըզմայլէր Անաքարսիսի վրայ. կըսէր ստէպ «Հայերէն սորվելու համար ծայրէ ծայր գոց ընելու է Անաքարսիսն և Աստուածաշունչը. չա՛ն պէս աշխատելու է»: Այս խստութեանց վրայ աշակերտներն սկսան ա՛լ աւելի խըրտչիլ իրմէն, որոնց մէջ կայի՛ն դասէն դուրս մարթանքով զինքն իրենց քաշող և օգտուողներ: Կրտսեր Դուրեան և իր մէկ ընկերը՝ ձգելով իրենց սիրելի Ճեմարանը՝ կուգային ունկնդիր ըլլալու մեր դասերուն և առնելու վարժապետական ճիւղներնին: Օր մը Դուրեան հրատարակած էր Փունջի մէջ արձակ քերթուած մը գեղեցիկ, զոր ես կարդացի

բարձրաձայն մեր Պատուելիին. մտիկ ընելէ ետեւ քաղցրութեամբ՝ դարձաւ Դուրեանին — «Եթէ յաջողիս, ըսաւ, գրել այդ իմաստն Հիւրմիւզի գրաբառովը, այն ատեն կըլլաս ճշմարիտ բանաստեղծ»: Սակայն Դուրեան գլուխ չունէր գրաբառի. ցայնվայր կը գրէր գեղեցիկ թարգմանութիւններ ու բանաստեղծութիւններ աշխարհաբար. այնուհետեւ իբր ակամայ տուաւ յայտնապէս ինքզինքը գրաբառի՛ ալ: Քանի մը անձերու այս կարեւոր դարձին՝ Պատուելիին հեղինակական յորդորներուն հետ՝ մե՛ր ալ եռանդը պատճառ մը աւելի եղաւ՝ որով իրենց հիմնաւոր ապագան պատրաստուեցաւ լրջագոյն յատակի մը վրայ:

Երբեք չէր յոգներ բան մը բացատրելու, տպաւորագոյն ընելու համար, այլ հեղինակորէն «գացէ՛ք կարդացէ՛ք այս ինչ գիրքը» կըսէր. խորհուրդներ կուտար հեգնութեամբ խառնուած և գեղեցիկ հատուածներ կը կարդար ու կարդալ կուտար լայնաբառութեամբ:

Ջուարճախօսութիւնն ալ պակաս չէր մեր դասէն՝ մանաւանդ մէկ քանիներու թելադրութեամբը: Ամէնէն կարեւորն էր տրամաբանութեան դասերնիս. ինք շատ հզօր խելամտութիւններով կը բացատրէր խորհելու արուեստին կանոնները, որ հիմայ (1898) վերցած են գրեթէ մեր ամէ՛ն դպրոցներէն՝ տեղի տալով ճարտարխօսութեան և բանաստեղ-

ծութեան, առաջինը դայեակ սուտին և երկրորդը մխիթարանք անյոյս երիտասարդներու։ Այդ տրամաբանութիւնն էր Ֆրանսերէն հին գրքոյկ մը, զոր մինչ ծածուկ կը պահէր և զոր հեղինակն իմանալու համար երբ օր մը գաղտ կը թղթատէի մէկուն թելադրութեամբն՝ ինք վրայ հասաւ, զայրացաւ, ու դատապարտուեցայ հեռանալ դպրոցէն ամիսի մը չափ....։ Այսպէս՝ շատ խիստ էր իր փոշոտ գաղտնիքներուն համար, և այդ խստութենէն աղէ՛կ կօգտուէին վարպետորդի սաները, որ կըրցան շողոքորթել զինքը։

Պոլիսի Հայերէն-Ֆրանսերէն դասատուներուն գրեթէ ամէնն ալ սկսած էին քրթմնջել իր վրայ, վասն զի անխնա՛յ կը դատափետէր անոնք. «Չե՜ն կարդար, կը գրէր. չգիտե՜ն դաս կուտան» կաղաղակէր։ «Գաղափա՛ր, պատմութի՛ւն չունին, ծանծաղ ու թեթեւմարդիկ են»։ Մեր դպրոցէն միայն կառնէր 10 ոսկի ամսական՝ երկսեռ աշակերտներու Ֆրանսերէն ու Հայերէն դասախօսութեանց համար. այս պարագան բաւ էր իրեն դէմ հանելու կարգ մը դասատուներ, որ չունէին լաւ վիճակ մը։ Այդ քրթմնջիւններն ու նորանոր հնարքներ և իմաստակ դիմախօսութիւններ այնպէ՛ս ազդեցին իր վրայ՝ որ սկըսաւ կասկածիլ մեր հաւատարմութենէն ալ։ Երբ դասէն դուրս բան մը հարցունէինք՝ կը

նեղացուցէր կը փախչուցէր. «Դո՛ւք թելադ-րեցա՞ծ էք» կը պոռար: Այդ կասկածոտ բնաւորութիւնն հետզհետէ այնպէս աճեցաւ մեր տղա՛յ երկայնամտութեան հետ՝ որ ալ մանուկի մը պէս մե՛նք կը գործածէինք զինքը, իր խօսքէն ու ակնարկութենէն դուրս չէինք ելներ: Կը ձեռնարկէինք իր պատուէրին անսասալով օրինակել ամբողջ գիրքեր, և հակառակ թելադրութեան հոգաբարձուներուն՝ կուզէինք որ ամէ՛ն պարագայի մէջ՝ ի՛նք ըլլայ մեր ուսուցիչը: Եւ՝ ութ-տասն ամիս այսպէս շարունակեցի իր կէս ակադեմական կէս ընտանեկան դասերուն, և ելայ դպրոցէն չարշի՜... իբրև թեզ Գուալոյի Արուեստ Բերթողականին Ա. գլուխը թարգմանելով յանձնաւոր գրաբար:

Մէկ երկու տարի եա չարունակեց դաս տալ այդ վարժարանին մէջ՝ բաւական անլուրջ յուզումներու ալ խաղացողն ու խաղալիկն ըլլալով՝ մինչև որ յաջողեցան հանել զինքը. չկրցաւ իր երկա՛ր մէթաւոին վրայ հասցնենել շատ աշակերտ. երեք չորս հոգի միայն կրցան օգտուիլ իրմէն՝ այն ալ իրենց խել յատուկ ճիգումն ու զիտնասիրութեամբ: Թերևս պղջա՛ց ալ դասախօսութեան ակալուն: Բէչ մը տանէն ալ դաս տալու Գասպդիուղի դպրոցն՝ առանց զգալի արդիւնքի. «Սկիւտարի հողն ու ետանեղը ան՛ղ մը·չփկաց»

կ'ըսէր, վասն զի Սկիւտարցի երեք չորս տա-ներ՝ Ամրտոլցիներու՝ պէս կը հետեւէին իր խստապահանջ խորհուրդներուն։

Ծաքերն սկսած էր քանի մը տուներ ալ առանձին դաստիարակութեան...։ Ու անգամ մը ժողովին յուղուած մէկ նիստին ատենա-պետ ալ եղաւ. փորձա՛նք կացութիւն, որուն վրայ Յ. Պարոնեան գրեց իր զաւեշտական կենսագրութիւնը՝ բաւական ճիշդ ու համով անէկտոդներով. սաստի՛կ զայրացաւ այդ կենսագրութեան վրայ և բերանն աւրեց ալ։

Ատեցող կը թուէր կուսակցական վէճե-րու, և յաճախ՝ յիշատակով իր հին բարե-բաստիկ ու բարի ժամանակներուն՝ զզուան-քով կը դատապարտէր Ընդհանուր ժողովին ընթացքը։ Կ'ատէ՛ր, նորերուն հետ, հին կա-նոնադրականներն ալ, որոնք աղէ՛կ տեսած էր հեռուէն և որոց աշակերտներուն ամենի (1) ընթացքին ականատես մօտէն՝ կը մկրտէր տե-սակ մը մակդիրով, որը չե՛նք կրնար յիշել։ Ա՛լ հետզհետէ իյնալու վրայ էր իր տրամա-բանութեան անաչառ ոգին ալ. 1885էն ան-դին ա՛լ անկեաց կեանք մը կանցունէր՝ չա-տերուն աննշմարելի, իր հին անյողդողդ բնա-ւորութենէն բաւական բան ալ վերջապէս զո-հելով իր միջակ շրջավայրին ու իյնկած մի-ճակին պահանջումներուն, և այդ զոհերուն

(1) Իր բառն է։

նեղարտէր կը փախչըտէր. «Դո՛ւք թելադ-րուա՞ծ էք» կը պոռար։ Այդ կատակածոտ բնաւորութիւնն նեղոնէ այնպէս անեցաւ մեր ադա՛յ երկայնամտութեան հետ՝ որ ալ մանուկի մը պէս մե՛նք կը գործածէինք զինքը, իր խօսքէն ու ակնարկութենէն դուրս չէինք ելներ։ Կը ձեռնարկէինք իր պատուէրին անսալով օրինակել ամբողջ գիրքեր, և հակառակ թելադրութեան հոգաբարձուներուն՝ կուզէինք որ ամէ՛ն պարագայի մէջ՝ ի՛նք ըլլայ մեր ուսուցիչը։ Ես՝ ութ-տասն ամիս այսպէս շարունակեցի իր կէս ակադեմական կէս ընտանեկան դասերուն, և ելայ դպրոցէն չարշի՛... բերել թեզ Պոլսոյ Ա.րուեւս Բեր-թողափանեին Ա. գլուխը թարգմանելով յանդաւոր գրաբար։

Մէկ երկու տարի ևս շարունակեց դաս տալ այդ վարժարանին մէջ՝ բաւական անյուրջ յուզումներու ալ խաղացողն ու խաղալիկն ըլլալով՝ մինչև որ յաջողեցան հանել զինքը. չկրցաւ իր երկա՛ր մէթոտին վրայ հասցունել շատ աշակերտ. երեք չորս հոգի միայն կրցան օգտուիլ իրմէն՝ այն ալ իրենց խակ յատուկ ճիգովն ու գիտնասիրութեամբ։ Թերևս զղջա՛ց ալ դասախօսութեան սկսելուն։ Քիչ մը առնէն ալ դաս տուաւ Գաւառդիւղի դպրոցն՝ առանց զգալի արդիւնքի. «Սկիւտարի հողն ու եղանակը առ՛ղ մը չինկաւ»

կ'ըսէր, վասն զի Սկիւտարցի երեք չորս սա-ներ՝ Ամրտոլցիներո՛ւ պէս կը հետեւէին իր խստապահանջ խորհուրդներուն։

Ծաքերն սկսած էր քանի մը տարիներ ալ առանձին դասախօսութեան...։ Ու անգամ մը ժողովին յուղուած մէկ նիստին ատենա-պետ ալ եղաւ. փորձա՛նք կացութիւն, որուն վրայ Յ. Պարոնեան գրեց իր զաւեշտական կենսագրութիւնը՝ բաւական ճիշդ ու համով անէկտոդներով. սատի՛կ գայլացաւ այդ կենսագրութեան վրայ և բերանն առերեց ալ։

Անեցող կը թուէր կուսակցական վէճե-րու, և յաճախ՝ յիշատակով իր հին բարե-բաստիկ ու բարի ժամանակներուն՝ զզուան-քով կը դատապարտէր Ընդհանուր ժողովին ընթացքը։ Կատէ՛ր, նորերուն հետ, հին կա-նոնադրականներն ալ, որոնք աղէ՛կ տեսած էր հեռուէն և որոց աշակերտներուն ամենի[1] ընթացքին ականատես մօտէն՝ կը մկրտէր ան-տակ մը մակդիրով, որը չե՛նք կրնար յիշել։ Ա՛լ հետզհետէ իյնալու վրայ էր իր տրամա-բանութեան անաչառ ոգին ալ. 1885էն ան-դին ա՛լ անկեաց կեանք մը կանցունէր՝ չա-տերուն անճշմարելի, իր հին անյողդողդ բնա-ւորութենէն բաւական բան ալ վերջապէս զո-հելով իր միջակ շրջավայրին ու ինկած վի-ճակին պահանջումներուն, և այդ զոհերուն

---

(1) Իր բառն է։

տանն՝ զինքը Փարիզէն ճանչցողներ, — բը-
ժիշկ, բանասէր — «Ո՛ւր է ան Փարիզի Մի-
սաքեանը, ասու՛րը չէ մնացած հիմայ իր
վրայ» կ'ըսէին: Եւ արդարե՛ւ, տարիներն ու
ներհակներն ա՛լ սկսած էին յայտնապէս ապխա-
ցունել իր խո՛ր ու անտե՛ս վէրքերը: Իր հին
նկարագիրէն իր վրայ կը տեւէին դեռ իր
անձնավստահութիւնն և անկարօտ օրինապա-
հութիւն մը, զոր իբրեւ մինչեւ ի մահ, ամէն
պարագայի մէջ, իր ետեւէն ընդ-քարշ տա-
նիլ կը ջանար:

Զբօսական ժամադրավայրն էր Սէլամսըզի
Արթին աղա Թորգոմեանի սրճարանը, ուր
ամէն երեկոյ ժամը 12էն մինչեւ $1^{1}/_{2}$ ներկա՛յ
էր քանի մը բանասէրներու հետ: Կը խօսէր
ընդհանրապէս օրուան նիւթերուն վրայ՝ իրեն
սեպհական որոշուն պերճախօսութեամբ մը:

Կը կարդար մանաւանդ Վարդան փաշայի
ու Ա. Մ. Գարագաշեանի գրածները. կը
խօսէր մրգեղէններու, Փարիզի կենցաղին,
Ամիրաներուն և Ճեմարանի ժամանակներուն,
Ֆրանսայի մեծ անձնաւորութեանց և արուես-
տական գիւտերու վրայ՝ հասուն բացատրու-
թիւններով. կը պանծացունէր անգղիական
գործնական հանճարը, կը խօկար Գերմանիե-
րու լուրջ յառաջդիմութեանց վրայ, մեծ յոյ-
սեր և համակրութիւն կարտայայտէր Իտալա-
ցիներուն վրայ. առիթ չէր փախցունէր Կա-

Թուրք Համիտին դէմ խօսելու՝ գրեթէ միշտ վանական մեկուսի մտածութեամբ մը վերջացունելով իր խօսակցութիւնները։

Տասը տարի չարունակ կերթայինք՝ իրիկունէ իրիկուն՝ չարշիի անշա՛ն և ապաշնո՛րհ գործերու մը մէջ խոշտանգուած միտքերնիս օթափեցունել հոն իր տեսքովը ու խօսքովը, որ ունէին մեր երիտասարդութեան համար հմայք մը հոմերական։ Սակայն շատ ալ կադանէր ու կը խաղար՝ հին հնարքներու մը վրայ։ Երբեմն ալ ժամ մը լռիկ մնջիկ անկիւնը նստած՝ մխքարշը բերնին՝ առնելէ ետք դաւաթ մը ջուր, կը վառէր լապտերն ու թեւաւոր ստուերի մը պէս կը մեկնէր անետակը։ Հեռզհետէ թախծագին կերպարանք մը առնելու վրայ եղող այս կեանքին կարեկիր, չատերը՝ գործերուն ներածին չափ՝ աշխատեցան բարեկամարար իրեն յատուկ օրագիր մը հանել տալու, այլ ինք ի սպառ տարտամ խրատուցումով մը չհամարձակեցաւ. ա՛ն ծեր էր վերջապէս։

Իր հին աշակերտներէն ոմն՝ մինչեւ անդամ իր ոսոխներուն դէմ հրապարակով տախելու աստիճան յարեցաւ իրեն, որպէս զի սիրտն առնելով՝ հաշտուի որոնց հետ հին պուճուկներ ունէր. սակայն ի զուր։ Տարիքին հետ կածէր կասկածոտ ու մենասէր բնաւորութիւն մըն ալ, որ կը մթագնեցունէր և

արտաքին աշխարհի հետ անհաղորդ կը պահէր իր իմացականը։

Միշտ կը կարդար, սակայն քիչ կը գրէր. գրածն ալ ընդհանրապէս տատանուոր էր. երկարոտն իմն և անօսրած իմաստներով։ Տարիքն եօթանասունը կանցնէր և փորձառութիւնն ալ եկած լեցած էր՝ իր զուարթամտութիւնը փոխելու անյար ու անապատճառաւոր զուարճախօսութեանց և հակադրական վարքի մը, որուն մենք՝ դժբաղդ պատահարներով՝ շատ չկրցանք ըլլալ ականջալուր և ականատես։

Հին բարքերու վեր ի վայր փոփոխութիւնը, հրապարակային կապիկ ու չտես կեանք մը, իր կարի ճշմարտասիրութիւնէն ու անձնասիրութիւնէն թելադրուած մարդատեցութեան մը հետ՝ ուծացուցած էին զինքն իր սիրածներէն անգամ. և Միսաքեան՝ կապտուած իր ախորժներէն ու փետարայթանէ՝ ա՛լ դարձած էր իր թաղին մէջ պարզ Հաճի աղայ մը՝ կենակից ու խօսակից անուսում մարդոց և մանուկներու, որ զինքը չհասկընալնուն համար՝ ինքն ալ ստիպուած էր խօսել անոնց հետ անո՛նց միտքովն ու լեզուով, որով այդ հետեւակ միտքն ու լեզուն հետզհետէ տիրեց իր վրայ ալ. անհնա՛ր է չպլըշկիլ իր շուրջը (1)։

(1) Ի. Թէն Շէքսփիրի վրայ ի պատմ. Անգղ. գրականութեան։

Այդ շուրջի անձերը կը դատէին իր ներքինն իր փոշոտ արտաքինէն ու ըստ այնմ կը բերուէին իր վերաբերումով. գիտցողներն ու զինք աղէկ ճանչցողներն ալ չէի՛ն խօսեր, ո՛վ գիտէ, ի՛նչ էր իր մեծ մեղքը։ Մենք հոս կը ջանանք ըստ կարի՝ հոգեբանական և յայտնի պարզ պատճառներու և պատմական երևոյթներու մէջ գտնել իր այդ այլակերպութեանց և այլակեցութեանց սկիզբը։

Ոչ մէկ կուսակցութեան չյարելու անորոշ ճիգ մը՝ կուսակցական և խօսուն ժամանակի մը մէջ՝ ձգած էր զինքը շատ հեռուն հասարակաց կարծիք ըսուածէն. Թերևս՝ զի հասած էր կարգ մը անողոք ճշմարտութեանց սահմանագլուխները, որ ճակատագիր կանուանենք, կամ զի իր մեծսիրտութիւնը ունեցաւ մարդախոյս ներանձնութեան խորունկ պատճառներ, զորս չկրցաւ չքացունել իր գիտցած փիլիսոփայութիւններէն և ոչ մին։ Եկած հասած էր այնպիսի ժամանակի մը, ուր հին բարքերն՝ իրենց անտաշ պարզութեամբն իսկ՝ կը մաքառէին դեռ զիրենք եղծանող նոր շրջումներուն հետ։ Այդպիսի շրջան մը կանցունէին Հայերը 15-20 տարիէ ի վեր. այդ շրջանին մանաւանդ՝ շա՛տ դժուար է ապրիլ փիլիսոփայաբար. հին հանգստասէրներն ու օրէնքի այնչափ կարևորութիւն չտուողները՝ կը թողուն իրենց լաւութիւններէն, իսկ օրի-

նպաստներն ա՛լ աւելի կը խառնուին, որով երբեմն իրենց պնդութեամբ աւելի ու աւեցող ալ կըլլային։ Պատուելին ալ՝ իր հին բարքին հետ՝ հինէ նորէ խառնուած կենցաղականոն մը ունէր, որ շատ բանեին չէր գար ժամանակին մարդոց և շրջուն մեքենայող յառաջընթացներուն. և ինք ալ փորձառու այդ շրջումներուն, ա՛լ գիտակից որ չպիտի կըրնայ ապրիլ այդ մարդոց մէջ իր գիտցած փիլիսոփայութեամբ, և դառնացած ճարակող նորութիւններէն (զոր ինք կանուանէր ապականութիւն)՝ չափէ՛ն աւելի գժգոհած երեցաւ իր խօսքերուն և տարազին մէջ. չափէ՛ն աւելի խստացաւ, և խորշեցուց իրմէն գրեթէ ամէնն ալ։ Շատերն համարեցին զինքն հասարակ տեղիով մը՝ Դիոգինէս, այլ ինք իր խստաբարութեամբն ու գիտութեամբ համեմատելի էր աւելի Տիմոնի. իր անհամբոյր բարքովն ու անաչառ դատումովը, անոնց պէս կռուեցաւ իր ժամանակակիցներուն հետ, որ մոռնալով իր անցեալ արժէքը՝ մարդատեա՛ց ըսին իրեն ու մարդատեա՛ց ալ ըրին։ Ասոնց վրայ՝ ունէ՛ր այդ մարդատեցութիւնն ռամիկին պատճառներ ալ։ Իր վերջին տարիներուն ո՛չ միայն բարեկեցիկ չէր, այլ կարօ՛տ ալ էր. շատ անգամ կուտար գիրքի, որով ստիպուած էր բնակիլ անշուք անկիւն մը։ Կերակուրն ալ ինք կեփէր հոն, կա՛մ

ալ ինք կը կարէր. ամէ՞ն գործ ի՞նք կը կատարէր այդ չորս կանգունն սենեակին մէջ, ուր շատ քիչերու ներուած էր մտնել և ականատես ըլլալ տատասյնանկեալ ամօթի մը, խորապէ՛ս զգացուած հայա՛րտ ամօթի մը։ Այնպէս ապրող կամ այնպէս ապրիլ ուզող մարդ մը՝ ինչպէ՛ս չըլլար յաճախ դատանախօս և դատնագործ ալ։ Վերջապէս ի պաշտօնէ ուրիշ մը չէր ինք։

Այդ իր սրահայինն ալ՝ Եէնիմահալլէի իջեւանին անկիւնը 5-6 մէդր մեծութեամբ սրահ մըն էր՝ տախտակեղկով մը բաժնուած երկուքի։ Դուրսի դուռնէն ներս մտնելուդ՝ դէմդ կելնէր Գատուելլիին խոհանոցն ու բակը, մէկը ձախ միւսն ալ աջ կողմէն, բակը մանաւանդ շատ խառնափնդոր էր. չորս դիէն դարակներ՝ շիշերով և պտուկներով լեցուած, տանամաններ, կրակարան, ջրաման, աղտոտ և մաքուրին խառնու քով. տակայն միշտ անջրպետուած՝ խնլքո՛վ մը։ Ներսէն անկլցած գիրքերն ալ շարուած էին այդ բակը, որուն առաստաղէն կը կախէր ձմեռնները պտուղներ սերկեւիլ կամ խաղող եայլն։ Երկրորդը՝ բուն սենեակը՝ աւելի խորն էր, և հոն էին իր անկողինը (երկու պարզ նստանիններու վրայ) կարծրացած բազմոց մը, որ աթոռներուն հետ կը ծերանար և կաղտոտէր և որուն վրայ կը դանուէին ընդհանրապէս

քանի մը կտոր նորատիպ Ֆրանսերէն գիրք։ Սնարը կը հսկէր իր աւանդական ձէթի կանթեղը, զոր ամէն գիշեր կը վառէր, վասն զի «կը վախնար գիշերն անլոյս արթուննալէն»։ Անկողինէն դէպ ի իր փողոցի դուռը կը ձգէր չուան մը, զոր կը գործածէր հիւանդացած ատենը՝ — պառկած տեղէն բանալու համար այդ խորհրդափակ մուտքը։ Մեծկակ պաշար մը ունէր անուշեղէնի. ունէր նաեւ պատուհանէն կախուած քանի մը վանդակ թռչուն, որոնք ազատ արձակեց ետքի տարիներուն։ Իսկ գետինն՝ անհամար ձեռագիր ու տպեալ կտորներ, որ քիչ մը կարգի դրուեցան մահուընէն ետքը, եւ որոց ամէնէն աննշանին արգիլուած էր դպչիլ իր կենդանութեան ատեն։ Այդ խշտեակին վրայէն լսած ենք շատ անգամ՝ կատակ թեթեւ ու անհարթ խօսքերու հետ՝ ներշնչական գեղեցիկ խօսքեր ալ, որ իր նուազուոր արտասանութեամբը կառնէին քնարական ձեւ։

Քանի տարի այդ խցիկներուն մէջ ճգնեց Պատուելին՝ ռամիկ պանդուխտներու դրացնութեամբ, ու հետզհետէ ընկճուած համակերպութեամբ։ Չէ՛ր ընդուներ հոն շատ մարդ։ Իր սակաւաթիւ աշակերտներէն մէկ քանին ու քանի մըն ալ հին բարեկամներ կրնային մտնել հոն. դուրսի դրանը համար ալ շինել տուած էր անլոյծ կղպանք մը յատուկ։ Հո՛ն

էին նաև իր լուսանկարի գործիքը. հո՛ն էր ի՛նք իր լուացարարը, ի՛նք իր խոհարարը, ի՛նք իր ծառան, ի՛նք իր տէրը։ Շատ կը կարդար մանաւանդ Իտալերէն ու Ֆրանսերէն մատենագրութիւնէն. իր սիրած լրագիրներն էին Թանն և Ժուռնալ տէ Տէպան։ Վերջերը սէր առած էր Թուքերէնի ալ, և Ահմէտ Վէֆիք փաշայի Տելեմաքը բաղդատելով Հայերէնին հետ՝ կուսումնասիրէր։

Ունէր նաև հազուադէպ բնաւորութիւն մը. իր առանձնական խօսակցութեանց մէջ՝ ինչպէս նաև իր գրուածներէն շատին մէջ՝ քիչ անգամ իր շրջավայրին տարածէն վեր կը հոլանէր իր կարողութիւնը, քիչ անգամ կը նշմարէիր իր բուն լայնութիւնն ու խորութիւնը, մանաւանդ պատմական ու բանասիրական մասին. ասոր համար՝ արժանիքով իրմէ շատ վա՛ր այլ գլուխ–ցցուող (poseur) գրագէտներու չա՛փ ալ չպատուուեցաւ իր ժամանակակիցներէն. իրար քարընդոտնելով իրար բամբասելով և յաչաղելով յառաջ անցնողներու մէջէն՝ ո՛ր անծանօթ մատին հաբումով՝ ետ մնացողներուն դասն էր ինք, ուր ապրիլը դժուար և ուրկէ շատ դիւրին էր, սակայն, արձակել ճշմարտութեան պողպատի ձայնը. աւելի՛ այդ ձայնէն քան իր անձէն էր՝ որ կը խորշէին զինքը մարդակաց անուանողներն ալ։ Այդ յետամնացու-

Թեւան մէջ անգամ՝ կը ձգտէր միշտ իմացա-կան կերտուածին տաղաչափողը, ուր կը տես-նէր չատ անարժաններ. որով կարգ մը իրե-րու և անձերու հետ՝ դառնապէ՛ս տարածեց իր արհամարհանքն ա՛յնպիսի իրերու և ան-ձերու վրայ ալ, որոնք արհամարհելն՝ արհա-մարհե՛լ է աշխարհ, որչափ ալ խորունկ հա-մոզումէ մը յառաջ եկած ըլլայ ալ. և մարդատեացին հուսկ այս տեսլի՛ եղաւ մար-գերուն։ Աս հասարակ ա՛ս եղած է երեւելի բանաքննողներու և ամուրիներու վարքը։

Մինչեւ 1830՝ իր տարիքին հետ աճեցաւ Սուազնեան այս փոխադարձ արհամարհութիւ-նը. իր աշակերտներն ալ՝ առած իրենց կա-րեւոր բաժինները՝ Թողուցին զինքը, այնպէս որ Պասուէլին իր կարած և լուացած ցնցո-տիներուն մէջ դատապարտուեցաւ անցունել չղջիկանի կեանք մը։

Յաճախ՝ անկարծ տեղուանք՝ դէմդ կել-նէր իր գորշ գրգլեակովը, բեռնաւորուած տաւանին պաշարներով. ձեռքը պնակ մը ծած-կոցով կամ տոպրակ մը և կամ ծրար մը բան՝ աջ ուսը վեր ցցած, վայրահակ՝ կարծես կին կարաւանէ մը մոլորած տաուեր մը, որ իր չփոթ քայլերուն խակ մէջ դէպ ի յառաջ՝ կուզէ անգամ մըն ալ ետ նայիլ, այլ կամըչ-նա՛յ գլուխը դարձունելու....։ Այս ոգին կը տիրէ նաև իր վերջին գրուածներուն մէջ։

Այդ վերջալուսական անկեցութեան առեն՝ եղած էր խստակրօն քանքարաթաղայց մը․ եթէ բան մը հարցուէր իրեն՝ շատ քիչ անգամ կը պատասխանէր ուղղակի կամ լրջօրէն, և գրեթէ միշտ խօսքն ուրիշ նիւթի՝ ուտելիքի, ապրանքի, օրուան լուրի վրայ դարձունելով կը փախչըտէր։ Արդէն իր բովանդակ կեանքին մէջ շատ բան դժուարութեամբ ուսած ըլլալով՝ կուզէր ուսուցանել դժուարութեամբ։ Իր ծերութեանն ու դեգութեան հետ՝ աճած ծաւալած էին իր կաքի՛ երկմտութիւնները, կասկածները, մարդկային ըսուած հաւատքին բացակայութիւնը, կ՚իր խնայողութիւն մը և աշխատութիւն ցանցիր ու տարտամ, որով չէ՛ կըրցած առ իր գործերուն դէթ վերջին կնիք մը։ Գրեթէ բնաւ հաւատք չունէր բժիշկներու շատին վրայ, այլ պարզ և բնական կենցաղով կը ծերատածէր ինքզինքը՝ բուսական դեղերու և գլխաւորապէս քափուրի տալով մեծ կարեւորութիւն։ Հին խօսքերու և հին լեզուներու հետ՝ շատ կը սիրէր հին գինին հին գիրքերն ու հին տուները։ Կըսուի նաև թէ վերջերը թելադրութեամբ մը յարած էր Տարուինականութեան, և ա՛լ սկսած էր իրեն համար՝ յօդնած լարուած պատարուն միտքի մը այն անդուլ խարխալումը սեւեռել նոր գաղափարի մը վրայ, ուրկէ զատամ հոգին՝

մէկ կողմէն հանդիսատես իր լայն անցեալին միւս կողմէն որոնուն համառօտ գալիքի մը առջեւ՝ կարճեալ ու տարտամ յոյսերով, այդ համառօտութիւնն երկարելու իր գիտուն ճիգերովը, պէսպէս ներհակներովը, արտակարգութիւններովն՝ ա՛լ անհասկնալի կը դառնայ իր ծանօթներուն անգամ։

Ա՛լ ցնդեր է կըսէին, ինչպէս մահուընէն ետքը տարէց բղեաշխ բժիշկ մըն ալ մեզի յայտնեց՝ թէ Պուէտը Բարիզէն դարձէն քիչ ետքը կէս-յիմար ապրեցաւ. միայն՝ կըսեն՝ իր երեկոյեան պտոյտներուն ատեն կըզգենուր իր հին զուարթութիւնը։ Շատ կախորժէր Բուզկունճուքի ողիմպական հրուանդանէն ու Պիզմարքի խմած պիւռայէն։ «Մէկ վայրկեան մը աւելի ապրելու համար՝ ամբո՛ղջ ունեցածս կուտամ, կը գոչէ եղեր. պիտի ապրիմ մինչեւ 91 տարու, իմ ծնած տարիս 91 տարեկան մեծ անձնաւորութիւն մը մեռած է, ես ալ պիտի ապրիմ մինչեւ 91 տարիս.» եւ իր բժիշկ աշակերտին դառնալով՝ «Անկէ անդին նայէ՛ կըրնա՞ս ապրեցունել զիս»։

Բայց այդ 91էն շատ առաջ հասաւ 1891ը։ Սիրտի հին հիւանդութիւն մը շատոնց բոյն դրած էր այդ կորովի մարմինին մէջ. հոկտեմբեր ամսուն՝ իր սովորականին հակառակ՝ քանի մը օր իրարու վրայ պտոյտի չէր ելած, իր նախնի աշակերտներէն մէկ քանին մտա-

տանջութեան մէջ իյնալով՝ կերթան տափ կառնեն սենեակին դուռը. կը բացուի, և կը տեսնեն այդ խուցին հին չահապետը՝ պառկած իր կարծր անկողինին վրայ, ուռեցած էին ոտուընները, տագնապը բաւական ծանր էր։ Կերթան Տօքթ. Սանփան փաշան կը բերեն, որ կը հրամայէ շուտով փոխել սենեակը։ Կը փոխադրեն զինքն իբր ակամայ՝ մօտաւոր թաղ մը մաքրիկ սենեակ մը. քովն ալ կը դնեն հսկող կին մը։ Ըստ վկայութեան քանի մը ծանօթներու՝ վեց ամիս կը խնամուի հոն հոգածութեամբ մանաւանդ Մանուկ և Նշան Տ. Յակոբեան-Սեբաստեան եղբայրներուն, որոնք կը սիրէր զաւակի պէս և որոնք ալ զինքը սիրեր են հօր պէս, ու կերակրեր են անուշեղէններով այդ դառնացած մարդը։ Այդ վեցամսեայ հիւանդութեան միջոցին՝ շատ քիչ անգամ կարեւորութիւն տուեր է բժշկական խորհուրդներու. ցուցեր է յոյսեր վերակենդանանալու և այդ հաւատքով ալ քիչ մը շատկէկ փախուցեր է զինքն, և խաղալիկ եղեր է նոյեան այլակերպութեանց։ Այս և նման պարագաներ գործին ընթացքին մէջ չխնայեցինք հրապարակել՝ որպէս զի ընթերցողները կարենան ամէնակողմանի գաղափար մը առնել իր վրայ, որուն նկարագիրն՝ սկիզբէն վախճանին՝ անկարելի էր բովանդակել մեզի մանրամասնաբար. մե՛նք ալ ունինք մեր ցաւերն ու պակասծները։

Մահուընէն երեք օր առաջ՝ վերջին անգամ վճիռն արձակեր է Տօքթ. Թորգոմեան, ու ինք իր կամքովը Հաղորդուելով ալ՝ պատրաստուեր է մեռնելու ոչ այնչափ վրդովուած: Մինչեւ վերջին օրերը ձեռքէ չէ ձգած Շնորհալիին Ընդհանրականը, զոր պաշտած էր տղայ հասակէն. Նոյն օրին ուզեր է տեսնել իր քաղաքայ ծանօթներէն երկուքը, որոնցմէ մին հիւանդ էր նոյն միջոցին: Մեռնելէն քանի մը ժամ առաջ ճակատը շփելով՝ ըսեր է իր կրտսեր աշակերտին իր Ունայնութիւն ունայնութեանցը. «Հո՛ս, հո՛ս մարգարիտի պէս շարուած են գրուեալք եւ ըսուեալք ա՛յնչափ բաներ, որ ո՛չ ըսուած են եւ ո՛չ ալ պիտի ըսուին. Ելնեմ նէ պիտի սրբագրեմ բոլոր գրածներս»: Երանի՜ թէ նորէն փոխադրէին իր սենեակը՝ մաքուր վիճակի փոխարկելով զայն. գէթ քիչ մը աւելի կապրէր:

Վերջին գիշերը՝ մինչեւ ժամը 1 հանդարտ հսկումէ մը ետեւ՝ աւանդուեր է ձիւնալից օր մը ձիւնափառ հասակի մը մէջ: Իր աշակերտները առաքինաբար ու եռանդով հրատարակեցին իր մահուան բօթն Սկիւտարի մէջ, եւ պատրաստեցին բաւական վայելուչ յուղարկ մը, որուն ներկայ էին իր ծերութեան բարեկամները, եկեղեցականներու մեծ մասը, երիտասարդ աշակերտներն ու Ճեմարանի շրջանէն մնացած գիտուն քահանայ մը եւ գիտուն բժիշկ մը փաշայ:

Այսպէս՝ քառորդ դար մը Բարիզը ապրող Սկիւտարցին՝ մինչեւ վերջը չզատուեցաւ իր համեստ քաղաքէն. իր կեանքին վաստակաբեկ երեկոյին՝ հո՛ն, Սկիւտարի մէջ, կարծես կը հանգչէր իր բուն տունին մէջ երեկոյանալու գինին եւ քաղցրութիւնը։ Սկիւտարի համար մոռցաւ չա՛տ բան, հոն ձգեց չա՛տ բան ու խօսք, ինչպէս ձգեց հոն իր 2000ի չափ մատեաններն ու հարիւր յիսուն ոսկիի չափ դրամ։ (1)

Հռովմայեցիի՛ մը չեչտով «Սկիւտարցի՛ եմ» կը պոռար յաճախ իր նեղ օրերուն. Սկիւտարի՛ մէջ տպուեցաւ իմաստասէրի փառածածուկ կեանքն անյարդար, Սկիւտա՛րն էր իր Պարթենոպէն եւ Սկիւտա՛րն եղաւ իր հո՛ղ Պանթէոնը։

(1) Այդ դրամը ատենօք հանգանակուած եւ իրեն տուած էին՝ հրատարակելու համար իր քանի մը ձեռագիրները. Իսկ ինք իր կտակութեանց մէջ անգամ չէր խօսած զայն. ժառանգներն եւս՝ գտեր են այդ դրամը իր սենեակին անկիւնը՝ դրուած քրքրեալ ծրարի մը մէջ եւ կապուած անթագանկի մը տակէն . . ։ Այնչա՛փ երկար տարին այդ հանգանակութեան պարագան որ . . . . . .

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Ժամանակակից բանիբուն ծերերու և գըրականութեան անգիր պատմութեան՝ այս առձեռն ու ի հարկէ հատակոտոր ստուերներուն աւելի խոր և հանրական գիծերն ալ՝ կարծէ՛ որ կցենք հոս իբրև վերջաբան։

Բացի վարժապետական ու բանասիրական իր կեանքէն ու արարքէն՝ Մխաքեան Թուրքահայ գրագէտներուն գրեթէ միա՛կն է՝ որ կըրցած է, դարուն երեք քառորդին մէջ, ընծորդել իր նեղ սահմանումն իսկ՝ իր արտակարգ անձին վրայ՝ հին ու նոր հայու նկարագիրն ու գաղափարները, անշո՛ւշտ ոչ սակաւ աններդաշնակութեամբ մը, զոր հարկաւոր կընէ իրերու հանրական ուղղութիւնը, անշուշտ դարձեալ ոչ սակաւ հոգեկան և մարմնական ճիգերով և զղջական այլայլութեամբք, զոր չենք կրնար պատկերացունել ճշգիւ՝ վասն զի զուրկ ենք ալեւոր հոգիի մը խորերը մտնելու կարողութենէն, զո՛ւրկ նաև աւելի ներքին ու անընդհատ ծանօթութիւններէ, զորս ծածկելու կողմէն բաւական ճարտա՛ր ալ էր ինք։

Որչափ կըրցած ենք կշռադատել՝ իր համբական նկարագիրովը և ի՛ր իսկ գիտակից անձնախօսութեամբը՝ կը գտնենք զինքն իբրև բանաստեղծ-փիլիսոփայ մը՝ իր ապրած շրջավայրերուն և ժամանակներուն ներած չափով։ Իբրև բանաստեղծ՝ չէ՛ր պակսեր իրեն եռանդ ու տաղանդ, բայց կը պակսէր տիրապէս համճա՛ր ըսուած սուր հոգետեսութիւնը. կամ թէ՝ ըսենք՝ իր գրաբառեան հին կաղապարին ու յանգամոլիկ ձեւերուն մէջ՝ կընկրկէր ու կը խափանուէր հոգիի այդ աղամանդեայ հանգամանքն հասու, որ ընդհանրապէս հաշտ չէ՛ արուեստի հետ։ Տաղաչափական արուեստին մէջ՝ քիչերը կըրնան համեմատուիլ իր հետ 19րդ դարու նախնեաց լեզուով գրող քերթողներէն. իր ամէնէն հարեւանցիկ տաղերն իսկ ունի՛ն միշտ՝ լեզուի կողմէն՝ առնական ներդաշնակութիւն մը և՝ ձեւի կողմէն՝ Ճիոտտոյի (O)[1] ին արագ ու սահուն ոլորքը։

Ինք Հ. Արսէն Բագրատունին ու Հ. Եդուարդ Հիւրմիւզ անգամ՝ ետ կը մնան իրմէն ճկունութեան, յանգի ճոխութեան ու մերթ իմաստի լիութեանց մասերուն մէջ։

---

(1) Ճիոտտոյ մեծանուն նկարիչ իտալացի՝ որ ինքնեկ ճշդերագութեան վայրկեանի մը՝ մէ՛կ գիծով յանկարծ գըծած էր կլորակ մը յաւիտենապէս ճշդաբոլոր քան կարկինով քաշուածը, որ և առիթ տուաւ «Ճիոտտոյի (O)ին պէս կլոր» առածին։

Ուրի՛ տաղանաւորներ, որ Հ. Արսէնեան ուժգնութիւնն և Հ. Եղուարդեան փափուկ ներդաշնակութիւնը միացուած կը ներկայացունեն բնական ծանրութեամբ, մանաւանդ անոնք որ Ցրոնայի մէջ գրուած են. ու անո՛նց մէջ է՝ որ կը տիրէ զուարթ պերճութիւն մը, ինչպէս դարձեալ Ցրոնայի արձակ գրուածներուն մէ՛ջ է՝ որ կը ցոլայ յըստակ և ճարտարախօս բարձրութիւն մը։

Իսկ իբրեւ փիլիսոփայ՝ աւելի քան կարծիքով կրնանք ըսել որ ինք, իր քանի մը արձակներուն մէջ շողացուցած արա՛ւանական ու իմաստասիրական նրբութիւններէն զատ, չունէր դրաբար ու տեսաբար յատուկ փիլիսոփայութիւն մը։ Իր փիլիսոփայութիւնն աւելի գործնական՝ այսինքն իր վարած ազատ ու անյարդար կեանքին մէջն էր, ուր բնականէ բաւական տարբեր թեթեւ անհոգութիւն և պատշաճից անտեսութիւն մը կերեւէր՝ իր ամուրիական անմաքրութեամբն ու արտակարգութեամբ։ Մտերիմ խօսակցութեանը մէջ ալ՝ յաճախ կը շողացունէր այդ երանելի փիլիսոփայութեան կծու կատակներն ու հնարաբանութիւնները, որ կը ցոլացունէին հին Պոլսահայերուն հանճարը՝ մանանադէտ ու Ֆրանսիկ փայլով մը օծուած։ Իր արձակներուն մէջ եւս շատ տեղ կերեւէին այդ դասն իմաստասիրութեան դաստա հետ-

քը՝ խառնուած յաճախ անձնազոհութեամբ, այլ ո՛չ սնապարծութեամբ, ընկճող տրամաբանութեամբ և հարստահարող ճարտարխօսութեամբ։ Իրեն շատ մօտ ապրողներն ու իր հինաւուրց վարպետութեանց ծանծաղուտը խորագիտօրէն նշմարողները՝ չէին տեսներ ալ իր վրայ՝ ոչ իր ապրած շրջավայրերուն խորե՛րը խորութիւն խելքի, ո՛չ իր հիւսած արձակներուն և ոտանաւորներուն տեսական բարձունքն ալ՝ բարձրութիւն մտքի. Թերևս հա՛րկ ալ էր այսպէս ըլլալ. արտակարգ մարդոց մեծութիւնը կամ բարձրութիւնն իբրև միշտ աննշմարելի եղած է անոնց, որ. կապրին շատ մօտերը։ Այլ կայի՛ն համակիր ու միամիտ թափանցողներ ալ՝ թէ ինք մասամբ մը առած էր, չգիտենք ե՛րբը, հոգեբանական դժուարիմաց պատահումով մը կամ ածանցաբար ընթերցումի միջոցով՝ այն ներշնչական յայտյանդիմանութիւնը (intuition), որ բընութիւնը պահած է զինքը սիրող ամէն մարդոց և որուն սեւեռած էր իրե՛ն ալ միտքին լարուածը։ Իր Քավուռը կարդացողները կըրնան կռահել զայդ։

Բայց այդ լարուածը՝ ներգործութեամբ իր այլայլիկ բնաւորութեան ու սիրայած թըռիչներուն՝ չէ՛ր նաև պէտք եղածին չափ հարուստ և հաստատ, այլ ստէպ ենթակայ էր բանաստեղծական անկայ թեթեւութեան մը։

Ունի՛ տառանաւորներ, որ[...]
ուժգնութիւնն և Հ. Եղուա[...]
ներդաշնակութիւնը միայ[...]
նեն բնական ծանրութ[...]
նանք որ Ցրանսայի [...]
ա՛նց մէջ է՝ որ [...]
թիւն մը, ինչ[...]
ձակ գրուած[...]
տակ և են[...]

Իսկ [...] ւ ղարները, ը[...]
ծիքը [...] մասին ու առա՛տ քանակով, չէին
ա[...]րձակուած ու անայլայլ. անոր համար մի՛շտ
[...]ևանելէն երթալը կը բերէր անփորձներուն
[...] տայժ մը. անոր համար ալ վերջերը
[...]չկրցաւ դիմանալ, և յանձնառու եղաւ այն-
[...] պզտիկութեանց, զոր կը դատապարտէր
կամ դատապարտել կը ցուցընէր առաջ. անոր համար դարձեալ՝ իր Աստուածներն ալ աւելի՛ անձնական վրէժի քան գաղափարի յառաջդիմութեան թելադրութեամբը կըլլային, և նետուողները կը զոհուէին մասնական նկատումներու. անոր համար նաև չէ՛ կըրցած գլուխ կենալ ո՛չ մէկ մեծ գործի և չէ՛ ձգած գրեթէ ո՛չ մէկ գլուխ գործոց։ Իր ամուրիութիւնն և անոր հետևորդ աստանդութիւններն ալ՝ կըրնանք առոնց գլխաւոր պատճառներն համարել։

Բարքի կողմէ ալ՝ կցիր պահպանողականութիւն մը դը՛րայէս ու թեթև ազատու-

Թող ըսեն՝ ու կ՚չանեն անո՞նք,
զինքն ուրիշ շատ կողմերով
եղի լայն սիրտ մը և լայն

դաշխատէր տակաւ.

թեան խաղերը, շատերուն խրտուցիչ ըրա-
իր ոգորեալ վաղեմի ինքնութիւնն և չատե-
րէն ալ համարուեցաւ աննպատակ ու անի-
մաստ ապրող մը. որով կարողներէն անօգ-
նական՝ անաւարտ ձգեց գրեթէ իր ամէն
ձեռագիրները, ու չկրցաւ իմաստութեամբ
աւարտել իմաստութեա՛մբ մը ապրած կեան-
քը։ Վկա՛յ են տօր իր վերջին աշխատանք-
րուն և բարեկամներուն աւանդած ներհակ ու
անհաշտ գաղափարները, ու իր ձգած բազմա-
թիւ ձեռագիրներուն անյար կցկտուր կոյտը,
որոց մէջէն արիադնեան թելո՛վ ալ չես կըր-
նար ելնել։ Ջենք կրնար ճշգրտիւ դատել
թէ ո՛վ էր այդ ձախողակներուն պատճառը.
ի՞նք թէ զինքն այնպէս լքուն վերջալոյսի մը
մէջ սուզողները։ Սա կրնանք յայտնել վըս-
տահաբար՝ որ Միսաքեան Պոլիս գալէն ետև
ունեցաւ մեծ անկում մը, կամ բնական օ-
րէնքով կամ իր շուրջի հնարագործութեանց
պատճառով։

Թեման մէջ անգամ՝ կը ձգտէր միշտ իմացա-կան կերտուածին առաջակողմը, ուր կը տես-նէր շատ անարժաններ. որով կարգ մը իրե-րու և անձերու հետ՝ դատանալէ՛ս տարածեց իր արհամարհանքն ա՛յնպիսի իրերու և ան-ձերու վրայ ալ, որոնք արհամարհելն՝ արհա-մարհե՛լ է աշխարհ, որչափ ալ խորունկ հա-մոզումէ մը յառաջ եկած ըլլայ այդ. և մարդատեացն հուսկ այս տեղի՛ եղաւ մար-դերուն: Ան հասարակ ա՛ս եղած է երեւելի քննադատներու և ամուրիներու վարքը:

Մինչեւ 1890՝ իր տարիքին հետ աճեցաւ նաղհեանէ այս փոխադարձ արհամարհութիւ-նը. իր աշակերտներն ալ՝ առած իրենց կա-թէւոր բաժինները՝ Թողուցին զինքը, այնպէս որ Պատուելին իր կարած և լուացած ցնցո-տիներուն մէջ դատապարտուեցաւ անցունել չքնիկանի կեանք մը:

Ցանձախ՝ անկարծ տեղուանք՝ դէմդ կել-նէր իր գորշ գրպլեակովը, բեռնաւորուած տասնին պաշարներով. ձեռքը ունակ մը ծած-կոցով կամ տոպրակ մը և կամ ծրար մը բան՝ աջ ուսը վեր ցցած, վայրահակ՝ կարծես կին կարաւանէ մը մոլորած ստուեր մը, որ իր շփոթ քայլերուն խակ մէջ դէպ ի յառաջ՝ կուզէ անգամ մըն ալ ետ նայիլ, այլ կամըչ-նա՛յ գլուխը դարձունելու....: Այս ոգին կը տիրէ նաև իր վերջին գրուածներուն մէջ:

Այդ վերջալուսական անկեցութեան ատեն՝ եղած էր խստակրօն քանքարաթաղոյց մը․ եթէ բան մը հարցուէր իրեն՝ շատ քիչ անգամ կը պատասխանէր ուղղակի կամ լրջօրէն, և գրեթէ միշտ խօսքն ուրիշ նիւթի՝ ուտելիքի, ապրանքի, օրուան լուրի վրայ դարձունելով կը փախցընէր։ Արդէն իր բովանդակ կեանքին մէջ շատ բան դժուարութեամբ տուած ըլլալով՝ կուզէր ուսուցանել դժուարութեամբ։ Իր ծերութեանն ու դեգութեան հետ՝ աճած ծառացած էին իր կամքի՝ երկմտութիւնները, կասկածները, մարդկային ըսուած հաւատքին բացակայութիւնը, կոյր խնայողութիւն մը և աշխատութիւն ցանցիր ու տարտամ, որով չէ՛ կըրցած առնել իր գործերուն գէթ վերջին կնիք մը։ Գրեթէ բնաւ հաւատք չունէր բժիշկներու շատին վրայ, այլ պարզ և բնական կենցաղով կը ծերատածէր ինքզինքը՝ բուսական դեղերու և գլխաւորապէս քափուրի տալով մեծ կարեւորութիւն։ Հին խօսքերու և հին լեզուներու հետ՝ շատ կը սիրէր հին գինին հին գիրքերն ու հին տուները։ Կըսուի նաև թէ վերջերը թելադրութեամբ մը յարած էր Տարուինականութեան, և ա՛լ սկսած էր իրեն համար՝ յոգնած լարուած պատարուն միտքի մը այն անդուլ խարխափումը սեւեռել նոր գաղափարի մը վրայ, ուրկէ զատած հոգին՝

մէկ կողմէն հանդիսատես իր լայն անցեալին միւս կողմէն որորուն համառօտ գալիքի մը առջեւ՝ կարճեալ ու տարտամ յոյսերով, այդ համառօտութիւնն երկարելու իր գիտուն ճիգերովը, ինչպէս նորհակներովը, արտակարգութիւններովն՝ ա՛լ անհասկնալի կը դառնայ իր ծանօթներուն անգամ։

Ա՛լ ցնդեր է կրսէին, ինչպէս մահուընէն առջը տարէց բժշկի բժիշկ մըն ալ մեզի յայտնեց՝ թէ Պուէտը Բարիզէն դարձէն քիչ առջը կէս-յիմար ապրեցաւ. միայն՝ կրսեն՝ իր երեկոյեան պտոյտներուն առեն կըզգենուր իր հին զուարթութիւնը։ Շատ կախորժէր Բուզկունճուքի ողիմպական հրուանդանէն ու Պրիզմարքի խմած պէուայէն։ «Մէկ վայրկեան մը աւելի ապրելու համար՝ ամբո՛ղջ ունեցածս կուտամ, կը գոչէ եղեր. պէտք ապրիմ մինչեւ 91 տարու, իմ ծնած տարիս 91 տարեկան մեծ անձնաւորութիւն մը մեռած է, ես ալ պէտք ապրիմ մինչեւ 91 տարիս.» և իր բժիշկ աշակերտին դառնալով՝ «Անկէ անդին նայէ՛ կրնա՞ս ապրեցունել զիս»։

Բայց այդ 91էն շատ առաջ հասաւ 1891ը։ Սիրտի հին հիւանդութիւն մը շատոնց բոյն դրած էր այդ կորովի մարմինին մէջ. հոկտեմբեր ամսուն՝ իր սովորականին հակառակ՝ քանի մը օր իրարու վրայ պտոյտի չէր ելած, իր նախնի աշակերտներէն մէկ քանին մտա-

տանջուԹեան մէջ իյնալով՝ կերԹան տափ կառ-նեն սենեակին դուռը. կը բացուի, և կը տես-նեն այդ խուցին հին չահապետը՝ պառկած իր կարծր անկողինին վրայ, ուռեցած էին ոտուընները, տագնապը բաւական ծանր էր։ Կերթան Տօքթ. Սանեւեան փաշան կը բերեն, որ կը հրամայէ շուտով փոխել սենեակը։ Կը փոխադրեն զինքն իբր ակամայ՝ մօտաւոր թաղ մը մաքրիկ սենեակ մը. քովն ալ կը դնեն հսկող կին մը։ Ըստ վկայութեան քանի մը ծանօթներու՝ վեց ամիս կը խնամուի հոն հոգածութեամբ մանաւանդ Մանուկ և Նշան Տ. Յակոբեան-Սեբաստեան եղբայրներուն, որոնք կը սիրէր զաւակի պէս և որոնք ալ զինքը սիրեր են հօր պէս, ու կերակրեր են անուշեղէններով այդ դառնացած մարդը։ Այդ վեցամսեայ հիւանդութեան միջոցին՝ շատ քիչ անգամ կարեւորութիւն տուեր է բժշկական խորհուրդներու. ցուցեր է յոյսեր վերակենդանանալու և այդ հաւատքով ալ քիչ մը շատկէկ փախուցեր է զինքն, և խաղալիկ եղեր է նոյնեան այլակերպութեանց։ Այս և նման պարագաներ գործիս ընթացքին մէջ չխնայեցինք հրապարակել՝ որպէս զի ընթերցողները կարենան ամենակողմանի գաղափար մը՝ առնել իր վրայ, որուն նկարագիրն՝ սկիզբէն վախճանին՝ անկարելի էր բովանդակել մեզի մանրամասնաբար. մե՛նք ալ ունինք մեր ցաւերն ու պակասները։

Մահուընէն երեք օր առաջ՝ վերջին տխուր
վճիռն արձակեր է Տօքթ. Թորգոմեան, ու
ինք իր կամքովը Հաղորդուելով ալ՝ պատ-
րաստուեր է մեռնելու ոչ այնչափ վրդոված ։
Մինչեւ վերջին օրերը ձեռքէ չէ ձգած Շնոր-
հալիին Ընդհանրականը, զոր պաշտած էր որ-
դայ հասակէն. հուսկ օրին ուզեր է տեսնել
իր բազմակայ ծանօթներէն երկուքը, որոնցմէ
մին հիւանդ էր նոյն միջոցին ։ Մեռնելէն քա-
նի մը ժամ առաջ ճակատը շփելով՝ ըսեր է
իր կրտսեր աշակերտին իր **ունայնութի՛ւն ու-
նայնութեանցը** . «Հո՛ս, հո՛ս մարգարիտ
պէս շարուած են գրուելիք և ըսուելիք ա՛յն-
չափ բաներ, որ ո՛չ ըսուած են և ո՛չ ալ
գրուի ըսուին. ելնեմ նէ պիտի սրբագրեմ
բոլոր գրածներս»։ Երանի՜ թէ նորէն փո-
խադրէին իր սենեակը՝ մաքուր վիճակի փո-
խարկելով զայն. գէթ քիչ մը աւելի կապրէր ։
Վերջին գիշերը՝ մինչեւ ժամը 1 հանդարտ
հոկումէ մը ետեւ՝ աւանդուեր է ձիւնալից օր
մը ձիւնափառ հասակի մը մէջ ։ Իր աշակերտ-
ներն առաքինաբար ու եռանդով հրատարա-
կեցին իր մահուան բօթն Սկիւտարի մէջ, և
պատրաստեցին բաւական վայելուչ յուղարկ
մը, որուն ներկայ էին իր ծերութեան բարե-
կամները, եկեղեցականներու մեծ մասը, ե-
րիտասարդ աշակերտներն ու Ճեմարանի շրջա-
նէն մնացած գիտուն քահանայ մը և գիտուն
բժիշկ մը փաշայ ։

Այսպէս՝ քառորդ դար մը Բարիզը սեր-տող Սկիւտարցին՝ մինչեւ վերջը չզատուե-ցաւ իր հայրենի քաղաքէն. իր կեանքին վաս-տակաբեկ երեկոյին՝ հո՛ն, Սկիւտարի մէջ, կարծես կը հասկընար իր բուն տունին մէջ երեկոյանալու գինին և քաղցրութիւնը։ Սկիւ-տարի համար մոռցաւ չա՛տ բան, հոն ձգեց չա՛տ բան ու խօսք, ինչպէս ձգեց հոն իր 2000ի չափ մատեաններն ու հարիւր յիսուն ոսկիի չափ դրամ։ (1)

Հռովմայեցիի՛ մը չեչտով «Սկիւտարցի՛ եմ» կը պոռար յաճախ իր նեղ օրերուն. Սկիւտա-րի՛ մէջ ապրեցաւ իմաստասէրի փառածա-ծուկ կեանքն անյարդար, Սկիւտա՛րն էր իր Պարթենոնն և Սկիւտա՛րն եղաւ իր հո՛ղ Պանթէոնը։

(1) Այդ դրամը տասնոց ծանրաշահուած և փրկած ասուած էին՝ հրատարակելու համար իր քանի մը ձեռագիրները. ինք իր կարօտութեանց մէջ անգամ չէր խոտած զայն. մահուընէն ետք՝ գտեր են այդ դրամը իր սենեակին անկիւնը՝ դրուած քրջեայ ծրարի մը մէջ և կապուած աթե-ռակի մը տակին . . . Այնչա՛փ երկար տուին այդ ծանրա-նակութեան պարագան որ . . . . . .

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Ժամանակակից բանիբուն ծերերու և գրականութեան անգիր պատմութեան՝ այս առձեռն ու ի հարկէ համառօտ ստուերներուն աւելի խոր և հանրական գիծերն ալ՝ կարծէ՛ որ կցենք հոս իբրև վերջաբան։

Բացի վարժապետական ու բանասիրական իր կեանքէն ու արարքէն՝ Մխաքեան Թուրքահայ գրագէտներուն գրեթէ միա՛կն է՝ որ կըրցած է, դարուն երեք քառորդին մէջ, ըլծորդել իր նեղ սահմանումէն իսկ՝ իր արտակարգ անձին վրայ՝ հին ու նոր հայու նկարագիրն ու գաղափարները, անշո՛ւշտ ոչ սակաւ աններդաշնակութեամբ մը, զոր հարկաւոր կընէ իրերու հանրական ուղղութիւնը, անշուշտ դարձեալ ոչ սակաւ հոգեկան և մարմնական ճիգերով և գղջական այլայլութեամբք, զոր չենք կրնար պատկերացունել ճշդիւ՝ վասն զի զուրկ ենք ալեւոր հոգիին մը խորերը մտնելու կարողութենէն, զո՛ւրկ նաև աւելի ներքին ու անընդհատ ծանօթութիւններէ, զորս ծածկելու կողմէն բաւական ճարտա՛ր ալ էր ինք։

Որչափ կըրցած ենք կշռադատել՝ իր հանրական նկարագիրովը և ի՛ր իսկ գիտակից անձնախօսութեամբը՝ կը գտնենք զինքն Իբրև բանաստեղծ-փիլիսոփայ մը՝ իր ապրած շրջավայրերուն և ժամանակներուն ներած չափով ։ Իբրև բանաստեղծ՝ չէ՛ր պակսեր իրեն եռանդ ու տաղանդ, բայց կը պակսէր տիրապէս հանճա՛ր ըսուած սուր հոգեստեսութիւնը. կամ թէ՝ ըսենք՝ իր գրաբառեան հին կաղապարին ու յանգամոլիկ ձևերուն մէջ՝ կընկրկէր ու կը խափանուէր հոգիի այդ աղամանդեայ հանգամանքն հատու, որ ընդհանրապէս հաշտ չէ՛ արուեստի հետ ։ Տաղաչափական արուեստին մէջ՝ քիչերը կըրնան համեմատուիլ իր հետ 19րդ դարու նախնեաց լեզուով գրող քերթողներէն. իր ամէնէն հարեւանցիկ տաղերն իսկ ունի՛ն միշտ՝ լեզուի կողմէն՝ առնական ներդաշնակութիւն մը և՝ ձևի կողմէն՝ Ճիոդդոյի (O)[1] ին արագ ու սահուն ոլորքը ։

Ինք Հ. Արսէն Բագրատունին ու Հ. Եդուարդ Հիւրմիւզ անգամ՛ եւ կը մնան իրմէն ճկունութեան յանգի ճոխութեան ու մերթ իմաստի լիութեանց մասերուն մէջ ։

---

(1) Ճիոդդոյ մեծանուն նկարիչ իտալացի՝ որ ինքնեկ ճշդերագութեան փայրկեանի մը՝ մէ՛կ գիծով յանկարծ գըծած էր կլորակ մը յաւիտենապէս ճշգաբոլոր քան կարկինով քաշուածը, որ և առիթ տուաւ «Ճիոդդոյի (O)ին պէս կլոր» առածին ։

Ունի՛ ստանաւորներ, որ Հ. Արսէնեան ուժգնութիւնն և Հ. Եդուարդեան փափուկ նրբազգայնութիւնը միացուած կը ներկայացունեն բնական ծանրութեամբ, մանաւանդ անոնք որ Ֆրանսայի մէջ գրուած են. ու անո՛նց մէջ է՝ որ կը տիրէ զուարթ պերճութիւն մը, ինչպէս դարձեալ Ֆրանսայի արձակ գրուածներուն մէ՛ջ է՝ որ կը ցոլայ յըստակ և ճարտարախօս քաղցրութիւն մը։

Իսկ իբրեւ փիլիսոփայ՝ աւելի քան կարծիքով կրնանք ըսել որ ինք, իր քանի մը արձակներուն մէջ շողացուցած տրամաբանական ու իմաստասիրական նրբութիւններէն զատ, չունէր դրական ու տեսական յատուկ փիլիսոփայութիւն մը։ Իր փիլիսոփայութիւնն աւելի գործնական՝ այսինքն իր վարած ազատ ու անյարդար կեանքին մէջն էր, ուր ընականէ բաւական տարբեր թեթեւ անհոգութիւն և պատշաճից անտեսութիւն մը կերեւէր՝ իր ամուրիական անմաքրութեամբն ու արտակարգութեամբ։ Մտերիմ խօսակցութեանը մէջ ալ՝ յաճախ կը շողացունէր այդ երանելի փիլիսոփայութեան կծու կատակներն ու հնարաբանութիւնները, որ կը ցոլացունէին հին Պոլսահայերուն հանճարը՝ մատենագէտ ու Ֆրանսիկ փայլով մը օծուած։ Իր արձակներուն մէջ եւս շատ տեղ կերեւէին այդ դատն իմաստասիրութեան պատառ հետ-

քը՝ խառնուած յաճախ անձնազոհութեամբ, այլ ո՛չ մնապարծութեամբ, ընկճող տրամաբանութեամբ և հարստահարող ճարտարխօսութեամբ։ Իրեն շատ մօտ ապրողներն ու իր հինաւուրց վարպետութեանց ծանծաղուտը խորագիտօրէն նշմարողները՝ չէին տեսներ ալ իր վրայ՝ ոչ իր ապրած շրջավայրերուն խորե՛րը խորութիւն խելքի, ո՛չ իր հիւսած արձակներուն և ոտանաւորներուն տեսական բարձունքն ալ՝ բարձրութիւն միտքի. Թերևս հա՛րկ ալ էր այսպէս ըլլալ. արտակարգ մարդոց մեծութիւնը կամ բարձրութիւնն իբրև միշտ աննշմարելի եղած է անոնց, որ. կապրին շատ մօտերը։. Այլ կայի՛ն համակիր ու միամիտ թափանցողներ ալ՝ թէ ինք մասամբ մը առած էր, չգիտենք ե՛րբը, հոգեբանական դժուարիմաց պատահումով մը կամ ածանցաբար ընթերցումի միջոցով՝ այն ներշնչական յայտյանդիմանութիւնը (intuition), որ բընութիւնը պահած է զինքը սիրող ամէն մարդոց և որուն սեւեռած էր իրե՛ն ալ միտքին լարուածը։ Իր Բավուրը կարդացողները կըրնան կռահել զայդ։

Բայց այդ լարուածը՝ ներգործութեամբ իր այլայլիկ բնաւորութեան ու սիրայած թըռիչներուն՝ չէ՛ր նաև պէտք եղածին չափ հարուստ և հաստատ, այլ ստէպ ենթակայ էր բանաստեղծական անկայ թեթեւութեան մը։

Հոգեբանական այդ ազնիւ սեւեռումը, որուն վրայ մահացուներէն շատ քիչերուն տրուած է անխախտ և անսաղտ մնալ, յաճախ տեղի կուտար իր զուարթ բնաւորութեան լծորդ-դիցաբանական պատրանքի նախապաշարումի մը և վարժապետական հին կողմնահայեցութեանց, որ դոյզ չեն երթար լո՛ւրջ ազնուակա՛ն և կորովի՛ գաղափարներու։ Անոր համար իր սկզբունքն և գաղափարները, ընտի՛ր տեսակի մասին ու առա՛տ քանակով, չէին խարսխած ու անայլայլ. անոր համար մի՛շտ իր ետեւէն երթալը կը բերէր անփորձներուն ծանր տոյժ մը. անոր համար ալ վերջերը չկրցաւ դիմանալ, և յանձնառու եղաւ այնպիսի պզտիկութեանց, զոր կը դատապարտէր կամ դատապարտել կը ցուցընէր առաջ. անոր համար դարձեալ՝ իր Աստուածները ալ աւելի՛ անձնական վրէժի քան գաղափարի յառաջդիմութեան թելադրութեամբը կըլլային, և նետուողները կը զոհուէին մասնական նկատումներու. անոր համար նաեւ չէ՛ կրցած գլուխ կենալ ո՛չ մէկ մեծ գործի և չէ՛ ձգած գրեթէ ո՛չ մէկ գլուխ գործոց։ Իր ամուրիութիւնն և անոր հետեւորդ սատանդութիւններն ալ՝ կրնանք ասոնց գլխաւոր պատճառներն համարել։

Բարքի կողմէ ալ՝ կցիր պահպանողականութիւն մը դը՛րապէս ու թեթեւ ազատու-

թիւն մը տե՛սապէս՝ կը յօրինէին զինքն (որպէս զի այսպէս ըսենք) հակառակ անձնեւորութիւն մը. և իր անուրանալի բուն արժանիքն ալ տղա՛յ նախանձոտութեամբ և, ըսե՛նք, սո՛ւր խստութեամբ մը կանհամէր։ Նուաղեա՛լ բանաստեղծութեամբ թո՛յլ զուարճաբանութեամբ և անտեղի՛ օրինասիրութեամբ շաղուուած ծերութիւն մը, որ հսկայի՛ ճիգերով կաշխատէր տակաւին խաղալ երիտասարդութեան խաղերը, շատերուն խրտուցիչ ըրաւ իր սքողեալ վաղեմի ինքնութիւնն և շատերէն ալ համարուեցաւ աննպատակ ու անիմաստ ապրող մը. որով կարողներէն անօգնական՝ անաւարտ ձգեց գրեթէ իր ամէն ձեռագիրները, ու չկրցաւ իմաստութեամբ աւարտել իմաստութեա՛մբ մը ապրած կեանքը։ Վկա՛յ են տասը իր վերջին աշակերտներուն և բարեկամներուն աւանդած ներհակ ու անհաշտ գաղափարները, ու իր ձգած բազմաթիւ ձեռագիրներուն անյար կցկտուր կոյտը, որոց մէջէն արիադնեան թելո՛վ ալ չես կըրնար ելնել։ Չենք կրնար ճշգրտիւ դատել թէ ո՛վ՝էր այդ ձախողակներուն պատճառը. ի՞նք թէ զինքն այնպէս լքուն վերջալոյսի մը մէջ սուզողները։ Սա կրնանք յայտնել վըստահաբար՝ որ Միսաքեան Պոլիս գալէն ետև ունեցաւ մեծ անկում մը, կամ բնական օրէնքով կամ իր շուրջի հնարագործութեանց պատճառով։

Գիտակից թէպէտև իր հին կորովին համբաւին և հմտութեանց՝ լաւ կընէր, սակայն, եթէ յարատեւելով արուեստակցական ազնըւութեան մը մէջ՝ անխնայ չդատափետէր իրմէն անժառանգները. քիչ մը հաշտ երթար իր նմաններուն հետ, մէկդի դնէր քէնն ու ոխը տղայական և քիչ մըն ալ աննախանձ ու խնայող սկիզբներով վարուէր յետնորդներուն և կոյր սիրով իրեն հետեւողներուն հետ։

Ծայրայեղ բարեկամութեան ու ատելութեան մէջ՝ կարծես կապրէին իր ներսը շատ տեսակ մարդիկ. երկիւղած մարդը, մերթ հանդարտ և յաճախ անհանդարտ ու ամեհի մարդը. քիչով լուրջ մարդը շատով կատակաբան մարդուն դէմ և տրամաբանող մարդն հաւասարապէս երեւակայողին քովը։ Այսպէս՝ գրեթէ իր բովանդակ կատարելութեան մէջ՝ ապրած է խիզա՛խ երիտասարդութեան մը ներհակ գնացքովն և յեղյեղուկ ձեռնարկներով, մերթ բաւական ալ հեռու այն լուրջ կեդրոնէն, որ խարիսխն է ծանր ու ակադեմական նկարագիրներու։

Այլ ըսե՛նք վերջին բառն ալ։ Երեք չորս ակադեմական ունէինք, ի՛նք ալ մէկն էր անոնցմէ. թերեւս շատ անաչառութեամբ դատեցինք զինքն՝ իր իսկ անաչառ քննասիրութեան համեմատ. մեր ծանօթութեանց տեսակէտէն ա՛յսչափ կըրցանք կշռել։

Մնացածը՝ թող ըսեն ու կշռեն անո՛նք, որ կը ճանչնային զինքն ուրիշ շատ կողմերով ալ և որ ունին աւելի լայն սիրտ մը և լայն պարագաներ։

Գիտակից Թէպէտև իր հին կորովին համբաւին և հմտութեանց՝ լաւ կընէր, սակայն, եթէ յարատեւելով արուեստակցական աղնըւութեան մը մէջ՝ անխնայ չդատափետէր իրմէն անժառանգները. քիչ մը հաշտ երթար իր նմաններուն հետ, մէկդի դնէր քէնն ու ոխը տղայական և քիչ մըն ալ աննախանձ ու խնայող սկիզբներով վարուէր յետնորդներուն և կայր սիրով իրեն հետեւողներուն հետ։

Ծայրայեղ բարեկամութեան ու ատելութեան մէջ՝ կարծես կապրէին իր ներսը շատ տեսակ մարդիկ. երկփեղկած մարդը, մերթ հանդարտ և յաճախ անհանդարտ ու ամեհի մարդը. քիչով լուրջ մարդը շատով կատակաբան մարդուն դէմ և տրամաբանող մարդն հաւասարապէս երեւակայողին քովը։ Այսպէս՝ գրեթէ իր բովանդակ կատարելութեան մէջ՝ ապրած է խիղա՛խ երիտասարդութեան մը ներհակ գնացքովը և յեղյեղուկ ձեռնարկներով, մերթ բաւական ալ հեռու այն լուրջ կեդրոնէն, որ խարիսխն է ծանր ու ակադեմական նկարագիրներու։

Այլ ըսե՛նք վերջին բառն ալ։ Երեք չորս ակադեմական ունէինք, ի՛նչ ալ մէկն էր անոնցմէ. թերեւս շատ անաչառութեամբ դատեցինք զինքն՝ իր իսկ անաչառ քննասիրութեան համեմատ. մեր ծանօթութեանց տեսակէտէն ա՛յսչափ կըրցանք կշռել։

Մնացածը՝ թող ըսեն ու կ՛շռեն անո՛նք, որ կը ճանչնային զինքն ուրիշ շատ կողմերով ալ և որ ունին աւելի լայն սիրտ մը և լայն պարագաներ ։

ՏՊԱԳՐԱԿԱՆ

ՍԽԱԼՆԵՐ

էջ	տող	ՎՐԻՊԱԿՔ	ՈՒՂՂԵԱԼՔ
8,	11,	Գէորգ Միւհէնտիսեան	Յովհաննէս Միւհէնտիսեան
11,	27,	պարմանք	պարծանք
29,	10,	բարձրաքանչ	բարձրագանչ
29,	15,	խաչաբաղխաւ	խաչաբաշխաւ
34,	6,	տուած էին	տուած էր
37,	8,	փետեւետեալ	փերեւետեալ
42,	8,	կրնանք	կըրնանք
46,	8,	Պուէտէն	Պուէտին
48,	14,	ուղեկիցներուն,	ուղեկիցներովը,
51,	11,	ի բերան ի բերան,	բերան ի բերան
51,	24,	ճետը	ճետըն
61,	5,	գատաւորին	դատարանին
69,	13,	ի լռութիւն	ի լըռութիւն
69,	21,	զմտաւ	ըզմըտաւ
70,	1,	բժիշկին	բժշկին
71,	4,	ձկուեան խորովիցիմք	ըզձըկուենս խորովիցեմք
71,	19,	ի'ւ	իւր
74,	3,	յարեգզերի	յարեգշերբ
95,	2,	պէս.	պէս՝

